

Tamáska Máté

FALVAK

az uradalmak helyén

Martin Opitz Kiadó

Tamáška Máté
Falvak az uradalmak helyén

Tamáska Máté

FALVAK AZ URADALMAK HELYÉN

**A megszűnt nagybirtok telepes
községeinek építésze 1945 után**

**Martin Opitz Kiadó
Budapest 2013**

ISBN 978-963-9987-12-8

A kötet az MTA támogatásával készült

A kézirat megírását az NKA támogatta

Kiadja: Martin Opitz Kiadó, Budapest. Felelős vezető: Tóth Csaba
Borítóterv: Gelencsér Judit
Olvasószerkesztő: Incze Éva
Angol nyelvi lektor: Tamáska Péter
Nyomdai előkészítés: Heiling Média Kiadó Kft., Máté Gábor
Nyomdai munkák: Kodex Könyvgyártó Kft. Felelős vezető: Marosi Attila
© Tamáska Máté 2013

TARTALOM

BEVEZETŐ	7
A telepés község – A könyv felépítése – Források	
AZ URADALMI FALU	10
Uradalmi falu, eszmei község, puszta – Az uradalmi falvak földrajzi elhelyezkedése – Az uradalmi falvak szerkezete – Az uradalmi falvak településrészei – Az előszállási majorságok településképe – Az uradalmi puszta környezetmintázata	
AZ ÚJ KÖZSÉGEK KÖZVETLEN ELŐZMÉNYEI	40
A telepítés – Népies títustervek falun – Alulnézetben	
AZ ÚJ KÖZSÉGEK	53
Definíciós nehézségek	
TÁRSADALOMÉPÍTÉS – A HIVATALOS FORRADALOM	65
A hivatali apparátus – Népnevelés: Kertmagyarország – Az új falu társadalma – Alulnézetben	
FALUÉPÍTÉS – UTCÁK A SZÁNTÓK HELYÉN	87
Az új községek földrajza – Az új községek kristálypontjai – A belső szerkezet – A telekkiosztás – Az uradalmi örökség sorsa	
HÁZÉPÍTÉS – KEVÉS NAGYBÓL SOK KICSI	113
Az átépítések – A falusiak építészete – Népies modern – A telepés ház – A tisztviselő falu – A vidéki modern (középületek)	
AZ ÚJ KÖZSÉGEK ARCULATA	165
Mátyásdomb – Hantos – Nagylók – Kisszállás – Lökösháza – A népies (és a vidékes) modern kritikája – A népies (és a vidékies) modern aktualitása	
ÖSSZEFOGLALÁS	193
JEGYZETEK	195
HIVATKOZÁSOK	200
SUMMARY	217

BEVEZETŐ

A telepés község

Noha a mai történetírás nem szereti a patetikus mondatokat, mégiscsak helytálló az állítás, hogy 1945-ben néhány hét leforgása alatt lezárult a magyar nagybirtok története.¹ Hasonló forradalmi földreformra Közép-Európában egyedül Lengyelországban került sor, ám ott mindez összefüggésben volt a porosz tartományok bekebelezésével.²

A Márkus István által „urak futásának” nevezett történeti sorsforduló nem csupán a tulajdonviszonyokat rendezte át, de jó néhány régióban a hagyományos településstruktúrákat is átszabta (MÁRKUS 1967: 5). Százezrével épültek új parasztházak, aminek következtében a települések gyors növekedésnek indultak, sokszor nem is a belterületen, hanem tanyaszerűen, a határban szétterülve (SAÁD 1985: 244). Az átalakulás gyors sodrában különösen a nagybirtok tanács jellegű átalakulása tűnt problémásnak. Egyrészt igen fejlett, részben állami tulajdonú mezőgazdasági nagyüzemek működését lehetetlenítette el, másrészt megnehezítette az új gazdák szakmai ellenőrzését, betagozódását az (akkor még önkéntes) szövetkezeti rendszerekbe, harmadrészt pedig a hevenyészve felhúzott épületek miatt a vidéki lakásállomány minőségének további romlásához járult hozzá.³ Ilyen körülmények között született meg az elhatározás, hogy a frissen földhöz juttatottak közül azok, akik a volt nagybirtokon kaptak földeket, ne spontán módon építkezzenek, hanem írásztalon megtervezett mintafalvakat hozzanak létre számukra.

Mivel a zavaros politikai átmenetben nem voltak tisztázottak az egyes hivatalok hatáskörei, a földosztást koordináló Országos Földbirtokrendező Tanács (OFT) maga vette kézbe a faluépítés ügyét. A Veres Pé-

ter vezette szervezet társadalmi célul tűzte ki, hogy a nagybirtok szétszórt majorságai helyett zárt, illetve félig zárt (tanyaközpontos) paraszti települések épüljenek fel, ahol a hét-tíz holdas családi kisgazdaságok intenzív kertgazdálkodást folytathatnak, és szövetkezetekbe tömörülnek. Emellett a szervezet állami mintagazdaságokat is kijelölt, megteremtve ezzel a későbbi nagyüzemek alapjait. A közepes méretű állami mintagazdaságok és a kistermelők alkotta termelési-települési struktúra alapjaiban tért el a néhány év múlva erőltetett kolhozrendszerrel (forrás: MÁSZT).

Az OFT koordináló ernyőszervezet volt, amelynek hasonló szerep jutott a vidéki építészet fejlődésében, mint a jóval ismeretebb, 1940-ben alapított Országos Nép- és Családvédelmi Alapnak (ONCSA). A két szervezet építészeti holdudvarában ráadásul igen komoly személyi átfedések vannak, így például a második világháború után néhány évig kulcsszerepet játszó Tóth Kálmán és Rác György neve az ONCSA-házak kutatói számára is ismerősen csenghet (BEREY 1978: 448, HÁMORI 2004: 13). Annak ellenére tehát, hogy a két ernyőszervezet egészen más politikai törekvést testesített meg (az előbbi egy forradalmi átalakulást irányított, míg utóbbi egy jóval kisebb hatósugarú szociálpolitikai program volt csupán), építészeti hatásukban igen hasonlóak voltak egymáshoz.

A szakmai alapelvek konzekvens véghezvitelét azonban számtalan körülmény nehezítette. A politikai bizonytalanság és a pénzühiány mellett számolni kellett a kivitelezések esetlegességével, valamint azzal, hogy a házhelyhez juttatottak nem feltétlenül fogadták örömmel a títusterveket. A legnagyobb probléma azonban mégiscsak az volt, hogy az OFT alapprogramja, amely tehát a paraszti kisgazdaságokon nyugodott, a kom-

munista hatalomátvétel után aktualitását veszítette. Nem véletlen, hogy a Veres Péter-féle parasztpártból „átigazoló” Erdei Ferenc 1949-ben a Tanyai Tanács vezetőjeként gyökeres fordulatot hajtott végre a vidéki településtervezésben (lásd HAJDÚ 1992)⁴. Az ötvenes években már nemcsak a nagybirtok szórt településrendjét, de a paraszti tanya-rendszer egészét fel kívánták számolni. A korábbi évekhez képest mindez sokkal radikálisabb fellépést tett szükségessé. Egyedül 1950-ben negyvenhárom új helység nyert jogi önállóságot (forrás: HELYSÉGNÉVTÁR 1973). S noha a Tanyai Tanács elsősorban az alföldi tanya-rendszer felszámolását (reformját) tekintette fő feladatának, mellé megörökölte az OFT-től a nagybirtokon létesített új községek továbbépítésének ügyét is.

A Tanyai Tanács árnyékában a nagybirtokon létesített új községek története mintha a feledés homályába veszett volna. Beluszky Pál például megjegyzi, hogy a puszták – a tanyaikkal ellentétben – csendben, szinte maguktól tűntek el a magyar településhálózat térképéről (BELUSZKY 2000: 24). Holott a hivatali jelentések alapján minimum egy tucat új települést alapítottak közvetlenül a háború után, ami mellett további harminc-negyven, részben nagybirtokon létesített faluval is számolhatunk. Ennél pontosabb számadatokat nehéz lenne megadni, hiszen az új községek meghatározása rengeteg kérdést vet fel (lásd a Definíciós nehézségek című alfejezetet). Az OFT három éves működése nyilvánvalóan túlságosan rövid időszak volt ahhoz, hogy településpolitikai elképzeléseit maradéktalanul érvényesítse. Néha még annak eldöntése is problematikus, hogy egy-egy új falu nagybirtokon létesült-e vagy tanyás vidéken, s akkor még nem beszéltünk a sajátos morfológiai jegyekkel bíró szőlőhegyekről vagy az aprófalvas vidékek, mindenekelőtt Somogy külön utas fejlődéséről. Éppen ezért viszonylag ritka az egyértelműen besorolható

új község, mint amilyen Besnyő, Mátyásdomb vagy Nagykarácsony. A legtöbb faluban keverednek a községesítés különböző hullámai. Célszerűbb tehát, ha az új telepes községet, mint építészeti együttest nem merev kategóriaként, hanem egy hosszabb történeti fejlődés láncszemeként fogjuk fel.

A könyv felépítése

A kutatás során azt a mélyreható település- és tájszerkezeti átalakulást kellett leírni és megérteni, amely során a nagybirtok szórt majorsági rendszere zárt falvakká alakult át. Természetes, hogy ilyen horderejű változás vizsgálatakor nem korlátozható a figyelem kizárólagosan az 1945–49 között eltelt négy esztendőre, amíg az OFT működött. Mindenekelőtt tisztázni kellett, milyen is volt a nagybirtok településrendje, amelyet a telepes falvakkal igyekeztek felszámolni. Az uradalmi falut bemutató fejezet egyben behatárolja azokat a földrajzi tájakat is (mindenekelőtt a Mezőföldet, azon túl pedig a Kunság foltszerű területeit, Moson, Csanád és Békés vármegyéket), amelyek képét döntően befolyásolta a nagybirtokot felváltó községesítési folyamat. Az 1945-ig fennálló településmorfológiai örökség mellett az új falvak arculatát döntően befolyásolták a Horthy-rendszer idején kidolgozott falusi kislakásépítési alapelvek is. Az ezt bemutató fejezet egyrészt kiemeli, hogy a negyvenes évek közepére a falusi kislakásépítés köré jól bejáratódott, bürokratizált intézményrendszer alakult ki, másrészt letisztult az a formanyelv, amelyet „népies modernnek” fogunk hívni.

Az 1945 utáni telepes falvak bemutatása a definíciós problémák áttekintésével kezdődik. Utána három nagy témakörre bontva járjuk körül a kérdést: az első a társadalomépítés, a második a faluépítés, a harmadik a lakásépítés. A társadalomépítésről szóló fejezet a felülről irányított forradalomról beszél, kitér a politikai háttérre,

a végrehajtó szervezetre és az új gazdák társadalmi pozíciójára. A faluépítésre vonatkozó rész a településszerkezetet mutatja be, úgymint a helyszínek kiválasztását, az utcaszerkezetek kialakítását, illetve általában a faluépítési koncepció főbb sarokpontjait. Végül a lakásépítés-fejezet foglalkozik a telepés ház formai sajátosságaival, úgymint a népiességtől a modern felé hajló tendenciákkal, valamint a városi lakásminták beáramlásával.

Források

A forrásanyag gerincét a Földművelésügyi Minisztérium alá tartozó Országos Földbirtokrendező Tanácsnak a Magyar Országos Levéltárban (mai nevén Magyar Nemzeti Levéltárban) őrzött iratanyaga képezi (iratszámok: XIX-K-11-e, XIX-K-11-h, XVII-1-a, XIX-K-1-y). A telepítés-faluépítés kapcsán hatalmas iratanyag keletkezett. Számtalan dobozt foglalnak el a bérszámfejtési ívek, de általában is túlsúlyban vannak az elszámolásokkal kapcsolatos ügyiratok. Márpedig a telepítés menetéről és építészeti programjáról mindenekelőtt nem ezek, hanem a felmérési jelentések, telepítési tervek és általános protokollok, végrehajtási utasítások, telepfelügyelői beszámolók tudósítanak. Különlegesen értékesnek bizonyultak a legkülönbébb okokból mellékelte kéziratos térképek és építészeti tervrajzok. Noha az elmúlt években közel száz dobozt sikerült áttekinteni, nem zárható ki, hogy a jövőben további dokumentumok kerülnek majd elő, amelyek részben kiegészítik, részben korrigálják jelen munka eredményeit.

A kutatás számára a célzott levéltári munka önmagában nem lett volna eleget, hiszen az csak az OFT 1945 és

1949 közötti működési időszakáról adott volna felvilágosítást. Márpedig az OFT tevékenysége csak háttérváltozóként volt érdekes. Az átalakulás történeti dinamikájának megértéséhez ezért a történeti térképekből és légifelvételekből nyerhető információkra is szükség volt. Az uradalmi falvak országos fejlődését és elterjedtségét a három katonai felmérés alapján lehetett röviden felvázolni, illetve statisztikai adatokkal pontosítani. A második világháború utáni fejleményekről a hatvanas-hetvenes években készült topográfiai térképek tudósítottak, illetve az aktuális műholdképek retrospektív következtetésekre adtak alkalmat. Mindezeket túl jó néhány nagybirtokról állt rendelkezésre a 19. század elejéről származó birtokterv, illetve a volt előszállási uradalom kapcsán a Földmérési és Távérzékelési Intézetben található kataszteri felvételi ívek is segítettek a munkát.

A harmadik forrásanyagot a korabeli títusterv-katalógusokból és építészeti folyóiratokból kiemelt háztervek jelentették. Ezek alapján volt nyomon követhető az a szakmai átalakulás, amely a népies irányzaton belül a negyvenes években lezajlott.

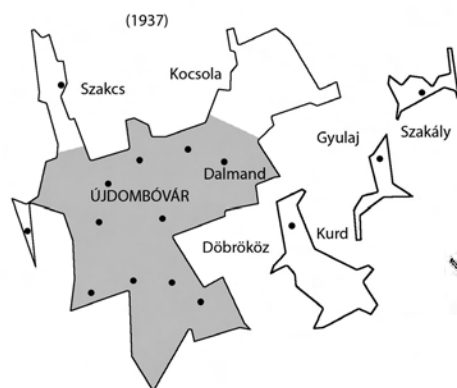
Végül az új községek mai arculatának bemutatásához elengedhetetlen volt a célzott helyszíni falufelmérés. A legkiterjedtebb terepmunka Nagykarácsonyban zajlott, illetve általában a volt előszállási uradalom területén. Ezt egészítette ki 2009-ben egy koncentráltabb Fejér megyei adatfelvétel Besnyő, Hantos, Nagylók, Nagyvenyim és Mátyásdomb esetében, majd 2011-ben Kisszállás és Lökösháza vizsgálatára került sor. A terepkutatásokon mindenekelőtt fényképi dokumentáció készült, archív anyagok kerültek összegyűjtésre, illetve „oral history” interjúk születtek idősebb adatközlőkkel.

AZ URADALMI FALU

Uradalmi falu, eszmei község, puszta

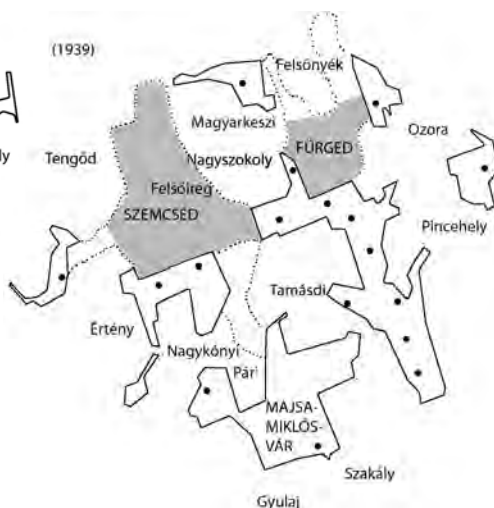
Noha a nagybirtok a dualista Magyarországnak is sajátja volt, az 1920 után megkisebbedett ország területén különösen nagy aránytalanságok keletkeztek. Dacára a földreformnak, a negyvenes években mintegy hétszáz darab ezer hold fölötti óriásbirtok kezén volt a földek húsz-harminc százaléka (SZAKÁCS 1998: 296). A nagybirtok messze több volt, mint magántulajdoni forma. Egy olyan, döntően mezőgazdasági országban, mint amilyen a húszas-negyvenes évek Magyarországa volt, a földtulajdon kérdése az élet szinte minden területét meghatározta (BELUSZKY–GYÖRI 2005: 55). Településtörténeti szempontból pedig a nagybirtok bizonyos régiókban csak rá jellemző településformát hozott létre, az uradalmi falut.

Az uradalmi falu társadalom-földrajzi értelemben hiányos település, „nem egész és nem teljes falu. Az összes aprófalvaknál nagyobb arányban szorul kiegészülésre, akár több hasonló egységgel, akár egy igazi faluval vagy várossal.” (ERDEI 2004: o. n.) Erdei tehát az uradalmi falut nem külterületi, lakott helyekből álló konglomerátumként kezeli, hanem szórványként. Ennek oka, hogy figyelme nem a településszerkezetnek szól, hanem a társadalmi formációnak, hangsúlyozva, hogy az uradalmi cselédség és zsellérség ugyanúgy a rendiség maradványa, mint a saját házában élő, saját földjét művelő falusi parasztság. Az uradalmi falu azonban fokozott szociális elzártságban élt, hiszen még olyan területeken sem volt képes bekapcsolódni a modernizációba, amelyek az ország centrumához tartoztak vagy jó köz-

1. Újdombóvár eszmei község rendezése (szürkével az új faluhatár). A távoli pusztákat a legközelebbi zárt községhez csatolták, illetve egy új község volt formálódóban, a későbbi Dálmánd.

BENISCH 1940 ALAPJÁN, RÉSZBEN SAJÁT SZERKESZTÉS

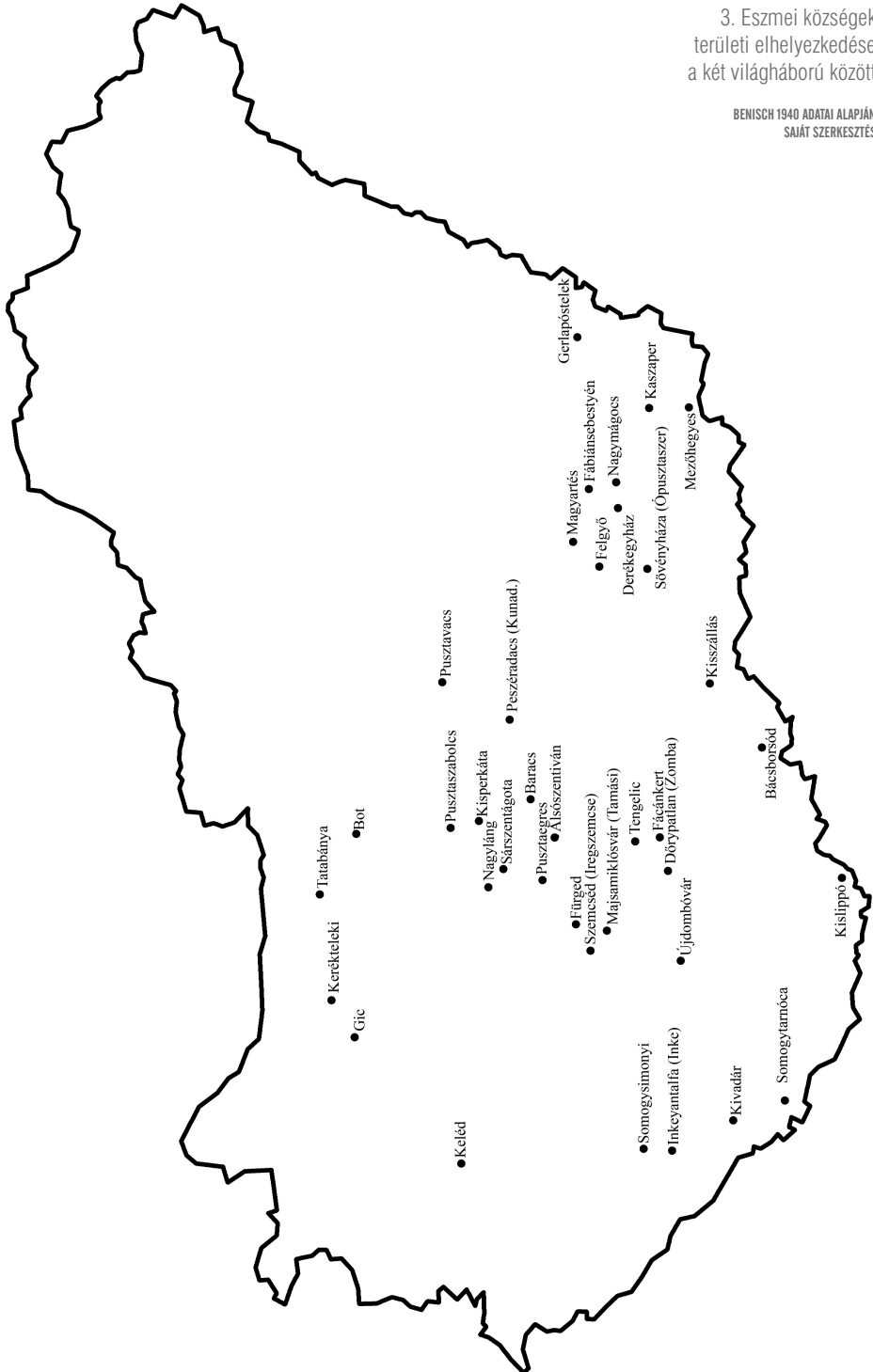

2. Majsamiklósvár, Szemcséd és Fürged rendezése (utóbbiak határa pontozott vonallal jelölve). A sűrű faluhálózatú Tolnában Majsamiklósvárat úgy lehetett megszüntetni, hogy határát teljes egészében a szomszédos települések kebeleztek be.

BENISCH 1940 ALAPJÁN, RÉSZBEN SAJÁT SZERKESZTÉS

3. Eszmei községek területi elhelyezkedése a két világháború között

BENISCH 1940 ADATAI ALAPJÁN
SAJÁT SZERKESZTÉS

lekedési infrastruktúrával rendelkeztek. Erdei kétezerre teszi a két világháború közötti uradalmi falvak számát (majorságok, szőlőhegyek). Mikor később a Tanyai Tanács elnökeként az uradalmi falvak közsegésítése is az ő kezébe került, felmérést készített, amelyben az áll, hogy 3000, ötven főnél népesebb külterületi majorság létezett Magyarországon (HAJDÚ 1992: 110).

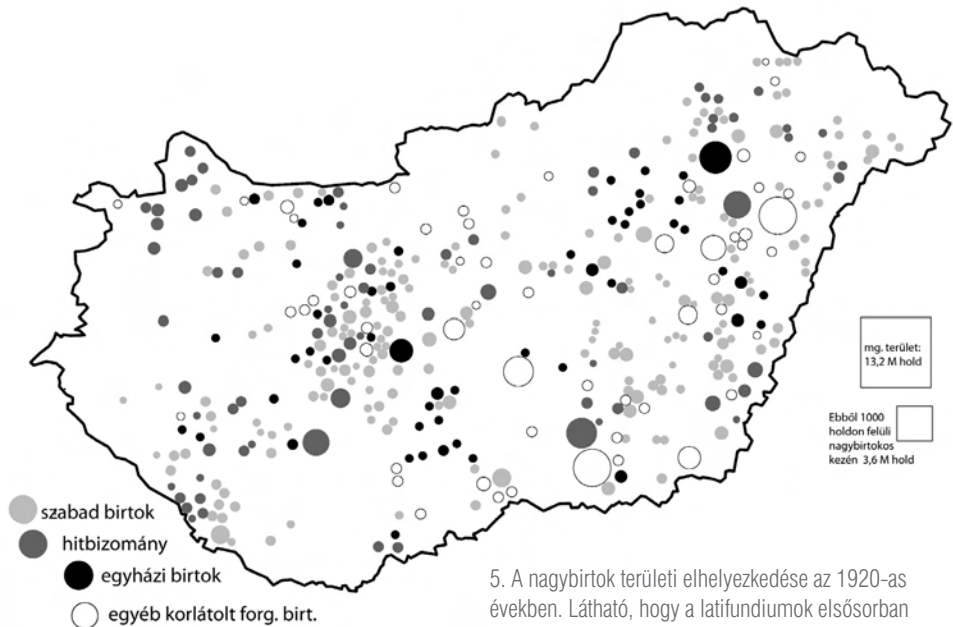
A Dunántúl volt az a vidék, amely a leginkább összefonódott a nagybirtok nevével. A tényeken túl ebben nagy szerepe volt a két világháború közötti szociográfia egyik legnagyobb hatású művének, a *Puszták népének* is (lásd ILLYÉS 1987). A „puszták népe” fogalommal vált, amely az uradalmi falu mellett és helyett a tudományos szóhasználatba is átkerült (DEMETER–LUKÁCS 1980, EPERJESSY 2006, VARGA 1991). A kép, amelyet Illyés Gyula a pusztáról festett, minden volt, csak pozitív nem, így ahhoz is nagyban hozzájárult, hogy a pusztára a magyar értelmiség mind a mai napig valami elmaradott, sötét helyként emlékszik. Ez az egyoldalúan negatív vélemény manapság némiképp változóban van. Sok egyéb tényező mellett szerepe lehet ebben annak is, hogy a puszták helyén alakult új községekben a megmaradt uradalmi épületek lassan ugyan, de a helyi kulturális örökség részeivé válnak. Mindenekelőtt a kastélyok és kisebb uradalmi lakok azok, amelyek építészeti nívójuknak köszönhetően kiemelt figyelmet kapnak. Illyés Gyula maga is megemlíti a kastélyokat, mint olyan épületeket, amelyek fizikálisan a pusztákon állnak ugyan, de társadalmilag külön életet élnek: „Van (...) kastély is, hatalmas gyönyörű park közepén teniszpályával, mesterséges tóval, gyümölcsösökkel és fedelmi allékkal, és mindezek körül remekbe kovácsolt magas vaskerítésekkel (...)” (ILLYÉS 1987: 5). Ugyanitt felsorolja a dunántúli puszták egyéb épületeit, a sokszor még a „kastélynál is díszesebb

ököristállót”, az intézői lakot, a gépészlakot és persze a nyomorúság szimbólumát megjelenítő cselédlakot (u. o.: 5).

A kastély és a hozzá tartozó pusztai épületegyüttes településként sosem állt önmagában, hanem további külterületekkel együtt alkotott nagy kiterjedésű konglomerátumot. Az ilyen konglomerátumok a jobbágyfelszabadítás utáni évtizedekben jogilag vagy hozzácsapódtak valamely közeli faluhoz, vagy önálló közigazgatási egységekbe, úgynevezett eszmei községekbe szerveződtek (GYÁNI–KÖVÉR 1997: 51). Noha a magyar jog tételesen sosem ismerte el az eszmei községek létezését, számuk megközelítette a félszázat (BENISCH 1940: 5, lásd továbbá PERNEKI 1977/78). A volt allodiális földekből összeszervezett falvak a legtöbb esetben idegen testként ékelődtek a közigazgatás szerkezetébe, s ezzel az arisztokrácia átmentett hatalmát jelképezték egy fiatal polgári államban. Benisch a legkirívóbb esetek közt említi meg többek között Újdombóvárt, amelynek egyáltalán nem volt belterülete, Majsamiklósvárat, amelynek határa nem alkotott egybefüggő területet, illetve a mintegy 55 000 holdas óriási Sövényházát. Az ilyen, általa „közigazgatási szörnyszülötteknek” nevezett képződmények legfőbb problémáját a széttagoltságban látta, és sürgette a zárt telepek mielőbbi kialakítását (1., 2., 3. ábra).

Uradalmi falu (Erdei)	Puszták (Illyés)	Eszmei község (Benisch)	uradalmi falu, mint településforma: csoportos szórványok konglomerátuma a tájban
településföldrajz	szociográfiai	jogi	
hiányos település	kirekesztett társadalmi osztály lakhelye	közigazgatási anomáliák	

4. Az uradalmi falu, a puszták és az eszmei község fogalmának összehasonlítása

5. A nagybirtok területi elhelyezkedése az 1920-as években. Látható, hogy a latifundiumok elsősorban síkvidéki, illetve az enyhén tagolt tájakon sűrűsödtek. Árnyalta a képet, hogy az Alföldön nem csak magánföldesurak és az egyház, de a városok is óriási földterülettel rendelkeztek.

TÉRKÉP: HANTOS 1926 ALAPJÁN, RÉSZBEN SAJÁT SZERKESZTÉS

Az uradalmi falu, a puszták és az eszmei község tehát voltaképpen egyazon társadalmi jelenség, a nagybirtok különböző megnevezésekkel illetett településformáját jelenti. Attól függően, hogy a településföldrajzi, a társadalmi vagy a jogi megközelítés kerül-e előtérbe, egyik vagy másik megnevezés a találhatóbb. A további elemzés számára azonban egyik sem megfelelő, mivel figyelmen kívül hagyják – vagy legalábbis nem hangsúlyozzák eléggé – a településmorfológiai jegyeket. A morfológiai vizsgálat legfontosabb kiindulási alapja ugyanis az, hogy az uradalmi falu egy nagy kiterjedésű, ritkán lakott vidék, belső úthálózzal, amely úthálózat rendkívül inhomogén egységeket köt össze, központi és periférikus pusztákat (más néven majorságokat), szőlőhegyi szórványokat, telepeket és telepítvényi részeket, sőt némelykor még

zárt falvakat is. Az uradalmi falunak ez a változatos településképi hagyatéka a telepés falvak mai arculatát is meghatározza, ezért különösen indokolt, hogy ennek a kevésbé ismert településtípusnak a kialakulását, földrajzi elhelyezkedését, funkcionális tagoltságát és építészeti karakterét részletesebben is tárgyaljuk (4. ábra).

Az uradalmi falvak földrajzi elhelyezkedése

Az uradalmi falvak kialakulásának legelemibb előfeltétele a nagybirtok, amely azonban önmagában nem teremt uradalmi falut (5. ábra). Valódi uradalmi falu csak ott jöhetett létre, ahol a feudalizmusból örökölt jobbágyi telekrendszer valami oknál fogva meggyengült: „Az ország területének jelentős hányadán, főleg a török által birtokolt

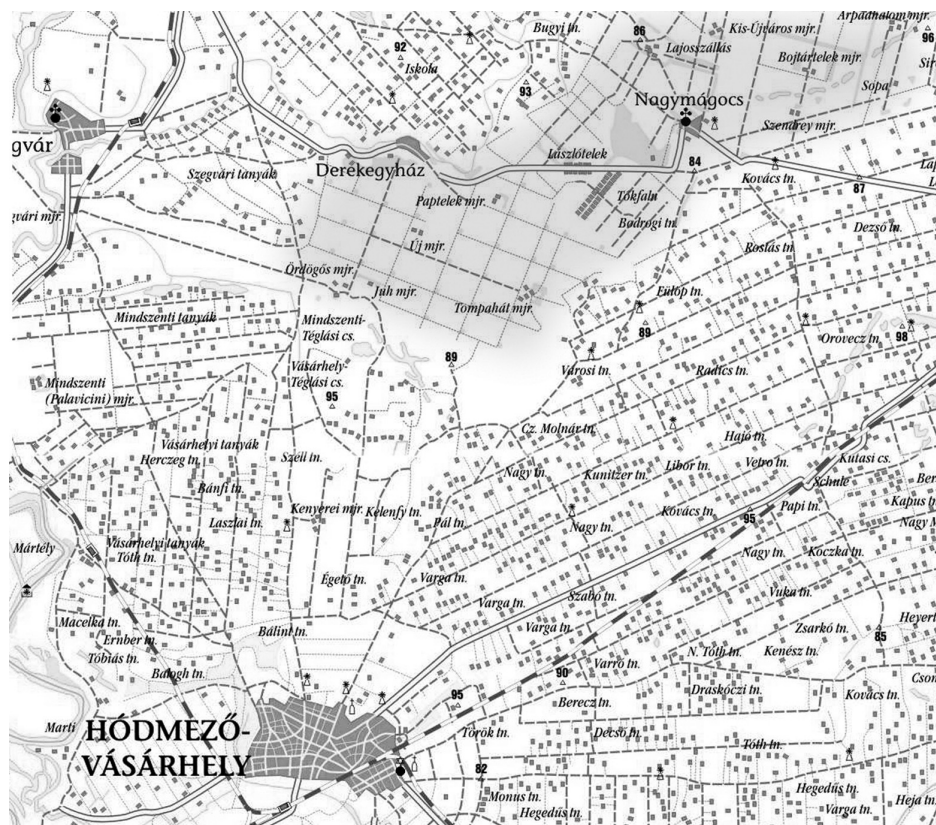
vidékeken az újonnan betelepült jobbágyság nem telekszisztéma formájában, hanem anyagi erejéhez mérten, első és újrafoglalásos rendszerben művelte földjét.” (VARGA 1967: 4) Noha Varga itt főként a tanyaosodásra célzott, a majorsági újranepesedésnek is itt kereshetjük a gyökereit. Tanya és majorság elkülönítésekor elsősorban a birtokos személye és a birtok nagysága a meghatározó szempont. Tanya alatt elsősorban a paraszti kézben lévő, egy-egy család által megmunkált kis- és középbirtokokat értjük, amelyekben idővel lakófunkció is kialakul. A majorság vagy pusztá ezzel szemben nagyobb birtoktestek képződménye, és a gazdasági épületek mellett a földesúr szolgáltaiban álló családok csoportos lakhelye (BALOGH 1980: 272, LUKÁCS 1984: 8). Ebből következően a tanya kisebb egységekből álló, de sűrű, míg a majorság nagyobb egységekből álló, de ritkásabb külterületi településformát hoz létre.

A kettő elkülönítése persze csak elméletileg tűnik egyszerűnek. Alapvető probléma, hogy a köznyelvi szóhasználatban a tanya, a majorság és a pusztá sokszor összekeveredik, sőt vidékenként más-más jelentést takar. Ezeket a regionális elnevezéseket a térképek is átvették, így például a szabolcsi részekben az urasági majorságokat (pusztákat) is tanyaként jelölték a térképek (például grófi tanya). További kérdéseket vet fel az uradalmi falu ma még kellően fel nem tárt történeti beágyazottsága és táji meghatározottsága. A harmadik katonai felmérésen például egyértelműen látszik, milyen óriási morfológiai különbségek jelentkeznek az Északi-középhegység kisebb méretű állattartó pusztái és a mezőföldi, békési fekete földeken kialakult óriási uradalmi konglomerátumok birtokegységei között. A világos elkülönítést tanyás vidék és uradalmi falu között azonban nem is az imént említett okok, hanem az átmeneti formák sokasága akadályozza. A kalocsai Sárköz érseki birtokait például éppúgy tár-

gyalhatjuk sajátos tanyaformaként, mint ahogyan uradalmi faluként is, hiszen a tanyaák csoportba rendezése a gazdatisztek irányítása mellett zajlott (BÁRTH 1975: 85). Szintén átmenetet képeznek a Dél-Alföld telepítvényi falvai, amelyek jellemzően olyan óriásbirtokokon keletkeztek, mint például a hírhedt Pallavicini uradalom. A telepítvény morfológiája alapján ugyan falu, de jogi helyzetét tekintve bérlemény, amelyet a birtokos bármikor megszüntethetett. Ez történt a 19. században többek között Bakssal, Bánommal, Hantházával, Homokkal vagy Dóccal (VÁLYI–ZOMBORI 2007: o. n., GYIMESI 1965: 164). Szintén kérdéses, hogy hová sorolhatók Békés vagy Csanád kamarai és egyéb dohánykertész falvai, amelyek ráadásul megtévesztésig hasonlatosak tudnak lenni a Bánát négyzethálós alaprajzú településeihez. Eredetileg azonban ezek a települések is csak telepítvények (illetve bérlemények) voltak, és csak egy-egy sor házból állottak. Később újabb sorokkal bővülve jött létre a ma látható négyzetes forma (például Tótkovácsháza, ma Véghegyes, Tótbánhegyes, ma Nagybánhegyes), Kunágota vagy Almás-kamarás.

A telepítvények állandósulása és falvakká növekedése az egyik útja annak a 18–20. század egészét végigkísérő folyamatnak, amely a nagybirtok kisebb-nagyobb mértékű parasztosodását hozta magával. Részletesen foglalkozik ezzel a kérdéssel Lukács László, aki Aba környékének példáján mutatja be, hogyan vásárolták ki a parasztok az uradalmi földeket a majorsági épületekkel együtt, és hogyan alakították át azokat saját kistermelői igényeik szerint (LUKÁCS 1984: 17). Hofer nemzetközi összehasonlító tanulmányában arra is rámutat, hogy az alföldi tanyaosodás egyik mozzatárugója éppen a külterjes földesúri birtokok parasztosodásában keresendő (HOFER 1980: 50).

Az átmeneti formák ellenére mind a tanya, mind a majorsági területeknek létezett

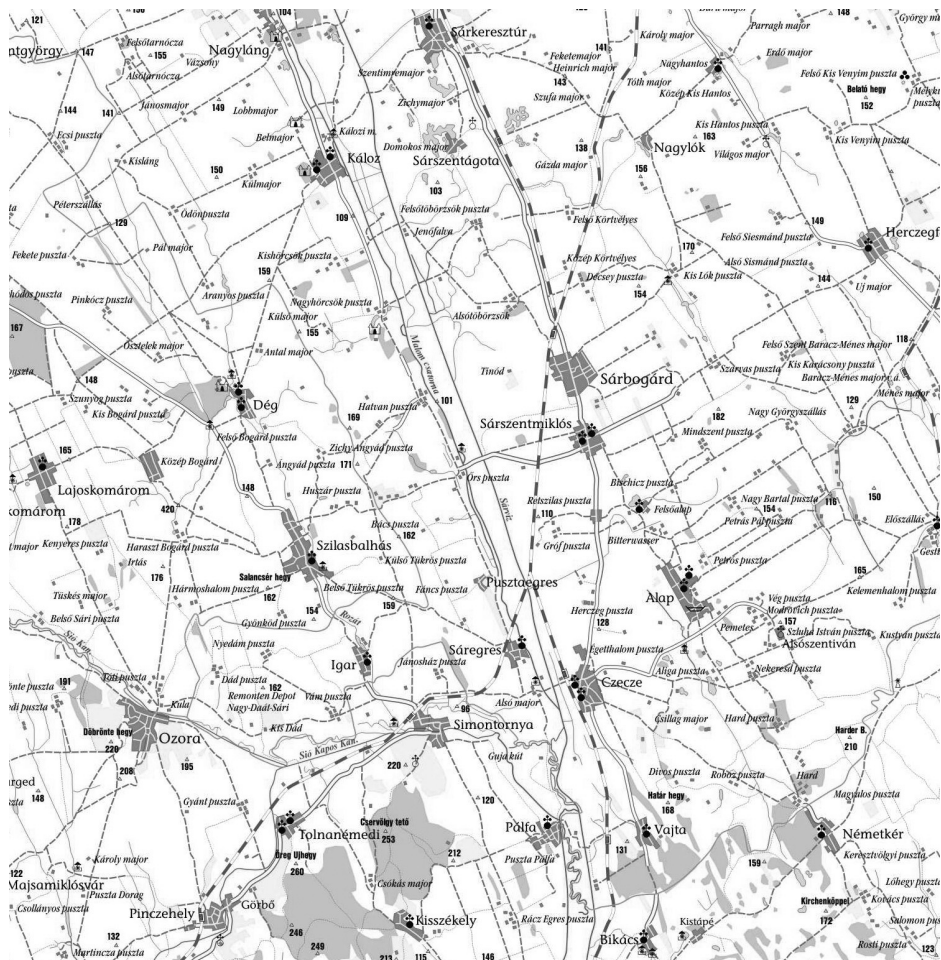

6. Hódmezővásárhely és a Károlyi uradalmak eltérő határszerkezete a harmadik katonai felmérésen. Előbbi sűrűn települt paraszti tanyavilág, utóbbi a nagyüzemi termelési rendszerhez igazodó településforma

TÉRKÉP: HARMADIK KATONAI FELMÉRÉS ÁTRAJZOLT VÁLTOZATA

egy-egy jellemző nagytáji kerete. Míg tanyák elsősorban az alföldi parasztvárosok körül keletkeztek, addig az uradalmi falvak a Mezőföld településrendszerét határozták meg (lásd DEMETER–LUKÁCS 1980). Vég-eredményben mindkét esetben másodlagos szórványról beszélhetünk, amelynek alapja a korábbi faluhálózat pusztulása és a birtokkoncentráció volt (HOFER 2009: 26, RÁCZ 1980: 99). Az alföldi tanyás nagyvárosokat, mint például Szegedet vagy Debrecent még a két világháború között is ott találjuk az ország legnagyobb földbirtokosai közt (lásd MENDŐL 1936). Hogy mégsem szokás ezeket a vidékeket a magyar nagybirtokhoz sorolni, annak nyilvánvaló oka, hogy társadalomtörténeti, és ami esetünk-

ben még fontosabb, településmorfológiai hatásukat tekintve egészen más utat jártak be, mint az egyházi, állami és magánföldesúri latifundiumok.⁵ A nagyhatárú városok körüli tanyás szórványképződés és a valódi nagybirtok majorsági szórványképződése közötti legfontosabb társadalomtörténeti különbség, hogy előbbi esetben a város kicsiny mezőgazdasági termelőegységek formájában belenőtt a tájba, de, legalábbis ideális esetben, megtartotta polgárát. Ahogyan Erdei fogalmaz: „Lényege ennek a tanyai társadalmi formának, hogy nem egyenmű kisebb egység, mint a falu vagy a szórvány vagy a város, hanem egy külön- nemű, kisebb egységekből összetevődő nagyobb társadalmi egységnek az egyik része:

7. A Mezőföld volt az uradalmi falvak hazája.

TÉRKÉP: HARMADIK KATONAI FELMÉRÉS ÁTIRAZOLT VÁLTOZATA

városrész vagy falurész.” (ERDEI 1976: 37) Az uradalmak szórványképződése ezzel szemben nem a városi kirajzás eredménye volt. Emiatt az uradalmi falu lényegében független a közeli városi centrumoktól, településhálózati értelemben fehér folt, legalábbis akkor, ha szerepét a lokális beágyazottságán keresztül vizsgáljuk (ERDEI 1971: 331). Ha ugyanis a 20. század fejlett uradalmi falvainak gazdasági kapcsolatait nézzük, úgy azok a legnagyobb városi centrumokkal, sőt a nemzetközi piacokkal álltak szoros kapcsolatban.

Nem egy térségben a nagyhatáru városok és a földesúri nagybirtokok egymás szomszédságában léteztek. Leginkább ezeken a területeken szembeötlő a kétfajta szórvány formai különbözősége. Szeged tanyákkal sűrűn beépült határa például 31–40 kilométer hosszan nyúlt fel észak felé. Vele párhuzamosan Sövényháza eszmei óriásközség terült el, ritkán lakott, kisebb-nagyobb telepítvényekből és majorsági központokból álló tájképével. Hasonlóan éles település-alaktani határok húzódtak a Károlyiak kezén lévő Nagymágoics uradalmi falu és Hódmezővá-

8. Somogyban a puszták (majorságok) a meglévő aprófalvas településhálózat réseibe telepedtek, emiatt nem tudtak összefüggő uradalmi falvakká válni.

TÉRKÉP: HARMADIK KATONAI FELMÉRÉS ÁTÁRJAZOLT VÁLTOZATA

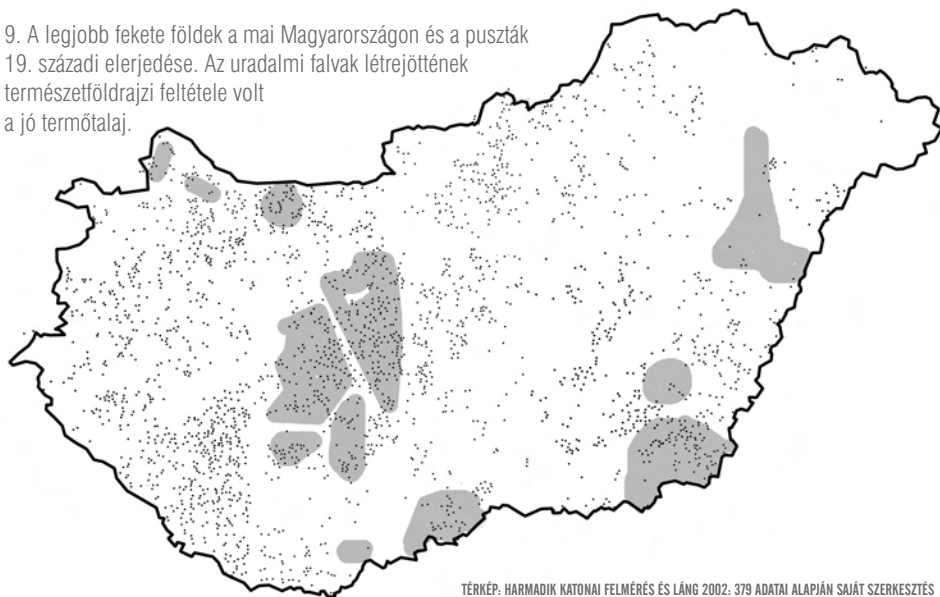
sárhely tanyavidéke között, a békési Wenckheim-birodalom környékén vagy éppen Kiszállás, Kunadacs térségében (6. ábra). A katonai felmérések szórvány formáit tanulmányozva pontosan kirajzolódnak a városi és a magánföldesúri birtokok határai.

Miközben az Alföldön vegyesen voltak megtalálhatóak a tanyás városok és az uradalmi falvak, addig a Dunán átkelve, a Mezőföld platóján alig találunk tanyákat. Itt a 18. század elejétől a 20. század közepéig egyértelműen az uradalmi falu volt a domináns településtípus (7. ábra). A térség a középkorban kun szállásterületnek számított (GYÖRFFY 1990: 274). A kunok kései letelepedésével és állattartó gazdálkodásával magyarázható, hogy a falvak egy része csupán időszakosan lakott szállás lehetett (innen eredeztethetők többek között az Előszállás, Kiskarácsonyszállás, Szabadszállás stb. elnevezések is). A kun szállásrendszer a török időkben teljesen felbomlott, de az Alfölddel ellentétben a helyén nem jöttek létre összefutott, „kócos városok” (PRINZ–TELEKI 1937: 331). Voltak ugyan városok, amelyek magukhoz vonzhatták volna az elpusztult falvak lakosságát, de ezek főként a Duna megszabta kereskedelmi tengely mentén sorakoztak. Lakosságuk kevésbé függött a földműveléstől, így földszerzési igyekezetük sem volt olyan számottevő (MAKSAY 1976: 43, GRANASZTÓI 2006: 181). Mivel nem voltak nagyhatárú, autonóm vá-

rosi szervezetek, a mezőföldi területek 18. századi újranépesítése egészében magánföldesúri, koronai és egyházi befolyás alatt állott (ERDEI 1976: 81). Az persze már az egyes földesurak birtokpolitikájának, gazdálkodási stílusának a függvénye volt, hogy az újranépesítés zárt falvakat vagy pusztákat hozott-e létre.

A mezőföldi tájon a 18. század végéig jobbra csak külterjes legelőket találunk. A településhálózatot a kisebb-nagyobb szállások képviselték, amelyek a középkori topográfiát követve kezdték benépesíteni a lakatlan pusztaságot (BÁTKY 1922: 186). A gabonára való átállással párhuzamosan, tehát a 19. század fordulóján ezek a szállások váltak az uradalmi falvak legfontosabb központjaivá (DEMETÉR–LUKÁCS 1980: 13). A jelzett időszakban már megmutatkoztak a piacra termelő, vállalkozó szellemű uradalom nyilvánvaló előnyei a hagyományos, a jobbági adók és járulékok beszerzésére törekvő rendies termelési móddal szemben (SZABÓ 1948: 161). A földesurak ezért minél nagyobb földterületet igyekeztek saját kezelésben tartani – illetve később bérleti formában kiadni –, amelyen okszerű, a modern bér munkára alapozott termelési üzemetek alakítottak ki (KÁLLAY 1979: 204–205, PACH 1971: 1, SZABAD 1957: 404, SZÁNTÓ 1952: 221, további irodalom: FÜLÖP 1997). Zárt falvak helyett kisebb, a termelés tényleges helyéhez igazított te-

9. A legjobb fekete földek a mai Magyarországon és a puszták 19. századi elterjedése. Az uradalmi falvak létrejöttének természetföldrajzi feltétele volt a jó termőtalaj.

TÉRKEP: HARMADIK KATONAI FELMÉRÉS ÉS LÁNG 2002. 379 ADATAI ALAPJÁN SAJÁT SZERKESZTÉS

lepülési szórványok jöttek létre, amelyek azonban nem voltak teljes mértékben szórványok, hiszen igazgatási, gazdasági, település- és társadalomszervezési értelemben egyetlen egységet alkottak.

Noha a Dunántúlon máshol is találunk óriásbirtokokat, illetve uradalmi falvakat, a Mezőföld mégis sajátos helyzetű, mivel itt nem csupán egy járulós települési formáról van szó. A Tolnában, Somogyban vagy éppen Győr és Vas vármegyékben a 19. század elejétől kiépülő urasági falvak lényeges változást hoztak ugyan a településhálózat részleteiben (megakadályozták

például a falvak extenzív növekedését), de közben alkalmazkodniuk kellett a már kialakult jobbágyfalvak rendszeréhez is. Azt mondhatjuk, hogy ezeken a vidékeken az okszerű uradalmi puszták a falvak közötti résekben szerveződtek, nem egyszer egymással fizikailag össze nem érő mozaikokat alkotva (8. ábra). Ilyen volt a Tolna megyei Majsamiklósvár is, amelyet 1940-ben úgy sikerült felszámolni, hogy annak egész határát szét lehetett osztani a tamási járás falvai között (BENISCH 1940: 12, lásd 2. ábra). A Dunántúl egészétől eltérő utat járó Mezőföldön ezzel szemben arra ta-

10. A magyaróvári uradalom a 18–19. század tájtalakító munkái révén óriási szántóföldekhez jutott. A feltört földeken kialakuló uradalmi falu helyén a negyvenes években két új község épült fel, Várbalog és Újrónafő.

TÉRKEP: HARMADIK KATONAI FELMÉRÉS ATRAJZOLT VÁLTOZATA

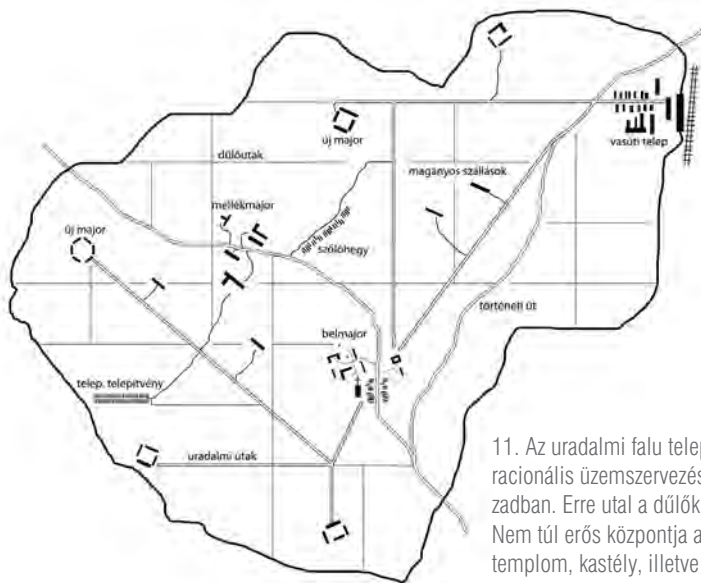
lálni példát, hogy egy uradalmi falu a már meglévő zárt községet felszámolta. Ez történt Nagyphantossal, miután 1877-ben Nagylók pusztaközséghez csatolták (VÁRNAI 1987: 125).

Igen jellemző mutatója a Dunántúl egésze és a Mezőföld között meglévő különbségnek, hogy utóbbi területen a nagybirtok a legintenzívebben művelt szántóföldi kultúrákat mondhatta magáénak. Kogutowicz Károly a két világháború közötti birtokviszonyok elemzésekor felhívja a figyelmet a tényre, hogy noha az 1000 hold feletti óriásbirtokok a Dunántúl teljes földterületének az egyharmadát fedték le, tényleges mezőgazdasági súlyuk ennél jóval csekélyebb volt (KOGUTOWICZ 1930: 127). Ennek oka, hogy az óriásbirtokokon a művelési ágakat tekintve felülreprezentált volt az erdő és a műveletlen terület. A legjövődélmezőbb szántók és kertések statisztikáit külön kezelve azt láthatjuk, hogy húsz százalék körül mozog az óriásbirtokok kezén lévő földterület aránya, Vasban és Zalában a tíz százalékot sem éri el. Kivételt egyedül Fejér megye jelent, ahol a nagybirtok kezén van a szántók és kertek negyven százaléka. Összességében tehát azt mondhatjuk, hogy az uradalmi falvak elsősorban azokon a jó szántóföldi adottságokkal rendelkező tájakon tudtak kiépülni, ahol növekedésüket nem gátolták a középkori eredetű jobbágyi-paraszti birtokstruktúrák (9. ábra).

Noha a 19. század elejére már kialakultak a jobbágyfalvas, tanyás és uradalmi falvas vidékek nagytáji keretei, azok nem voltak változatlanok. Különösen erőteljes hatást gyakorolt egy-egy táj településszerkezetére a folyószabályozás, a mocsárlecsapolás és a rétek, legelők feltörése. A 19. század folyamán termőre fogott új területeken majd mindenhol a majorsági gazdálkodás igényeinek megfelelő szórt településformák jöttek létre (ANDRÁSFALVY 1975: 4, CSÁK 1977: 25, DÓKA 2006: 132). Minként Féja Géza szociográfusi tömörséggel

foglalta össze, a folyószabályozás „a pusztuló dzsentrinek adott elsősorban hivatalt a nagybirtok önvédelmét szolgálta.” (FÉJA 1937: 142) Az eke alá vont területeken a majorsági szórványok a már meglévő faluhálózatba élkedtek. Jellemző példája ennek a Bodroghköz, ahol falvanként két-három új uradalmi majorság épült ki (BALASSA 1975: 226). A Sárospatak és Cigánd közötti, folyók határolta háromszög kései lecsapolásának településszerkezeti öröksége abban fogható meg leginkább, hogy ezen az óriási területen nem alakultak ki újabb zárt községek. Még az 1945-ös földreform után sem volt szükség új település kijelölésére, mivel a meglévő sűrű faluhálózat magához vonzotta a frissen földhöz jutott lakosságot.

A szántóföldek előretörésében a 19. század második felének nagy alföldi folyószabályozása minden kétséget kizáróan megérdemli azt a kitüntetett helyet, amellyel az utókor rossz vagy jó szájjal, de emlékszik rá (lásd DUNKA 1996). Emellett azonban nem szabad elfelejteni, hogy korábban is zajlottak komoly tájatalakító munkálatok (CSEMEZ 1996: 37). A nagybirtok és ezzel összefüggésben a helyén létrejövő telepes falvak története kapcsán különös jelentőséggel bír a Hanságban és a Fertő-vidéken az 1780-as évekig visszanyúló kultivációs munka (KETTINGER 1991: 28). A terület annyiban hasonló a Bodroghközhez, hogy itt is a sűrű, középkori eredetű településhálózat üresen hagyott fülkéiben indult meg a szórványképződés (10. ábra). A tájrendezést végrehajtó magyaróvári uradalom azonban sokkal tartósabb településszerkezetet hozott létre, aminek eredményeként a táj egésze egyetlen óriási uradalmi faluvá fejlődhetett. Ennek oka, hogy itt az egybefüggő óriás birtoktest mellett egy sor egyéb „feltétel” is adott volt: hitbizományi, tehát feldarabolhatatlan tulajdon volt, jó közlekedési kapcsolatokkal rendelkezett, tehát piacra tudott termelni,

11. Az uradalmi falu település a tájban, amelyet a racionális üzemszervezés hozott létre a 19–20. században. Erre utal a dűlők merev rácsos felosztása is. Nem túl erős központja a belmajor, ahol rendszerint templom, kastély, illetve egy kisebb falusias utca is található. Az úthálózat félig-meddig utcaként is funkcionál, mivel rajta keresztül érintkeznek egymással az egy települési rendszert alkotó szórványok.

főhercegi tulajdonosai révén pedig állami megrendelésekhez is jutott. A következő fejezetben a hansági, illetve a hasonlóan fejlett mezőföldi uradalmi falvak szerkezeti alapvonásait tekintjük majd át.

Az uradalmi falvak szerkezete

Mint az eddigiekből kitűnik, az uradalmi községek országos elterjedésének fő határait a török kor és a közvetlenül utána következő időszak birtokviszonyai határozták meg. Az uradalmi falvak fejlődése a következő bő két évszázadban ezt a keretet töltötte fel a maga sajátos településszerkezeti elemeivel. Mindenekelőtt puszták (majorságok) létesültek, de nem elhanyagolható a szőlőhegyek, a telepítvények és a zárt telepes falvak szerepe sem. Az első ránézésre különállónak tűnő szórványokat egységes út- és kisvasút-hálózat kötötte össze (11. ábra).

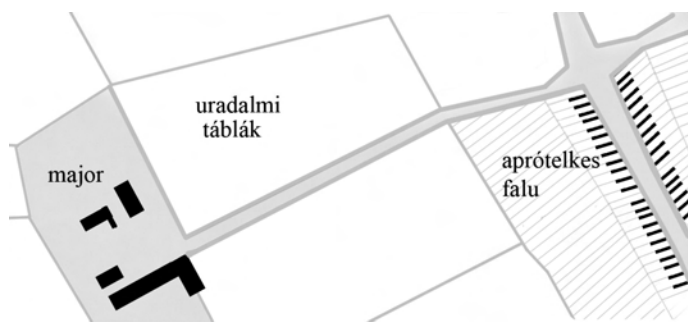
Az uradalmi falu morfológiájában laza, nagy kiterjedésű konglomerátum volt, amely a tájban élt, sőt, némi túlzással

ugyan, de tájépítészeti együttest alkotott. Jellemző, hogy a magyaróvári vizes legelőket feltörő Wittmann Antal az 1800-as évek elején nem csak a hasznosítást, de a táj szépítését is feladatának tekintette: „A csatornák több kanyarban szeltek át a réteket, és (...) összekötötték a hasznosat a kellemmel. Minden irányba utat vezettek a széna behordása érdekében; a gátakat fásították.” (KETTINGER 1991: 32) Balásházy János, korának neves agrárszakembere, akit a Magyar Tudományos Akadémia is tagjai közé fogadott, nem győzi dicsérni az uradalmi falvakat, amelyek szerint „a szemgyönyörködésének nyújtanak táplálatot” (BALÁSHÁZY 1840: 189). Kétségtelen, hogy a rendezett, „okszerű, pontos és tiszta” táji gazdálkodás a maga óriási léptékeivel lenyűgözte a kis paraszttelkekhez szokott szemet (idézet: FÉNYES 1851: szócikk: Alcsúth). A reformkort tárgyaló történelemkönyvekben van egy gyakran felbukkanó metszet, amelyen egy uradalmi nyomtatószerű emeletnyi magas gabonakazlai látsza-

nak. Még ha némileg idealizált is a kép, jól kifejezi az okszerű gazdálkodás korabeli erejét és magabiztosságát. Hasonlóan magával ragadó látványt nyújthattak fél évszázad múltán a vasútállomásokon felhalmozott cukorrépa- és burgonyahegyek. Ennek a tájformának kétségtelenül megvolt a maga esztétikája, amely csak azért nem rögzült be a magyaros tájképek sorába, mert nem talált rá a maga irodalmi és képzőművészeti tolmácsolójára.

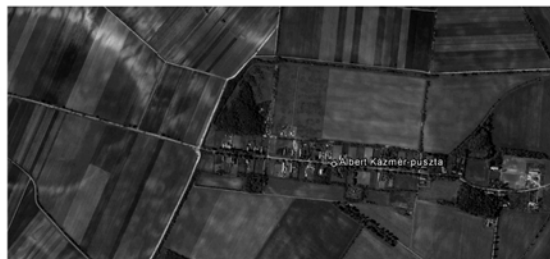
Az uradalmi falu tervezett táj, uniformizált megoldásokkal. Miközben a parasztság kezén lévő területek keskeny, elaprózott csíkjai a rongyszőnyeg tarkaságát és esetlegességét idézték, addig a nagybirtok kezelésébe vett földeket kimért racionalitás jellemezte (12. ábra). Az íróasztal mellett megszülető tájkép ideáltípusa a sakktábla szabályos rácsozata. Ilyen volt például a Károlyi-féle derekegyházi uradalom, amelynek tervezői nem törődtek a dűlők közötti apró különbségekkel, a vízfolyások, kisebb-nagyobb mélyedések topográfiájával vagy a kis területen is változékony talajadottsá-

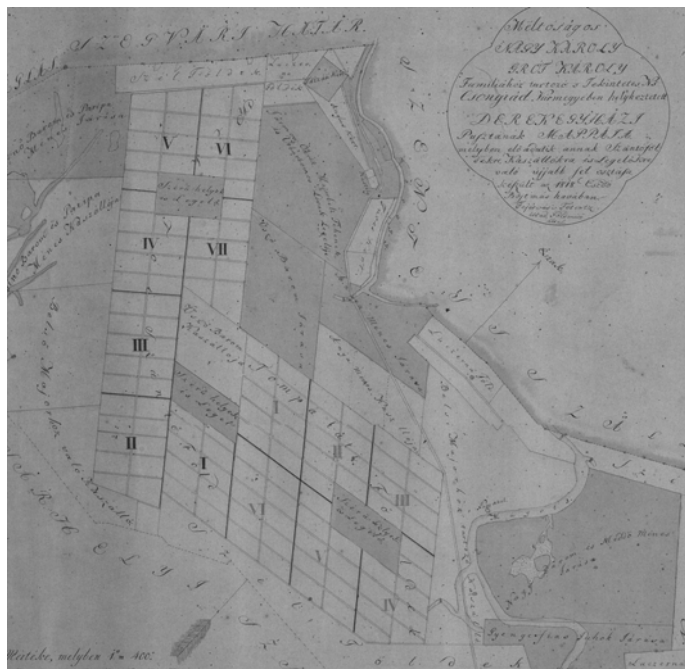
gokkal (13. ábra). Azt persze további kutatásoknak kellene tisztáznia, hogy a térképen ábrázolt ideálhoz képest milyen módon tért el a valós tájhasználat. Annyi azonban bizonyos, hogy ha voltak is problémák a kivitelezés során, a rácsszerkezetet leképező dűlőutak és csatornák a nagybirtoki tájkép elmaradhatatlan tartozékaivá váltak. Ismét hangsúlyozni kell, hogy noha mai szemmel mindez sematikusnak tűnhet, a 18–19. század embere számára ez a fajta gépiesség inkább tetszetősnek volt mondható, hiszen egy haladó és felvilágosult üzemformát reprezentált: „Az uradalmi major már ebben a korszakban is megközelítette a korabeli nemzetgazdászok üzemforma-ideálját.” (BALOGH 1980: 273) Nem mellékesen a négyzetes dűlők és egyenes utak mintázata az esetleges községesítést is meghatározta. A zárt települések kijelölésekor ugyanis sok esetben nem tettek mást, mint a rendszerből néhány „partert” kiemelték és felparcelláztak, mint történt Baracs-Apátságban, Újrónafő vagy Várbalog esetében az 1940-es évek elején (14. ábra).

12. Az uradalmi óriástáblák és a parasztság rongyszőnyegszerű parcellái egészen más rajzolatot adtak a vidéknek (fenn). Az osztrák-magyar határon Halbtorn/Féltorony és Albertkázmerpuszta esetében ez a különbség ma is jól megfigyelhető (lenn).

MŰHOLDKÉP: GOOGLE EARTH

13. A derekegyházi Károlyi uradalom szabályos dűlőrendszere a tájtól és helyi szokásoktól független mezőgazdasági üzemszervezés iskolapéldája.

TÉRKÉP: DEREKEGYHÁZI...

A rendezett uradalmi falu összképe egy hatalmas, gondozott kert benyomását keltette. Az egész tájat betöltő óriási haszonkertnek a csúcspontja volt a kastély előtéren létesített díszkert, amelynek természetesen megvolt a maga vizuális kapcsolata a környező vidékkel (lásd JAMBOR 2009). A kapcsolat olyannyira erős volt, hogy a kert meghosszabbításaként fákkal szegélyezett reprezentatív allék létesültek egy-egy kirándulóhely irányába. Legismertebb a ma is meglévő mezőhegyesi allé, a Keszthelyről Fenékpusztára vezető út, illetve a nagycenki hársfasor (GERZSON–SZILÁGYI 2011: 2, KUBINSZKY 1995: 28, 15., 16. ábra). A katonai felmérések térképszelvényei és a helyenként megmaradt reliktum fasorok arról tanúskodnak, hogy a fákkal szegélyezett egyenes út máshol is elengedhetetlen tartozéka volt az uradalmi falunak. Az esztétikai értéken túl a fasor szélvédőként is funkcionált, illetve hozzájárultak az uradalom faanyag igényeihez is.

A fákkal övezett uradalmi utak félig-meddig utcaként is funkcionáltak, hiszen az egyetlen települési egységbe tartozó szórványokat kötötték össze. Ilyen értelemben hasonlóan működtek, mint a szerkeket összekötő „út-utcák” az Őrségeken (TÓTH 1971: 15). A pusztai „út-utcákról” egyébiránt nem voltak túl jó véleményekkel a nagybirtok kritikusai. Sándor András a földosztás után néhány évvel így írt a volt előszállási papi birtok útjairól: „nyáron porosak és hepe-hupások, esőben nyakig ér rajtuk a sár, télen meg egyenesen járhatatlanok.” (SÁNDOR 1948: 10) Persze ugyanezt a zárt falvas vidékeken is papírra lehetett volna vetni. Másfelől a nagybirtok bírálóinak abban kétségtelenül igazuk volt, hogy az uradalmi falu útszerű utcahálózata sokkal inkább a racionális üzemszervezést szolgálta, mintsem a tényleges településközi, illetve településen belüli kapcsolatokat. Az út minősége mindenképp attól függött, milyen mennyiségű árut szállítottak rajta, és nem attól, hogy hány

14. Az uradalmi falvak községesítését nagyban segítette a rácsos dűlőrendszer, amelyből egy vagy több négyzetet kiemelve szabályos, sakktabla alaprajzú falut lehetett létrehozni, mint történet ez az 1940-es években Újrónafőn.

KÉP FORRÁSA: WW2.LEGIFOTOK.HU, SOMOGYI-TÓTH PÉTER

ember használta azt. Az idénymunkákra felfogadott tartalék munkaerőnek otthont adó szőlőhegyek például kívül estek a gazdasági számítások racionalizmusán, ezért ezekre a helyekre ugyancsak bajos volt az eljutás.

Az uradalmi falvak úthálózati rendjének logikáját akkor érthetjük meg, ha azt a tanyás városokkal vezjük össze (17. ábra). A tanyás város csomópontja a belőle szerteágazó utaknak: „Szigorúan sugárszerű utak futnak a város felé a határ minden részéből s azok mellett vagy a keresztbe vágott dűlőutak mentén sorakoznak a tanyák.” (ERDEI 1976: 154) Mindez annak a ténynek a következménye, hogy a szabályos tanyás tele-

15. Az uradalmi falu, mint tájépitészeti együttes. A nagycenki hársfasor nagytáblás szántók között fut a kastélytól a tóra néző kilátóig.

GERZSON-SZILÁGYI 2011 NYOMÁN, RÉSZBEN ÁTDOLGOZVA

16. Mezőhegyes főbejárata. A fasor az uradalmi falu elmaradhatatlan karaktereleme volt.

ARCHÍV KÉPESLAP, ILLETVE A MAI ÁLLAPOT

püléseken a külterületi lakosság részese maradt a városi életnek is. A nagybirtoknak ezzel szemben nincs valódi központja. A kastély centruma volt ugyan a környéknek, de a summások, cselédek zöme nem itt, hanem a környező pusztákon és szőlőhegyeken lakott és dolgozott. A kastélynak azonban, mint irányító központnak sem volt egyértelmű a szerepe. Főként azután nem, hogy a 19. század végétől a piacra termelő nagybirtokon felértékelődött a vasútállomás, mint árueosztó és feldolgozó egység. Zárójelben érdemes megjegyezni, hogy az igazán frekvenciált pusztai vasútállomások idővel el is válhattak az uradalmi falutól. Pusztaszabolcs példája a legközismertebb, amelyet az 1870-es évektől a vasút érdekeinek megfelelően önálló községgé fejlesztettek (FARKAS 1991 c). Hasonló folyamat ismétlődött meg 1920, illetve 1945 után

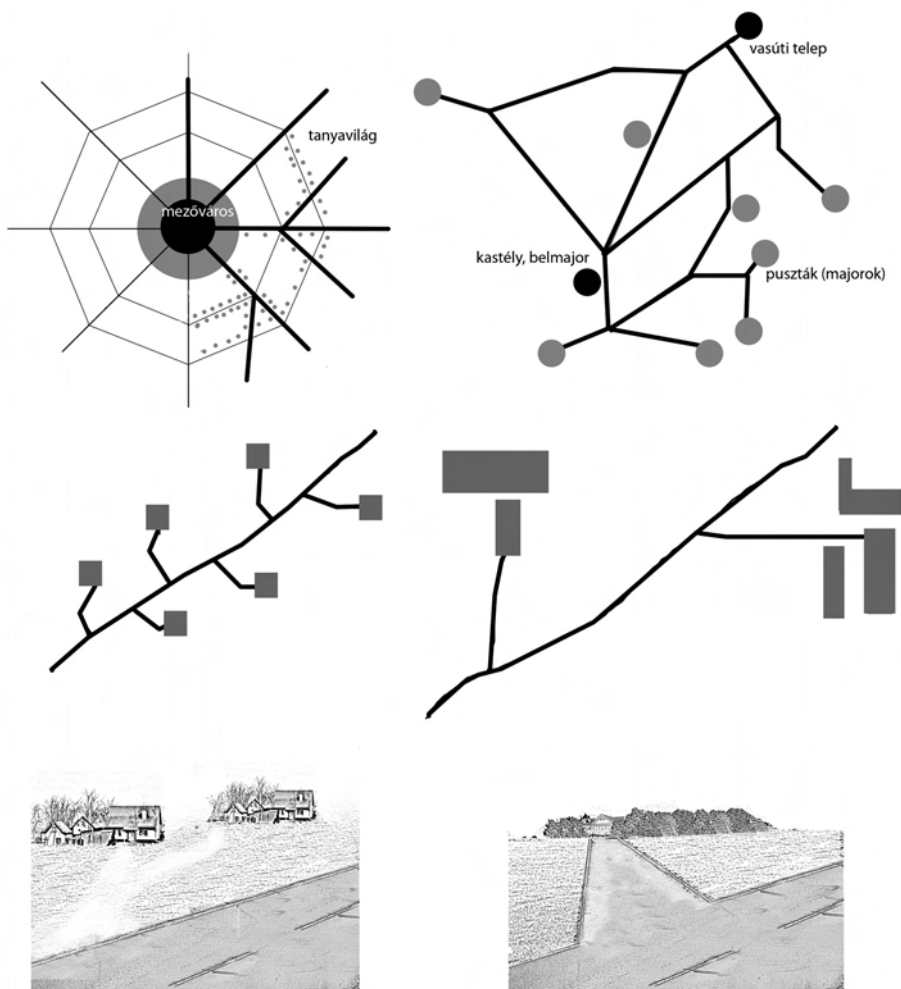
Lökösházán is, amely nemzetközi határátkelőként fontos szerepet kapott az akkori Magyarország gazdasági vérkeringésében.

Az uradalmi úthálózat nemcsak centrum nélkülségével ütött el a tanyás tájtól, hanem látszólagos ürességével is. A külterületek paraszti birtokbavételének rendes menete szerint elsőként a kivezető utak melletti területek telkesedtek. Az utak településképző szerepe általános törvényszerűséget takar, nem véletlen, hogy a népi építészeti szakirodalom külön morfológiai típusként tarja számon az úti falut (BARABÁS–GILYÉN 1979: 23). A 18. században a nagybirtok benépesülésének is ez volt az egyik jellemző formája, hiszen az első szállások még közvetlenül az utak mentén épültek ki. A modern, okszerű gazdálkodás kialakításával párhuzamosan azonban más

alapelvek kerekedtek felül, így a 20. századi modern uradalmi falvakban futó utak mentén ritkán találni településeket. A modernizálódó nagyüzemi gazdálkodás telephelyeit nem az utak mentén, hanem a földek mélyén építették fel. Felmerülhet az ellenvetés, hogy a paraszti gazdaságoknál is ál-

talános gyakorlatnak számított a fölbirtok közepén építkezni. Csakhogy, míg egy 10-15 holdas kisbirtokon nem olyan nagyok a távolságok, hogy az út és az épületek vizuális kapcsolata megszakadjon, addig egy 100-200 holdas uradalmi földdarabon már ugyancsak nagy esély mutatkozik ugyan-

17. A tanyasi és az uradalmi táj úthálózata és az utak felől feltáruló településkép. A tanyavilág központja a város, amiből sugarasan, illetve ágasan futnak ki a határbeli utak. Az uradalmi falunak nincs világos gravitációs pontja, így úthálózata esetleges, bár valamelyest igazodik a belmajorhoz, a századfordulótól pedig a vasútállomáshoz. Más a két típus utakról feltáruló településképe is. A tanyai utak mentén sűrűn sorakoznak a kisméretű udvarok, mintha csak egy szellősen beépült faluban járnánk. Az uradalmi utakon járva ezzel szemben csak sejtethető a település. Az óriási dűlők közepén álló épületeket rendszerint véderdő takarja, ami miatt a valóságosnál sokkalta elhagyottabbnak tűnik az uradalmi táj.

erre. A pusztai tájon nyílegyenesen átfutó közlekedési tengelyek így olyan érzést keltenek, mintha üres és lakatlan lenne a vidék. A valóságban persze bekötőutak sokasága vezetett a majorságokba (18. ábra, lásd még 17. ábra).

Az út, mint közlekedési tengely és a tényleges település különválása racionális döntés volt, amely szervezési elveit tekintve megelőlegezte a korszerű gyorsforgalmi utak koncepcióját. Mindez azonban a másik oldalon azt is jelentette, hogy a pusztán élők azoktól a spontán kapcsolatoktól is elesetek, amelyek az úti falvak esetében az arra közlekedő idegenek és más falubéli ismerősök révén létrejöttek. S mivel az építészeti egységek közötti üres tér szociológiai értelemben éppen attól válik utcává, hogy ott nem csak a tiszta közlekedési funkciók érvényesülnek, hanem a társadalmi érintkezések megannyi formája is elevenen működik (SPIRO 1993: 189), a pusztai utak nem voltak képesek maradéktalanul betölteni a falusi utcák minden funkcióját. Az

okszerű településtervezés ily módon, akarva-akaratlan, de hozzájárult a pusztai cselédség fokozottan elzárt világának a fenntartásához.

A közlekedést szolgáló úthálózat és a település, mint építészeti együttes különválásának további táji következménye, hogy a kereszteződéseknel és elágazásoknál, tehát a településképződés természetes csomópontjainál, nem feltétlenül álltak épületek. A huszadik századi községesítések igen gyakran e „csupas” csomópontokra támaszkodva indulhattak meg, mint történt az Besnyő vagy Nagymágocs esetében (19. ábra).

Az uradalmi falvak fénykorában, tehát a 19. század közepétől kezdődő szűk évszázadban azonban nem is annyira az úthálózat általában, hanem az ennél jóval ritkább vasúti hálózat határozta meg az uradalmi falvak tényleges szerkezetét. A nagybirtok hamar felismerte az új szállítási lehetőségben rejlő előnyöket: „A vasutat úgy építették a megye urai, hogy csak ott

18. Tanyás és volt uradalmi vidék különbsége manapság Szegvár és Derekegyház határában.

MŰHOLKÉP: GOOGLE EARTH

19. Az uradalmi úthálózat a településektől függetlenül szerveződött. Emiatt viszonylag gyakori volt az olyan kereszteződés és elágazás, ahol egyáltalán nem álltak házak. A 20. századi községiesítés előszeretettel választott ilyen csomópontokat, mint azt Nagymágocs példája mutatja.

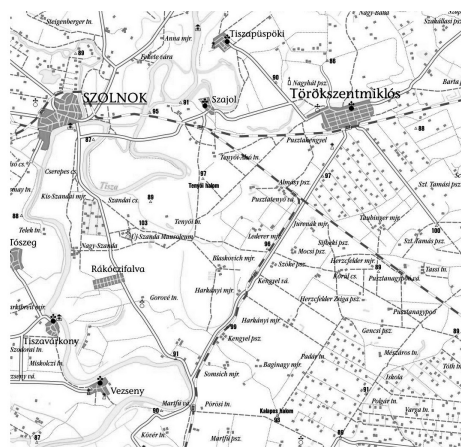
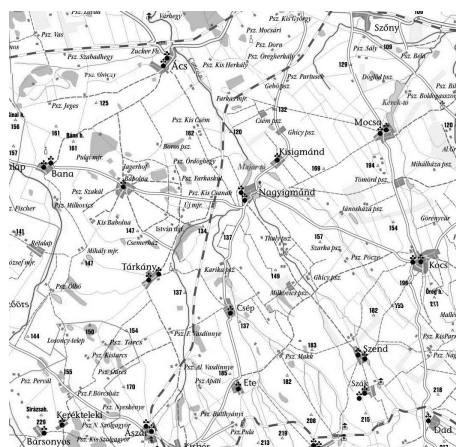
KÉP FORRÁSA: WW2.LEGIFOTOK.HU, SOMOGYI-TÓTH PÉTER

menjen át, ahol az egyes uradalmaknak a legelőnyösebb.” (SÁNDOR 1948: 10) A Mezőföldön ez különösen szembeötlő, főként azért, mert a térség legjelentősebb hídvárosát, Dunaföldvárt elkerülte a pécsi fővo-

nal. A vasút és a nagybirtok összefonódását pozitív előjellel, de Széchenyi Antal is megerősíti, aki visszaemlékezéseiben írja, hogy a Somogyszob–Barcs vasútvonal a földbirtokosok összefogásaként épülhetett

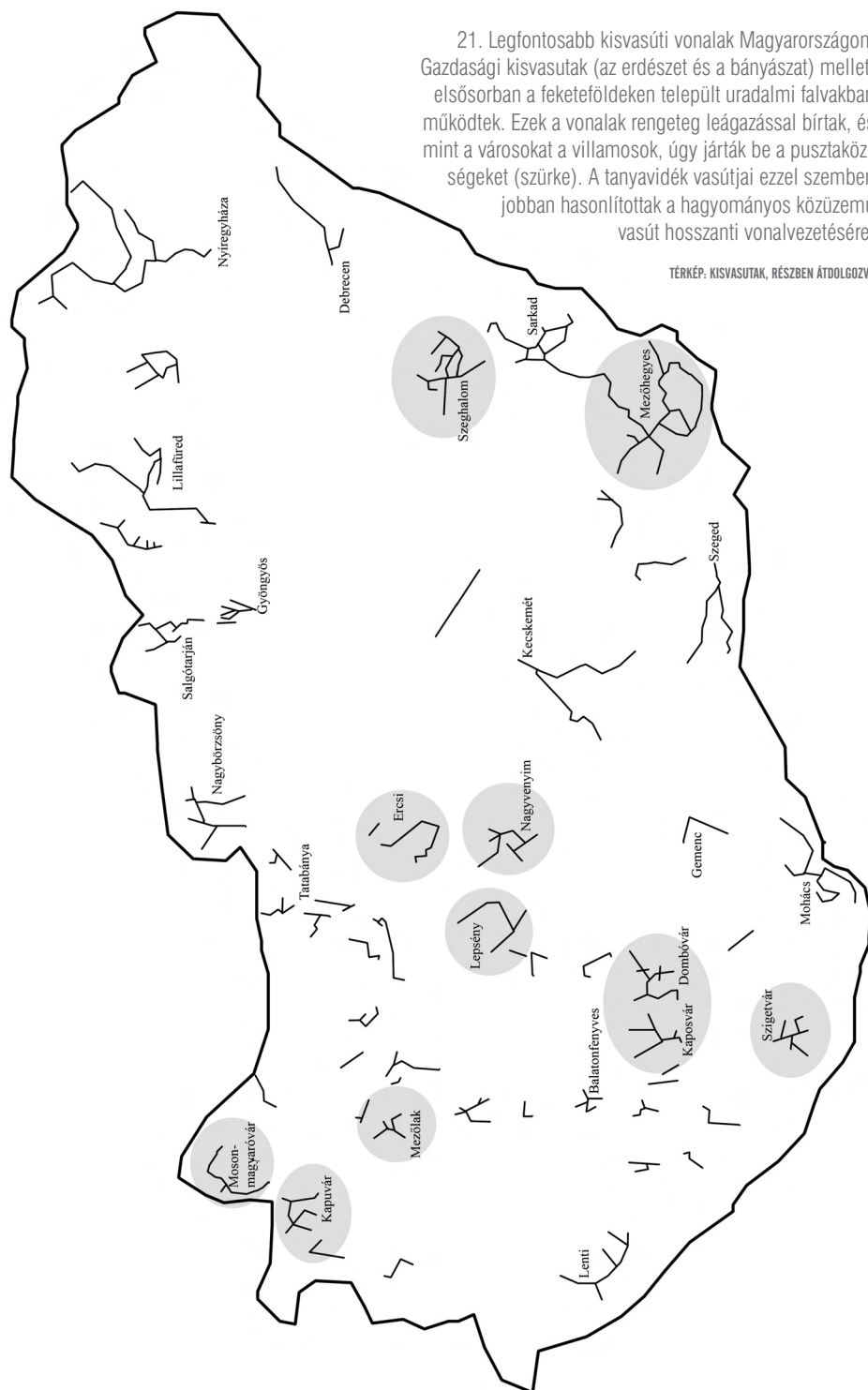
20. Az uradalmi falvak pusztái és a vasút kölcsönösen vonzották egymást. Egyrészt a vasútvonalakat előszeretettel vezették át nagybirtokokon, másrészt ezek a nagybirtokok majorságaikat igyekeztek a vasúthoz közel telepíteni.

TÉRKÉP: HARMADIK KATONAI FELMÉRÉS ÁTÁJZOLT VÁLTOZATA

21. Legfontosabb kisvasúti vonalak Magyarországon. Gazdasági kisvasutak (az erdészet és a bányászat) mellett elsősorban a feketeföldeken települt uradalmi falvakban működtek. Ezek a vonalak rengeteg leágazással bírtak, és mint a városokat a villamosok, úgy járták be a pusztaközségeket (szürke). A tanyavidék vasútjai ezzel szemben jobban hasonlítottak a hagyományos közüzemű vasút hosszanti vonalvezetésére.

TÉRKÉP: KISVASUTAK, RÉSZBEN ÁTDOLGOZVA

belső major	allodiális birtokközpont	új major
kastély és körülötte a majorság parasztporták összetett, halmazos nőtt szerkezetiség	elpusztult középkori falu helyén majorság kisebb kastélyal vagy intézői lakkkal vegyes szerkezet, laza, nőtt szerkezet	birtokosztódás révén a 19–20. században kastély/kúria – majorság szabályos, telepített szerkezet vagy magányos épületek laza halmaza

22. Az uradalmi falu majorságainak lehetséges klasszifikációja.

EPERJESSY 2006 FELOSZTÁSA ALAPJÁN, SAJÁT SZERKESZTÉS

ki (SZÉCHÉNYI 2001: 15). A vasút alapjában formálta át az uradalmi falvak szerkezetét, mikor egy-egy vonal mentén láncszerűen felfűzött pusztá-füzéreket inspirált. Ilyenre példa a 19. század végén Győrből a Rába mentén vezetett vasútvonal vagy a Komárom–Székesfehérvár, Szajol–Kunszentmárton közötti pályaszakasz (20. ábra).⁶

Végül a nagybirtok és a vasút kapcsolatának van egy alsóbb szintje is, nevezetesen a pusztai kisvasút. A huszadik század első felében az uradalmak egymás után építették ki keskeny nyomközű hálózatukat, amely – alkalmazkodva az uradalmi falu korábbi szerkezetéhez – rendszerint több leágazással is bírt (21. ábra). A szeghalmi tizenöt, a hegyeshalmi és a nagyvenyimi tizenkettő, a kaposvári tizenegy kisebb szakaszból állt össze. Korántsem véletlen, ha ezeket látva a nagy bányá- és iparvállalatok által kialakított klasszikus kapitalista városkép jut az eszünkbe, például Tatabánya, ahol szintén kisvasút kötötte össze a szórt telepeket (SZVIRCSEK 1992: 100). Az intenzíven művelt uradalmi falu lényegében a kapitalista iparosítás mezőgazdasági megfelelője volt: profitorientált racionális üzem, amelynek a településszerkezeti fejlődését szinte teljes egészében a „gyárszerű” termelés határozta meg (PRINZ–TELEKI 1937: 227). Gyárnak nevezni az uradalmi falut azért sem tűnik túlzásnak, mert a legjobban működő

nagybirtokokon nem csak nyers termelés folyt, de piacra termelő élelmiszer-feldolgozás is. „Az ember itt csak gépalkatrész. Az egész üzemben van valami falanszterszerű. (...) A majorokat számozzák, nevük nincsen, ha jönnek a vadászatok, az emberek vízhatlan köpenyt kapnak, hogy hajtás közben ruhájukat egészen tönkre ne tegyék, hátukon óriási számmal” – olvashatjuk a királyi mintabirtokról, Mezőhegyesről Féja Géza ragyogó meglátásait (Féja 1937: 120).

Az uradalmi falvak településrészei

Az uradalmi falu legjellegzetesebb – noha korántsem kizárólagos – települési alapegysége a nagyobb épületekből álló csoportos szórvány, a pusztá vagy más néven majorság. Eperjessy a zselici nagybirtokról írt munkájában három típust különböztetett meg: a belső majorokat, az elpusztult középkori falvak helyén létesült majorokat és az új majorokat (EPERJESSY 2006: 43). A belső majorokat a kastély és melléképületei határozták meg, ehhez csatlakozhatott egy nem túl kiterjedt utcás falurész a maga parasztportáival. Többek között Bárdudvarnokot, Magyarlukafát és Lipótfát sorolja ide. A második csoportba olyan Árpád-kori, de később elpusztult faluhelyeket sorol be, amelyek a 18. század folyamán nem telepednek újra, de helyükön allodiális birtokközpontok épültek ki, mint például Márcadón, Szentlakapusztán, Ropolyon. Végül az új majorok egészében véve a 19–20. század fejleményei, többnyire örökösödés folytán vagy egyéb birtokszervezési okokból jöttek létre. Eperjessy ilyeneknek tekinti Korcsányt, Alsókövesdet vagy Böcört, amelyek mindentől távol feküdtek, és az épületek meglehetősen laza halmazából álltak (22. ábra).

Tovább közelítve azt látjuk, hogy az egyes majorságok (puszták) épületállománya is igen változatos képet mutat mind formáját, mind minőségét tekintve

23. Állami Ménesbirtok Mezőhegyesen.
Az uradalmi falu jól szervezett gyárüzem volt.

ARCHÍV KÉPESLAP

24. A termelési funkció mellett az uradalmi falvak egyben nyaralók és rezidenciák is voltak, aminek köszönhetően elegáns parkok, kastélyok és vendégházak létesültek. (Mezőhegyes)

ARCHÍV KÉPESLAP

(lásd ÁGOSTHÁZI–BOROS 1985). Mindezekelőtt meg kell említeni, hogy a pusztai építészet csúcsát jelentő kastélyok nemcsak, hogy szinkronban fejlődtek a nagy építészeti stílusokkal, de például a barokk és a klasszicizmus idején a városi építészetnek is mintául szolgáltak. „A főúri kastélyok megépítésében mindenkor nagyobb szerep jutott a kiváló szakképzettségű, je-

lentős művészi fokon álló s a stílusok legújabb változataiban otthonos építőművészeknek, mint a városi és falusi építkezéseknél, melyek inkább a helyi mesterek kezéből kerültek ki.” (RADOS 1939: 9) De nemcsak maga a kastély, hanem a jelentősebb gazdasági melléképületek is az adott korszak legjobb technológiai tudását tükrözték (lásd DOBROVITS 1983, FARBAKY 2012: o. n.). Az istállók bolthajtásos áthidalásait és a több száz négyzetméteres tereket lefedő bonyolult ácserkezetek kapcsolatait nem annyira a környező vidék népi építészetében, hanem a távoli uradalmakban kell keresnünk. A 19. századig a vidéki nemesi építészet – a hétszilvafás, birtok nélküli rétegeket leszámítva – egységes, vagy legalábbis a népi építésznél jóval tágabb régiókban gondolkodó mintázatokat rajzolt ki (TAMÁSKA 2010: 294). Ezért mondhatjuk, hogy az uradalmi építészet a népi építészethez képest sokkal inkább helyfüggetlennek tekinthető. A századforduló környékén mindez abban is megmutatkozott, hogy az uradalmak arculata egyre inkább városias külsőt nyer (lásd 195. ábra). Igen gyorsan elterjednek a korszerű,

nagy fesztváolságú, nyerstéglá épületek, a poroszsvég boltozat vagy éppen a beton. Az igazán fejlett uradalmak, mint amilyen például Kisszállás, Gödöllő vagy Mezőhegyes voltak, alig különböztek a korabeli városi gyáróriásoktól (23. ábra). Hacsak abban nem, hogy környéküket a nyaralókastély közelsége miatt csinos parkkal látták el, illetve a tulajdonos által is látogatott részeket, például a lovardákat, vasútállomásokat különleges gondallal igyekeztek kialakítani (24. ábra).

A pusztai építészet városi kapcsolataira mi sem jellemzőbb, mint az, hogy a cselédházak szabványai és az ipari munkásalakások között némelykor teljesen elmosódtak a különbségek, illetve mennyiségi kérdéssé redukálódtak. Így például a tatabányai hatlakásos bányászházak mindegyike külön konyhát kapott, míg Mezőhegyesen két családnak jutott egy tűzhely (KÖRNER 2004: 135, EPERJESSY 2006: 182). Maga az alapforma azonban mindkét esetben ugyanaz a hosszúkás téglalap volt, amelybe vonatfűlkeszerűen lehetett egymás mellé sorolni hat, vagy akár tíz-tizenkét lakást is (lásd 112. ábra). Az uradalmi cselédház akkor is eltérhetett a környék

25. A majorságok melletti szőlőhegyeken megtelepülő agrárnépesség rendkívüli szegénységben élt, amit jól jelez, hogy építészetében alig hagyott nyomot a 19–20. század népi díszítőtrekvése. (Nagyvenyim)

építőszokásaitól, ha éppenséggel önálló porta volt. A magyaróvári uradalom például olyan házakat építtetett alkalmazottainak, amilyenek a huszadik század első felének kertvárosi munkás kolóniáiban voltak szokásban (KETTINGER 1991: 137).⁷

A városi és a pusztai építészet 20. századi összeolvadását még hosszan lehetne tárgyalni, ám jelen írás keretei erre nem adnak módot. Sokkal fontosabb annak hangsúlyozása, hogy az uradalmi falvak „hátsó udvaraiban” a szükség és a szegénység az iménti folyamatoktól gyökeresen eltérő hagyományt konzervált. Az impozáns, gyárszerű létesítményektől térben elkülönülve, azoktól nem egyszer több kilométernyi távolságban a zsellérfalvak és a napszámos rétegek egyszerű faluképződményei húzódtak meg. Ezek nemcsak az imént jelzett urbanizációs mintákat nélkülözték teljes mértékben, de még a népi építészetben belül is a legegyszerűbb megoldásokat éltezték tovább (25. ábra). A napszámosok számára maga a földbirtokos is kijelölhetett területet, de igen gyakran ez nem jelentett mást, mint a már kialakult, illegális építkezések okozta helyzet jogi rendezését. Az idénymunkások legkönnyebben az uradalmak melletti szőlőhegyeken találhattak állandó lakást. A szőlőhegyeket a szomszédos falvak parasztjai művelték, akik igen egyszerű hajlékokat húztak fel földjeiken (NOVÁK 1997: 89). Az idénymunkások számára ez lehetővé tette, hogy a munkák közötti időkben lakást kaphassanak az uradalom környékén. A szőlőbeli kunyhók pedig idővel kisebb paraszti gazdaságokká fejlődtek (TAMÁSKA 2011: 104). Elviekben ezek a parasztgazdaságok akár földet is vásárolhattak, és függetleníthették magukat az idénymunkától. Ám a jól működő uradalmak nem voltak érdekeltek földjeik felparcellázásában. Ebből adódóan a szőlőhegyi telepek annál nyomorultabb helyzetben voltak, minél inkább prosperáló nagybirtok mellett feküdtek. A rendkívül alacsony bérszínvonal miatt a napszámo-

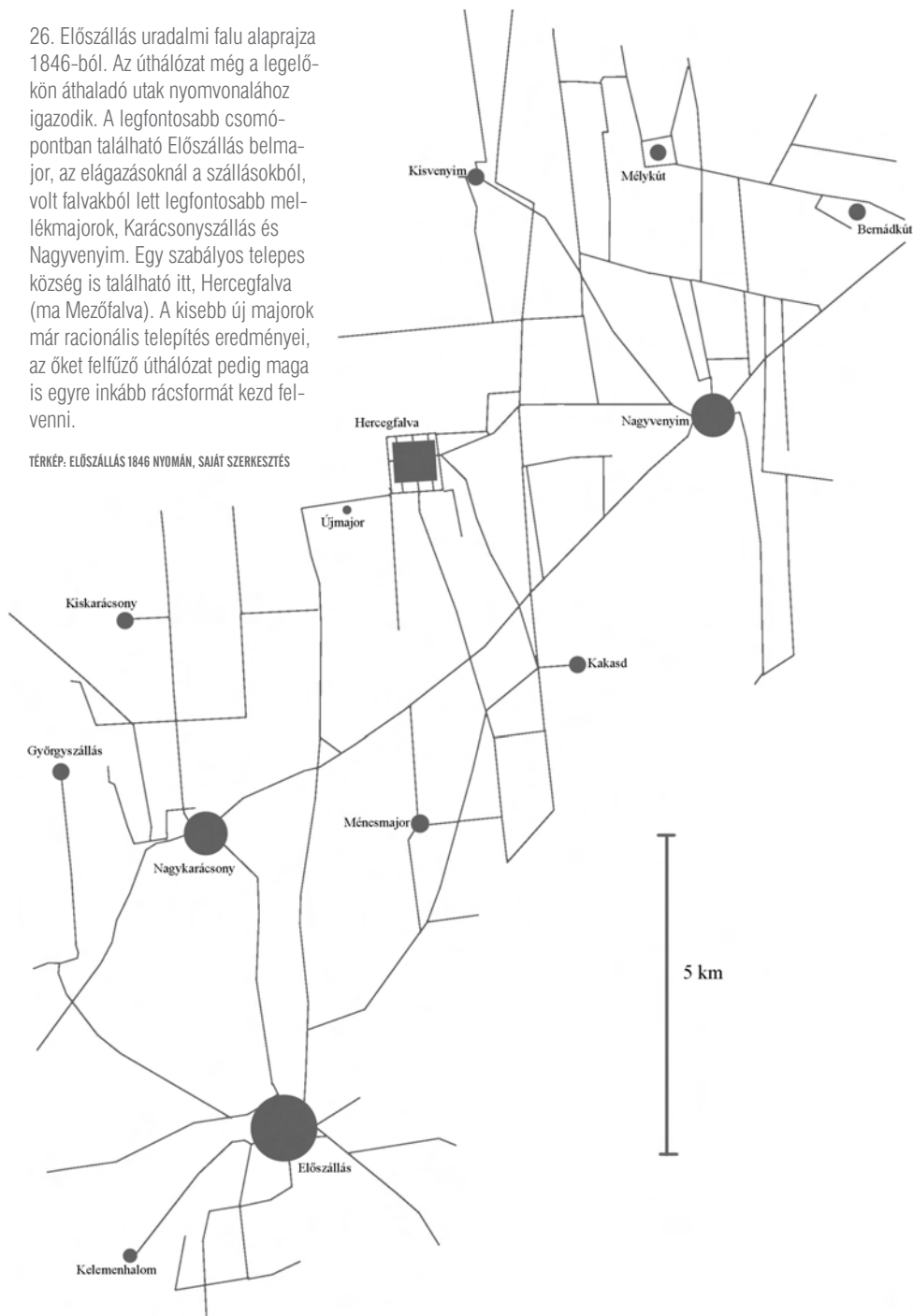
sok sokkal rosszabb, és főként bizonytalanabb anyagi körülmények között éltek, mint általában az uradalmi cselédek (GYÁNI–KÖVÉR 1997: 289). A prosperáló agrárnagyüzemek mellett végeredményben hasonló tömeges elszegényedés zajlott le, mint a gyáripari centrumok környékén. Robert Castel ezt a fajta szegénységet a 19. század „új szegénységének” nevezi, mivel a korábbi évszázadokkal ellentétben nem a társadalom szélein jelentkezett, hanem annak kellős közepén, ott, ahol a legsikeresebb volt a kapitalista gazdasági átmenet (CASTEL 1995: 195). Az agrárproletariátus gyenge anyagi helyzetéből fakadóan nem vett részt a paraszti építészet 20. századi megújításában, és nem alakított ki költséges díszítő-kultúrát sem.

A szőlőhegyek rendszerint zsáktelepülésrészek voltak, amelyeket éjjelre sorompóval zártak le. A kialakuló falusias utcák megörökölték a szőlőbérlemények alaprajzát, amely egy útból és az arra merőlegesen kimerített szalagparcellákból állt. Kezdetben sokszor csak az út egyik oldalán épültek házak. Ilyen korai településképet őriz a mai Nagykarácsony Szőlőhegy nevű tartozéktelepülése. Idővel azonban az út túloldalán is házak épültek, néha egészen keskeny, szekérrel éppen csak járható utcát kialakítva, mint történt az Nagyvenyim esetében. Mivel a háztulajdonosok zöme az uradalomban dolgozott, nem épültek nagyobb istállók és raktárak sem. Tartozéktelepülés jellegéből fakadóan hiányoztak az alapvető közösségi funkciók, mindenekelőtt a templom. Az itt letelepülő idénymunkások anyagi helyzetük okán legfeljebb egy-egy kereszt vagy harangláb felállításáig jutottak el. A szőlőhegyek közel feküdtek ugyan a majorságokhoz, de társadalmilag és építészetiileg nem ezekkel, hanem a városok és zárt falvak külső szegénynegyedeivel voltak határosak (25. ábra).

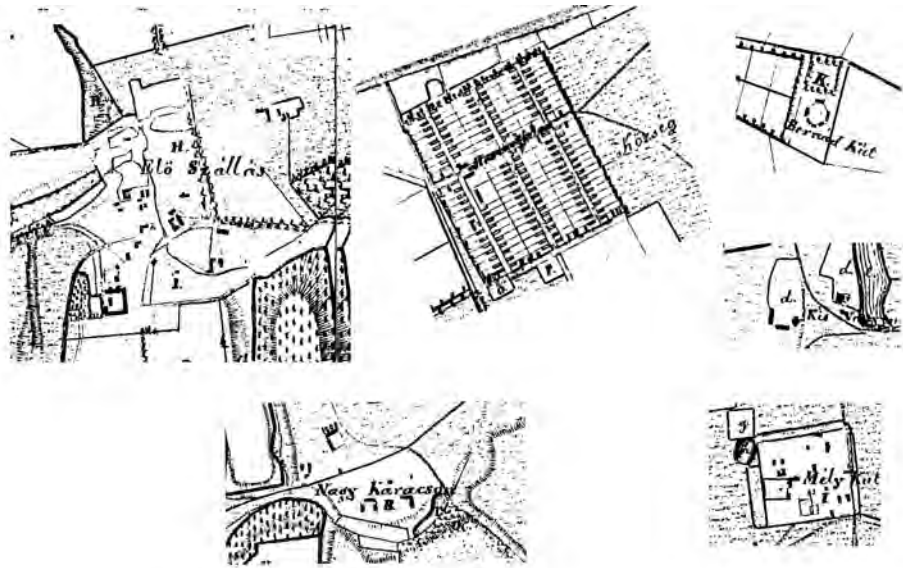
Az imént elmondottak fényében megint csak érdemes egy pillantást vetni az ura-

26. Előszállás uradalmi falu alaprajza 1846-ból. Az úthálózat még a legelő-
 kön áthaladó utak nyomvonalához
 igazodik. A legfontosabb csomó-
 pontban található Előszállás belma-
 jor, az elágazásoknál a szállásokból,
 volt falvakból lett legfontosabb mel-
 lékmajorok, Karácsonyszállás és
 Nagyvenyim. Egy szabályos telepes
 község is található itt, Hercegfalva
 (ma Mezőfalva). A kisebb új majorok
 már racionális telepítés eredményei,
 az őket felfűző úthálózat pedig maga
 is egyre inkább rácsformát kezd fel-
 venni.

TÉRKÉP: ELŐSZÁLLÁS 1846 NYOMÁN, SAJÁT SZERKESZTÉS

belmajor	mellékmajor	új major	új szállás (istálló)
Előszállás	Nagykarácsonyszállás	Bernátkút	Gulyamajor

27. Néhány jellemző alaprajz 1846-ból. Előszállás szélesen szétterülő halmazos birtokközpont, kastéllyal, templommal, ménistállóval. Nagykarácsony kisebb, de ugyancsak nőtt szerkezetű. Hercegfalva teljesen szabályos teleses falu. Bernátút, Kisvenyim, Mélykút épületei zárt vagy félig zárt udvart formáznak.

TÉRKÉP: ELŐSZÁLLÁS 1846

dalmi falu ellentétére, a tanyás városra. Noha a szegénység nyilvánvalóan ott is számottevő és tömeges, a tőkekoncentráció messze nem olyan végletes. Emiatt a tanyák építészete sokkal inkább egységesnek mondható, nem tagozódik fejlett városi és egyszerű népi rétegekre, hanem kizárólag a népi építészet különböző fejlettségű fokait mutatja. Márpedig a népi építészet egyik legfőbb sajátja, hogy egyazon kulturális mintából levezethető térformálási alapelvek vezérlik (MEGGYESI 2008: IX. old.).

Az előszállási majorságok településképe

Az iménti szempontok alapján egyetlen uradalom példáján érdemes közelebbről megnézni, hogy is nézett ki a különböző súlyú és méretű pusztákból (majorságokból), valamint egyéb külterületi helyekből álló uradalmi falu. A választás arra az előszállási uradalomra esett, amelynek terüle-

tén a háború után két új teleses község is alakult, Nagyvenyim és Nagykarácsony (26. ábra).

Az uradalom legrégibb, „belső majorsága” a névadó Előszállás volt (27. ábra). Noha maga az Előszállás név már a 15. században felbukkan az okiratokban, sőt arról is van tudomásunk, hogy a pusztát a török időkben rácok lakták, kérdéses, hogy mindennek bármilyen szerepe is lett volna a későbbi településszerkezet alakulásában (FARKAS 1984: 103). Ami bizonyos, hogy a 18. századi Előszállás major két szempontból is ideális helyre települt: egyrészt egy természetes vízfolyás mellé, de védett helyre, másrészt a Dunaföldvárról kiinduló országút vonalához igazodva. Ez az igazodás azonban nem jelentette azt, hogy a településszerkezetet az út vonalvezetése döntő mértékben alakította volna. Az uradalom épületei ugyanis nem közvetlenül az út mellett, hanem attól valamivel távo-

labb, egy kisebb kiemelkedésen épültek fel, egymástól jókora távolságra. A kastély előtti kert, az épületek szellős pozicionálása az uradalmi központ eleganciáját, vidékies kényelmet és gazdagságot fejeztek ki. A kastély melletti templom, távolabb egy kisebb udvarház és a lóistálló, az út melletti vendéglő a kovácsműhellyel összességükben igencsak impozáns és kellemes összképet eredményeztek (FARKAS 1984: 103). Az épületek jó arányain, visszafogott, de konzekvens díszítettségén túl köszönhető volt mindez a táji kapcsolatnak is. Távolról tekintve Előszállás fás-ligetes foltnak tűnhetett a szántók között, amelyről csak a templomtorony árulta el települési mivoltát. Nem csupán Előszállás, de általában a puszták jellegzetessége volt a fás-ligetes kialakítás. A kisebbeket is védte legalább néhány sor fa a szél ellen, a nagyobbakat pedig díszkertek tették tetszetőssé. A nyílt szántók és legelők határtalan látványában feltűnő, fákkal védett, illetve takart épületsorozat nevezhető a pusztai településkép legsajátosabb vonásának (lásd 17. ábra).

Előszálláshoz hasonlóan a forgalmas Sóhordó út mentén keletkezett a szomszédos Nagykarcsonyszállás pusztája is, amely azonban sokkal visszafogottabb képet mu-

tatott (lásd 27. ábra). A kastélyt itt már csak egy intézői lak helyettesítette, amelyhez két oldalról gazdasági melléképületek csatlakoztak (TAMÁSKA 2011: 40). Templom csak a huszadik század harmincas éveiben épült. Nagykarcsonyszállás valódi mellék-major volt: épületei tágasak, de jobbára dísztelenek, településszerkezetében pedig nem érvényesült semmiféle tervszerűség. Az épületek nagy területen, lazán szétszórva állottak.

Mint a nevük is mutatja, Előszállás és Nagykarcsonyszállás keletkezése a puszták 18. századi extenzív, legeltető állattartáson alapuló hasznosításáig nyúlik vissza (FARKAS 1984: 86). A fejlődés rendes menete szerint az első állattartó karámok mellé a 18–19. század fordulójától épült ki a modern, okszerű mezőgazdaság megannyi üzemegysége (BODROG 1966: 502, BAJMÓCZY 2012: 168). A főmajorok tehát történeti, organikus képződmények, amelyekre a laza, halmazos településszerkezet jellemző. Az épületek elhelyezésének terjedőssége történeti örökség, mivel eredendően „az épületek náddal voltak fedve, s a tűz ellen nem volt más védekezési eszköz, mint a nagy térközök hagyása.” (KOTSIS 1954: 251)

28. Nagylók-középmajor 1948-ban, az új község kialakításának idején. A majoron belül három jól elkülöníthető csoport figyelhető meg: az első a cselédlakoké, a második az uradalmi istállóké, míg a harmadik vegyes funkciójú (feltehetően öreg béres lakások és sommásbarakkok lehettek itt).

A nőtt szerkezetű régi majorságokkal ellentétben a 19. században újonnan alapított üzemközpontok alaprajzukban mérnökies, okszerű szemléletet tükröznek (lásd 27. ábra). Györgyszállás, Kakasd, Bernátkút, Kiskarácsonyszállás, Felső- és Kisvenyim vagy Róbert-völgy épületeinek felépítésekor nem kellett alkalmazkodni semmilyen korábbi településmorfológiai adottsághoz, még az úthálózathoz sem. Különösen előnyös telepítési elvnek bizonyult a szélvédett udvarok létrehozása. Legszebb példája ennek az elvnek Bernátkút, amely minden oldalról házakkal körülvett hat-szögletű térséget alkotott.

Végül látni kell, hogy a régi belmajorok fejlődésével és az új majorságok telepítésével párhuzamosan folytatódott a szállás-szerű majorképződés is. Gulyamajor vagy Középsismánd lényegében egyetlen istállóból álló szórványok voltak. Az ilyen, a táj-

ban magányosan álló istálló, néhány árnyékot adó fával kiegészülve megint csak színesítette az előszállási uradalom pusztáinak tipológiáját.

Az uradalmi puszta környezetmintázata⁸

Az uradalmi falu településképével és települési karakterével a mai építészettörténet nemigen tud mit kezdeni. Ennek oka, hogy az uradalmi építészet, noha fizikai értelemben a vidékhez kötődik, nem nevezhető népinek, mivel képzett szakemberek hozták létre. Ez a bizonytalan státusz lehet az oka annak, hogy a monografikus igényű összefoglalók, legyen szó népi építészeti szakmunkákról vagy általánosabb jellegű településképi kézikönyvekről, nem foglalkoznak az uradalmi falu környezeti mintázatával (például BARABÁS–GILYÉN, ISTVÁNFI 2004, MÁTÉ 2002, MEGGYESI 2008,

29. Fenn a nagylángi Zichy major, lenn Aba főutcája az 1930-as években. A képpár tömören kifejezi az uradalmi és a jobbágyi (telkes) falu közötti alapvető különbséget. A majorságra a szabad tájolás, az impozáns méretű tömbök és a terjengős térközök jellemzőek, míg a falura a kötött telekrend, a kis méretek és a sűrű beépítés.

FOTÓ FORRÁSA: KOGUTOWICZ 1930

TÓTH. 1961). Pedig az uradalmi falu éppúgy hozzátartozik a kárpát-medencei tájak környezeti örökségéhez, mint a tanyatípusok jól feltárt világa. A téma elhanyagoltságát jelzi, hogy az országszerte megnyitott skanzenek sorában csupán egyetlen egyet találunk, amely az uradalmak építészetére specializálódott (lásd ÁGOSTHÁZI-BOROSS 1985). Mivel a telepés falvak építészeti arculatát mind a mai napig meghatározzák az uradalmi időkből származó reliktumok (például a volt kastélyparkok, szőlőhegyek), érdemes néhány pontban összefoglalni azok főbb jellegzetességeit.

Az uradalmi falukép alapja, hogy eredendően nem létezett telekrend, amihez az épületeknek alkalmazkodni kellett volna (28. ábra). A nagyobb majorságban többféle termelési ág is helyet kapott, ami miatt egymástól viszonylag távol ló-, ökor-, juh-

istálló, magtár, csíraház, gépszín stb. kapott helyet. Közvetlenül a termelést szolgáló épületek mellett helyezték el a lakófunkciót szolgáló cselédlakokat és az irányítást is ellátó intézői lakokat. A nagyobb központokban mindehhez járult a templom, a plébánia, az iskola, a csendőrszállás, és persze maga a kastély megannyi kiszolgáló melléképületével. A jobbágyi telekrendhez igazodó népi építészettel ellentétben tehát az uradalmi falut sokkal inkább a kötetlen tájolás jellemezte.

Az uradalmi falu második sajátossága, hogy az épületek legtöbbje jó minőségű, tartós anyagokból készült, fejlett szerkezeti megoldásokkal, amiből következően az épületek életciklusa jóval hosszabb volt, mint a paraszti hajlékok esetében. Szántódpusztán például már az 1800-as évek elején áttértek a vályogról a téglára (BOROSS 1980: 238).

30. Szántódpuszta szabadtéri múzeuma. Az épületek egy kisebb kiemelkedésen állnak, fákkal védve a szél ellen. A változatos formájú, alakú és funkciójú tömbök halmazosságába csak a racionális tájolás visz valamiféle rendet.

KÉP FORRÁSA: WW2.LEGIFOTOK.HU, SOMOGYI-TÓTH PÉTER

31. Fenékpuszta, Keszthely mellett. A 18–19. századi puszták közül kiemelkedtek az úgynevezett ménesmajorok, amelyek kiképzésére különösen sok gondot fordítottak. Az épületek szabályos, félig zárt udvarokat alkotnak, illetve egy kiskastély is helyet kapott.

FOTÓ FORRÁSA: HEINRICH T.–STRAUB 2009. 62

Harmadikként említhetjük, hogy a pusztai építészetet a nagy léptékek jellemezték. A 30–50 méter hosszú, téglány alakú tömbök a rájuk boruló hatalmas nyeregtetővel voltak a pusztai építészet meghatározó tematikus elemei. Ha ezt összevetjük azzal, hogy a tanyasi parasztházak átlagosan 10–15 méter hosszúak, azonnal érzékelhetővé válik a kétfajta szórvány közötti óriási különbség (29. ábra).

Az imént felsorolt három pont természetesen csak a fő vázát jelenti az uradalmi falu mintázatának, amely mindenekelőtt a paraszti eredetű mintákkal való összevetés révén rajzolódik ki. Ha ugyanis az uradalmi falut saját belső logikája szerint kívánjuk megérteni, úgy finomabb árnyala-

tok is kimutathatóak. A relatív kötetlenség például nem azonos a véletlenszerűséggel. A magányos épületekből és kisebb udvarokat körbezáró csoportokból álló halmazos településkép egészét egybefogta a bekötőút főtengegye, illetve a racionális tájolásból adódó szükségszerűség. Nagyvenyim, Nagylók vagy Nagykarácsony puszták olyanok voltak, mintha maga a szél hozta volna őket létre: főbb tömbjeik rendre észak-nyugat, dél-kelet irányban álltak. Fás vidékeken az uralkodó széljárásnak nem volt ugyan ilyen erőteljes szerepe, de az északi és déli oldal közötti különbséget mindenhol figyelembe vették.

Más kérdés, hogy a tájolásnak ez a szabályozó jellege inkább csak a térképen raj-

32. Nagyvenyim majorsági istállói. A nagyléptékű, hosszúkás tömbök négyzetes udvart fognak közre.

zolódik ki, a valóságban nem annyira szembeötlő (30. ábra). Ennek számtalan oka lehetett. Mindenekelőtt figyelembe kell venni, hogy a fő épülettömbök egymástól eléggé távol álltak, ami miatt átfedések és perspektivikus torzítások jellemzik a puszták településképét. Másrészt a nagyobb párhuzamos tömbök közé kisebb melléképületek, például kemencék, lacikonyhák ékelődtek. Harmadikként említhető, hogy a meghatározó pusztai épülettömbök eltérő funkcióval, és ezért eltérő építészeti kialakítással rendelkeztek. A racionális tájolásból adódó párhuzamosság leginkább még a cselédházak esetében érvényesült, amelyeket előszeretettel építettek közel egymáshoz, illetve amelyeket a huszadik században hasonló alaprajzú szabvány szerint alakítottak ki (lásd HELLER 1937).

A tájolásból következő párhuzamosság szabálya csak addig érvényesült, amíg egy

másik alapelv, az udvarképzésre való törekvés azt felül nem írta. Legszembeötlőbb ez az intézői lakok, kúriák és kastélyok esetében. Ezek a reprezentatív épületek a gazdaság többi egységétől térben elkülönülve álltak, mögöttük szépen gondozott kerttel. Ez volt az a zárt úri világ, amelyből a puszták lakói teljességgel ki voltak zárva. Az intézői lak, kastély vagy kúria azonban másfelől az uradalmi falu irányító központja is volt, ezért a kerttel átellenes oldalon raktárakat, szolgálati lakásokat, irodákat alakítottak ki, aminek eredményeképpen egy „U” alakú udvar formálódott (31. ábra). Ám nemcsak a központi épületegyüttes törekedett az udvarképzésre. A különálló nagyobb istállók előterében is kialakultak félig-meddig zárt udvarterek. Legegyszerűbb esetben ez nem állt másból, mint az eredeti épülettömb „L” alakban való elfordításából, de akár teljesen körbeérő térfalak is létrejöhetnek (32. ábra).

AZ ÚJ KÖZSÉGEK KÖZVETLEN ELŐZMÉNYEI

A telepítés

Az uradalmi falu szélsőséges belső viszonyokat teremtett, amely a summások putriszerű szállásaitól a kastélyépítészetig ívelt. Mindez morfológiai következménye volt azoknak a rendkívül egyenlőtlen szociális viszonyoknak, amelyek az 1848-as „puha” jobbágyfelszabadítási törvény utáni évszázadban uralkodtak (SZABÓ 1948: 313). Érthető, hogy ilyen fokú társadalmi egyenlőtlenség a reformkörök céltáblájává tette a nagybirtokot. Az osztályhelyzetükből fakadóan kritikus népi írók, és általában a paraszti kötődésű értelmiség mellett a liberális polgári gondolkodók támadták a leghevesebben a nagybirtokrendszert. Szende Pál 1910-ben, a Galilei Körben tartott előadásában például meglehetősen ironikusan állapítja meg, hogy más

társadalmi osztályokkal ellentétben a magyar nagybirtokosság „(...) saját érdekeinek feláldozásával is mindig oda törekedett, hogy más osztályok javát mozdítsa elő.” (SZENDE 1911: 5) Ezután e „törekvések” egyes lépéseit veszi sorra, rámutatva, hogy az önzetlenség retorikája mögött nagyon is a maga érdekeit tartotta szem előtt a birtokos arisztokrácia. A földbirtokosság legnyilvánvalóbb előnye abból származott, hogy a föld árát mesterségesen magasán tartotta, felparcellázta és kis részletekben értékesítette (u. o. 25). A huszadik században a parcellázás az egész országban általános gyakorlatnak számított, aminek révén sakktabla alaprajzú új községek sora keletkezett, mint például Kisláng vagy Bócsa (33. ábra).

A parcellázás nem egyenlő a telepítéssel, noha a kettő közötti határ néha elmosódik.

33. Az uradalmak felparcellázása elsősorban a nagybirtokos jövedelmét gazdagította, ezért érdemes elkülöníteni azt a szociális célú telepítéstől. A Zichy-birtok Kislángot az 1900-as évek elején osztották fel. Az utcakiosztás a régi uradalom alléit követi.

parcellázás	telepítés
időben elhúzódhat	egyidejűség
profitszerzés	emberi erőforrás biztosítása
gyenge építészeti szabályozás	típusstervek

34. A telepítés és a parcellázás közötti különbség.

KÖRNER 2004 NYOMÁN, SAJÁT SZERKESZTÉS

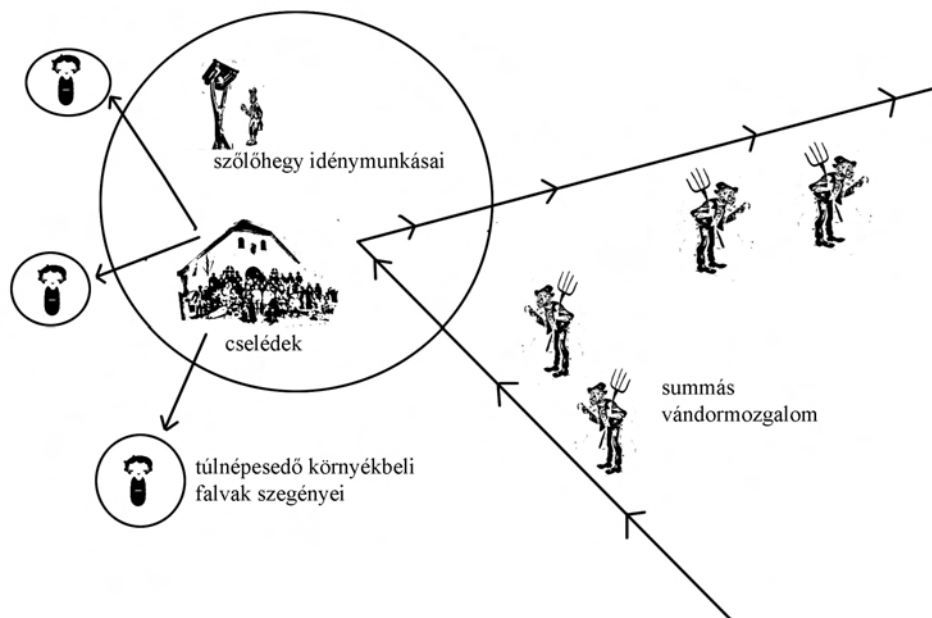
Körner Zsuzsa szerint telepről, illetve telepítésről három kritérium párhuzamos érvényesülésekor beszélhetünk: (1) egyidejűség, (2) célzott népességi csoport, (3) egységesség (KÖRNER 2004: 50). Látható, hogy a parcellázás e kritériumok tekintetében alapvetően eltér a telepítéstől. A parcellázás során az egyéni vásárlók tökérejétől függ, milyen ütemben épül be a terület. A telepítés esetében mindez meghatározott ütemterv szerint halad. A második pontnál elmondható, hogy a parcellázáskor többé-kevésbé mindegy, hogy kik vásárolják meg a házhelyeket. Az elsődleges cél a profitszerzés, amelyhez nem társul világos társadalompolitikai célkitűzés. A telepítésnél ezzel szemben a pénzügyi értelemben vett rentabilitás másodlagos jelentőségű a társadalompolitikai cél mögött. Ezzel kapcsolatban említhető Újiráz, amelyet a 20. század elején a céllal hozott létre a nagyváradi káptalan, hogy a református Sárret vallási képét katolicizálja (LOVAS 2007: 253). Végül építészeti szempontból a harmadik pont tűnik a leglényegesebbnek. Eszerint a gyengén szabályozott parcellázásokkal szemben a telepítésekhez fejlett településrendezési koncepció, illetve típusház sorozat tartozik. Innen ered, hogy a telepek az urbanisztikai vizsgálódás sajátos csoportját képezik, és egy adott korszak, illetve építészeti program tiszta ideáltípusait jelenítik meg (34. ábra).

Az iménti formális definíció alapján a magyarországi telepes falvak történetét akár a középkorig is visszavezethetnénk, ám mindennek témánk szempontjából csekély hozzávéka lenne. A jól ismert bánáti

telepítéseket is csak a rövid összevetés kedvéért érdemes megemlíteni (TÓTH J. 1961: 33). Mert való igaz, hogy sok bánáti falu merev, négyzetes alaprajza a huszadik századi telepes falvaknál is visszaköszön, ez azonban csak formai hasonlóság, amely egy viszonylag egyszerű telekkimérési elv következménye. Ráadásul, ahogyan a Bánát esetében, úgy a huszadik századi telepítések esetében sem ez volt az egyetlen alaprajzi szisztéma (GHEORGHIU 1999: 48). A formai egyezéseken túl a két telepítés elvei és céljai merőben eltértek. A bánáti, illetve általában a 18. századi telepítések egy feudális állam keretei között zajlottak, a császári udvar, illetve általában az arisztokrácia érdekeit szolgálva (lásd: BEER–DAHLMANN 2004). A 20. század szociális indíttatású telepítéspolitikája ezzel szemben, éppen a nagybirtok ellenében szerveződött.

A nagybirtok elleni fellépésnek az első világháború előtt nem voltak meg a politikai feltételei, mivel a birtokos arisztokrácia fontos közvetítő szerepet töltött be Budapest és a bécsi udvar között (GYÁNI–KÖVÉR 1997: 194). A monarchia bukásával ez a politikai szerep megszűnt, ami elvi lehetőséget teremtett egy ésszerű birtokreformra. A Nagyatádi-féle földreform azonban alig változtatott a nagybirtok túlsúlyán (DÁNIEL 1930: o. n.).

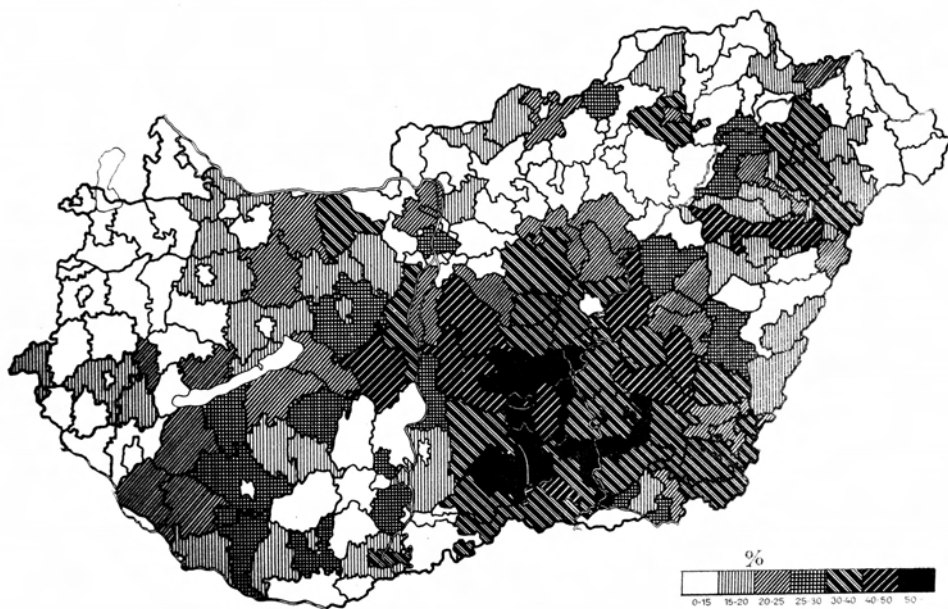
A földreform sikertelenségének megvolt a maga gazdasági racionalitása, hiszen a magyar nagybirtok, ha megengedhető az általánosítás, korántsem volt valami elmaradott, félféudális szisztéma, legalábbis ami a termelést illeti (ERDÉSZ 1987: 219). Kogutowicz Károly Dunántúlt bemutató földrajzi munkájában hosszan fejtegeti a nagybirtokrendszer termelékenységi előnyeit, a gépesítést, a piacra való árutermelést, és csak a rend kedvéért jegyzi meg, hogy „a legnagyobb mértékig kell elítélnünk azt a nagybirtokost, aki (...) minden képzettség nélkül, uradalmainak intézésé-

35. Az uradalmi falu gazdasági sikere részben a munkaerő túlkínálatból következő alacsony béreknek volt köszönhető. Az uradalmi falvak vezetősége igyekezett a lakosság számát a cselédségre korlátozni. A népfelületet a környező kisebb-nagyobb falvak szívták fel, végtelenségig túlfeszítve ott a föld eltartó képességének a határait. Olyannyira, hogy a 19. századtól megindult az uradalmakon belüli szőlőhegyek illegális, félillegális benépesülése. A szőlőhegyek népességének megélhetése, saját föld híján, szinte teljes egészében az uradalmi idénymunkáktól függött. Bérésélyeiket azonban jelentősen rontotta a messzi tájakról érkező aratómunkások tömege.

ben nem is vehet tevékenyen részt, áldozatokra pedig nincsen szíve.” (KOGUTO-WICZ 1930: 130).⁹ A magas termelékenységnek persze megvolt a maga szociális ára, hiszen a nagybirtok lakta vidékeken általában sokkal kevesebb ember tudott megélni a földből, mint a tanyás részeken (35. ábra). Minél inkább gépesítették ugyanis a mezőgazdaságot, minél inkább racionalizálták az emberi erőforrás felhasználását – például idénymunka formájában –, annál égetőbbé váltak a vidék szociális problémái (SZABAD 1957: 422). Az uradalmi községekben, ahol a nagybirtokos egyben a közigazgatási jogokat is gyakorolta, adminisztratív eszközökkel korlátozhatta a település túlnépesedését (BENISCH 1940: 18). A kényszerből elvándorlók tömegét a

gyengén fejlett magyar városhálózat nem tudta maradéktalanul felszívni, így a létszám feletti népesség jobb híján a szomszédos zárt falvakban húzódott meg, végtelenségig fokozva ott a túlnépesedés anomáliáit (VERES 1968: 223). A ritkán lakott uradalmi falvak a nagyobb idénymunkák idején óriási tömegeket vonzottak, ami egy országos méretűben jelentkező summás vándormozgalmat alakított ki. Jellegzetes kibocsátó terület volt a kisfalvas Heves és Borsod, ahonnan Fejér megyébe jártak el dolgozni az emberek (GUNST 1998: 241, LENCSES 1982: 43). Az 1945 utáni telepítések fontos szociális hozadéka volt, hogy a korábbi summásoknak juttatott házhelyek révén megszűntették ezt az ingamozgást.

36. Külterületi népesség 1930-ban. A területi gócpont egyértelműen a Közép-Alföld tanyás vidéke, ahol az uradalmak szerepe a népesség dekoncentrációjában csupán másodlagos tényező. A Dunántúlon ezzel szemben az uradalmi falu a népesség széttelteleülésének legfontosabb oka.

ÁBRA FORRÁSA: THIRRING 1932

Végül nem is általában a nagybirtok, de speciálisan az uradalmi falu szórt szerkezete egy sor közigazgatási problémát okozott. A külterületeken élő népesség ugyanis nehézkessé és költségessé tette a központi államapparátus működését, a jegyzői közigazgatás és az iskolahálózat kiépítését, valamint fenntartását. A külterületi népesség magas aránya a Trianon utáni megkisebbedett Magyarországon vált igazán szembeötlővé (THIRRING 1932: 4, 36. ábra). Az egyszerre tanyás, illetve uradalmi falvas Csongrádban például 47 százalékos volt a külterületeken élők aránya, míg az uradalmi falvak legtipikusabb megyéjében, Fejérben 29 százalékos volt ugyanez a mutató (u. o. 9). A külterületeken élők az uralkodó osztályok számára tradicionálisan gyanús és kontrollálhatatlan embereknek tüntek, akik ellen már Mária Terézia is keményen fellépett, jobbra sikertelenül (GYÖRFFY 1943: 130, SZABAD 1980: 151, SZABÓ 1960:

146).¹⁰ A kiköltözés a szegény emberek számára kétségtelenül némi szabadulást hozott a fennálló szociális viszonyok szűkre szabott keretei közül (VERES 1968: 219). Noha a tanyák számítottak a leggyanúsabb képződményeknek, az illegálisan, fél-illegálisan benépesülő uradalmi szőlőhegyek sem örvendtek sokkal jobb megítélésnek (FARKAS 1991 a: 161).

A szórványok megszüntetése tehát az államhatalom alapvető érdeke volt, mivel az a szorosabb hivatali kontroll lehetőségét ígérte. S mivel a nagybirtok kötődött a fennálló politikai rendszerhez, maga is szorgalmazta a zárt községek létrejöttét. Mind ezt persze úgy kellett végrehajtani, hogy közben a jól működő majorsági gazdálkodás érdekei se csorbuljanak. A Nagyatádi-féle földreform lehetővé tette ugyan a nagybirtok kisajátítását, de csak olyan mértékig, amíg az „a megfelelő okszerű gazdálkodást nem gátolja.” (TÖRVÉNYEK 1920: 36. tc.,

30 §) Ebből következett, hogy az újonnan kimért földek a racionális nagybirtok házait töltötték ki, a házhelyeket pedig a települési központtól, majorságtól, sőt sokszor a szőlőhegytől is távol mérték ki. A húszas-harmincas évek új telepei így csak fokozták a nagybirtok dominálta településszerkezetek szórvány jellegét: „nincs tájunk, ahol «új telepeket» ne találnánk. E házak külsőleg szebbnek és jobbnak látszanak a régi falusi lakásoknál, a külső azonban többnyire csalóka. Nedves, terméketlen, kertnek sohasem használható, a falu peremén fekvő, gyakran területileg a faluval össze sem függő helyeken építették őket.” (FÉJA 1937: 100)

Az egymással ellentétes érdekek együttes érvényesítésére példa Nagykarácsony-szállás községésítése. A földbirtokrendezés során a Róbert-völgyi szőlőhegy két végén alakítottak ki egy-egy kisebb agrármunkás telepet, amely természetesen része lett volna a tervezett új községnek is. Igen ám, de a faluközpontot nem itt, hanem a majd egy ki-

lométerre fekvő majorság közvetlen közepében kezdték el kiépíteni, ahol is templom, iskola és néhány korszerű cselédház készült el rövid időn belül (TAMÁSKA 2011: 44). Még inkább szórt szerkezetet eredményezett a közeli Nagyhantos telepítési akciója. (FARKAS 1991 b: 185). Maga Hantos-Újtelep minden közlekedési tengelytől távol, a puszta közepén keletkezett. Aligha csodálkozhatunk azon, hogy nem fejlődött valódi községgé (37. ábra).

Miközben a Mezőföldön a húszas-harmincas évek új telepei el sem indultak a községgé fejlődés útján, az Alföld komoly telepítési és telepítvényi hagyományokkal rendelkező régióiban született néhány új falu. A kertészfalvairól (például Kevermes, Kunágota lásd PALÁDI-KOVÁCS 2008: 335) híres egykori Csanád vármegyében az 1920 után alapított Kaszaper vagy Csabacsúd tökéletesen belesimul a térség településhálózatába. A ma Békés megyéhez tartozó terület része a Dél-Alföld törökök után újratelepített nagytájának, ahol „a lapályon

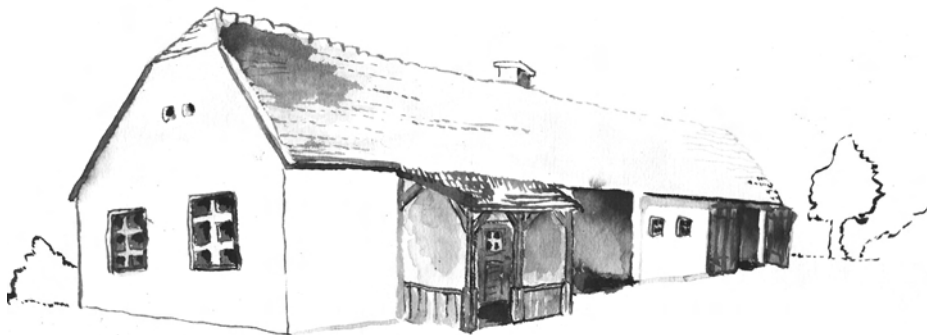
37. Hantos-Újtelep a két világháború közötti földreform jellegzetes képződménye. A Hantostól jó másfél kilométerre kimért házhelyek semmilyen módon nem sértették a nagybirtok gazdálkodási érdekeit. A közlekedési lehetőségektől elzárt telep fejlődési potenciái meglehetősen korlátozottak voltak.

egymástól nagyjában egyenlő távolságban és hasonló nagyságú, egyszerre kitűzött négyszögökre telepítették a falvakat. Az alaprajz szabályos sakktábla, széles, befásított, hosszú utcákkal (...), közökkel.” (PRINZ–TELEKI 1937: 324) Csabacsúdról sem mondhatunk mást: „Tervrajza s elrendeződése mintaszerű: széles, nagy fásított utcák, a házak körül szépen fejlődő kertek s maguk a lakások is messze a «reformátlag» fölé emelkednek. Nincsenek ablaktalan odúk s földpadlós tbc-melegágyak.” (VERES 1937: o. n.) Fontos kiemelni, hogy az itteni telepések jobbára a környékbeli falvakból költöztek át. Ennek a ténynek azért van különös jelentősége, mert az új falvak ügyét nem a kis területen folyó migrációs mozgások, hanem az országos áttelepítéssel járó adminisztrációs feladatok tudták építészeti programmá érlelni.

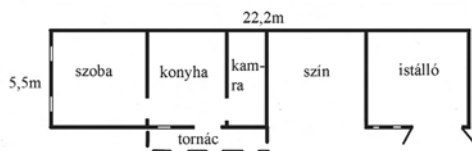
A telepes falvak kérdése a harmincas években legfelsőbb politikai programmá vált, miután Gömbös Gyula 95 pontjában kijelentette, hogy „a birtokmegoszlás egész-

séges kialakításának előmozdítása végett egészséges telepítési politika kezdeményezésére és végrehajtására fogunk törekedni. Ebbeli törekvésünkben magasabb nemzeti érdeket tartva szem előtt, vigyázni fogunk arra, hogy a termelés folytonossága és eredményessége csorbát ne szenvedjen.” (idézi GERGELY et al. 2003: 295). Noha a „folytonosság” hangsúlyozása arra utal, hogy Gömbösék egy lassú, a nagybirtok érdekeit is szem előtt tartó konzervatív reformban gondolkodtak, a korábbi szemlélethez képest ez is óriási elmozdulást jelentett. A birtokreform és a telepítések ügyének újbóli felvetése összefüggésben volt a Horthy-rendszeren belül lezajlott politikai elitcserevel. A harmincas években színre lépő elit már nem kötődött olyan erősen a nagybirtokhoz, tagjai volt katonatisztek, állami tisztviselők voltak (PÜSKI 2006: 71). A telepítési program eredményeként született meg 1936-ban a 27. törvénycikk, amely kimondja, hogy „ahol a népsűrűségi és birtokmegoszlási viszonyok kívánatossá teszik

38. Kál-Kápolna határában épült Nagyút telepes község házterve 1939-ből. Az épület a FAKSZ-házak kései példája, ahol az építész a korabeli falusi hagyományokhoz igazodott, mind alaprajzban, mind díszítőkedvben.

TERV: BIRÓ, LÁTVÁNYRAJZOT KÉSZÍTETTE HORVÁTH ORSOLYA

(...) a jelen törvény végrehajtása során új községek létesítésére kell törekedni.” (TÖRVÉNYEK 1936: 27. tc. 63. §) Az 1936-os törvény tehát már nem egyszerűen a földreformról szólt, hanem egy új népesedési és migrációs politikáról. Az első telepes falu építése Aporháza néven (mai Bátorliget) már ugyanebben az évben megkezdődött (HÁMORI 2004: 19). Néhány év múlva tovább bővítették a telepítési területeket, mikor a külföldön élő nagybirtokosok és a pénzintézetek esetében állami kisajátítást irányoztak elő (TÖRVÉNYEK 1940: 4. tc.).

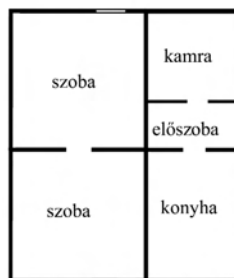
A külföldiek diszkriminációja egyben a telepítés „nemzeti” jellegére is rávilágít.¹¹ Az egyenlőtlen tulajdonviszonyok megszüntetése mellett ugyanis fontos cél volt az is, hogy a nemzetiségi, mindenekelőtt a sváb-német tömbökbe magyar családokat telepítsenek. A megvásárolt, magyarbólyi Albert főherceg-féle uradalom helyén például százhusz sokgyermekes magyar család letelepítését irányozták elő (ALBERT 1983: 31). Szintén etnikai célokat szolgált a Hanságban Várbalog telepes falu építése, ahová Csanád vármegyéből érkeztek telepesek (lásd KULCSÁR 1975).¹² Várbalog egyébiránt az 1945 utáni új községek ügyiratai között is felbukkan (levéltári forrás: H.3.7.). A falu jellemző példája a késő Horthy-korszak és a koalíciós idők telepítési akciói közötti szakmai folytonoságnak.¹³

Népies títustervek falun

A második világháború utáni új községek építészeti programjuk okán közvetlen lezármazottai a harmincas-negyvenes évek falusi lakástervezésének. Stílusjegyeik alapján alig választhatók el egymástól az 1945 előtti és utáni telepes házak, már csak azért sem, mert a korábban kidolgozott títustervek egy része az ötvenes évek elejéig forgalomban maradt (BALASSA M. 2010: 262,

BEREY 1978: 450). A mérnöki parasztházak története, akárcsak a telepes falvaké általában, nyilvánvalóan nem a huszadik századdal kezdődött, de ennek a kérdésnek a taglalása túl messzire vezetne (TÓTH J. 1961: 33). Egyedül a Magyar Országos Levéltár tervtárában több tucat, a 18. századból származó telepesház-terv található, és akkor még nem beszéltünk az uradalmi iratanyagokról.¹⁴ Ismert, bár történeti szerepéhez képest talán kevésbé kutatott tény, hogy a nagyobb földesurak alkalmazásában álló építésszek feladatköre a paraszti hajlékok körére is kiterjedt (FARBAKY 2012, VAJKAI 1957: 87).

A huszadik század annyiban jelentett újdonságot, amennyiben általában is megváltozott az építészet társadalmi szerepe. A 19. századi céhes építőmester helyett a 20. században az egyetemet végzett független értelmiségi vált a szakmaiság leteteményesévé (DÉRY 1995: 67). Falun ez a változás jócskán megkésve jelentkezett, elsőként éppen az uradalmak környékén: „Valószínű, hogy a házépítő és karbantartó tevékenység szakosodása éppen az uradalmak munkaszervezetének hatására indult meg.” (BAKÓ 1978: 133) A szakosodás azonban a 20. század közepéig nem jelentette azt, hogy a parasztok okleveles építész fogadtak volna fel tervezőnek. A megbízó-megbízott viszony kialakulását nemcsak a földműves rétegek többnyire siralmas anyagi helyzete akadályozta, hanem a mély rendi különállás is, amely a 20. századi paraszti és úri Magyarországot jellemezte (lásd: ERDEI 1942: 13). Somogyi Imre programszerű könyvében, amelyben egy harmadikutas agrártársadalom lehetőségeit vázolja fel, ugyancsak elítélően idéz egy falusi jegyzőt: „Hogy lehet még arra csak gondolni is, hogy a XX. században a legkisebb intelligenciájú emberek főiskolai végzettséggel rendelkező embereket egyszerűen csak megfogadjanak.” (SOMOGYI 1942: 94).¹⁵ Somogyi idézhetett volna akár építész is,

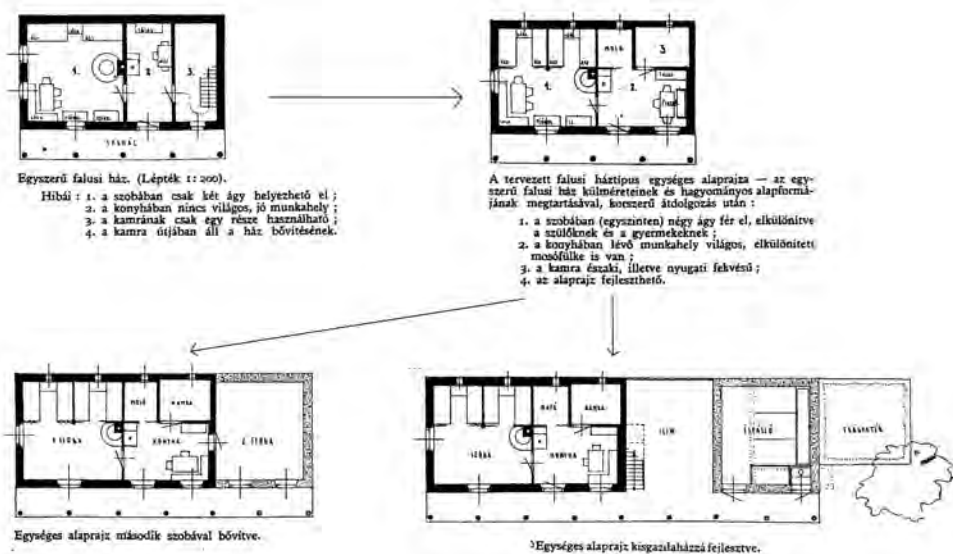
39. FAKSZ-házaként is emlegetett parasztházak Lökösháza fő utcáján. A beépítési vonal enyhe egyenletlensége is jelzi, hogy az épületsort még a népi építészeti, és nem a népies modern hozta létre.

hiszen nem valamely foglalkozási ág, hanem általában az úri középosztály felsőbbrendűségi tudata volt az, amely lehetlenné tette a falu megújítását (u. o.: 116). Ennek fényében van különös jelentősége a telepítési programoknak, hiszen általuk a parasztság és az építészek közé közvetítőként az állam lépett, amely mindkét szereplő szemében bizonyos fokú autoritást képviselt. Másfelől a falusi telepítések kapcsán le kell szögezni, hogy azok, mint általában a szociálpolitikai programok, legalább annyira, ha nem jobban a középosztály érvényesülését és munkához jutását segítették, mint magukat a szegény családokat (SPÉDER 2002: 20).

Az állami szerepvállalás a falusi lakásépítésben önmagában persze még nem magyarázza a títustervek népies szellemiségét, mint ahogyan azt sem, mit kell érteni

népiesség alatt. A népi építészethez, mint esztétikai-művészeti programnak a megjelenése szorosan összefügg a nemzeti építészetről szóló vitákkal (DÉRY 1995: 89). Két nagy irányzatot szokás kiemelni: a Lechner-féle ornamens szecessziót, illetve Kós Károly és köre angol mintákat követő, a tömegarányokra és a szerkezetekre koncentrázó iskoláját (BEREY 1978: 435, DÉRY 1995: 104).

Noha a telepes falvak építészete inkább az utóbbi irányzathoz áll közelebb, több okból sem állíthatjuk, hogy abból nőtt volna ki. Mindenekelőtt azért nem, mert a negyvenes évek títusterveit már egy következő generáció készítette, amely önmagát éppen az iménti iskolák ellenében határozta meg, és amely úgy kívánt népies lenni, hogy közben a nemzetközi modern építészeti elveit sem tagadta meg (BEREY

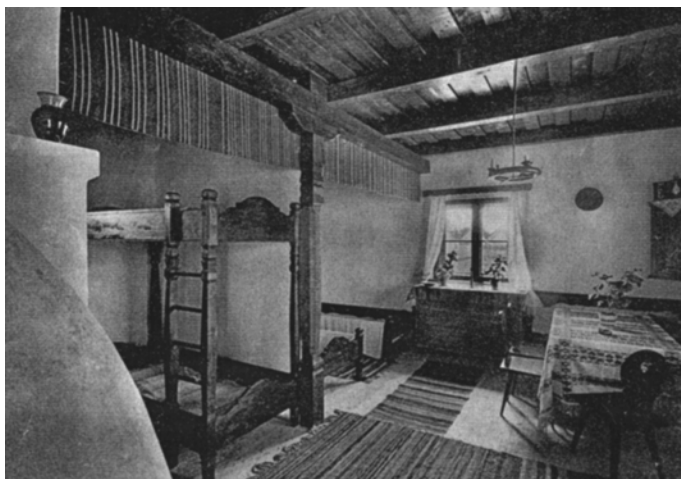
40. Az ONCSA támogatással igénybe vehető falusi lakóház közel egységes alaprajzi rendszert követett. Noha nem minden tervben köszön vissza, de előremutató kezdeményezés volt a konyha hosszanti megosztása, amely révén az a korábbiál jobb megvilágítást nyert.

CIKK: VÖRÖSMARTY 1941: 38

1978: 447, HÁMORI 2004 a: 6). A népies romantika és a nemzetközi modern találkozásából született meg az a máig ható narratíva, amely a népi építőtevékenységet tiszta szerkezetiségnek tekinti, és mint ideális állapotot a modern megújulás mércéjének teszi meg a díszítésekben tobzódó századforduló ellenében.

A két világháború közötti falusi típus-tervezés végeredményben két nagy korszakra osztható. Az első a harmincas évek közepéig-végéig tartó időszak, amely egy régi kívánalmat szem előtt tartva elsősorban közegészségügyi és építéstechnológiai szempontból kívánta megújítani a falvak építészetét. A Nagyatádi-féle földreformhoz kapcsolódóan tevékenykedő Falusi Kislakásépítő Szövetkezet (FAKSZ) kölcsönökkel és késztervekkel segítette az építetőket. Van szerző, aki 30 000-re, van, aki 100 000-re becsüli az állami támogatással elkészült otthonok számát (TÓTH 1961: 49, BALASSA M. 2002: 167). Or-

szágszerte ma is rengeteg ilyen épület áll. Nem utolsósorban a korabeli szociográfiák is élénken foglalkoztak az új házak kérdésével. Veres Péter elsősorban a falusi lehetőségeket messze meghaladó karbantartási költségeket sokallta: „A FAKSZ házak, amelyekben már nincsen kemence és katalan, éppen ezért fűthetetlenek és hidegek, mert a tüzelő árát a parasztok nem bírják. De nem bírják a karbantartást sem. Az ősi paraszti házakat a parasztok maguk tapasztották és meszelték, csinosak, tiszták voltak. Ezeknek az új házaknak a malterozási és festési költségeit sem bírják.” (VERES 2000: 261) Ha a kortársak szemében újszerűnek is tünnek az anyagok, mai szemmel nézve a FAKSZ-házak kifejezetten régiesnek, parasztosnak, sőt akár népinek is hatnak. A húszas-harmincas évek „típusháza” – ha lehet egyáltalán itt ezt a szót használni – teljes mértékben alkalmazkodott a korabeli falusi építetők elvárásaihoz. Az alaprajz a népi építészet mintáit követte, egymás

41. Az új alaprajz új életformát feltételezett. A korábbi tisztaszoba helyét a hálófülkével ellátott nappali vette volna át. A juttatottak azonban ragaszkodtak a hagyományos lakóterhasználathoz.

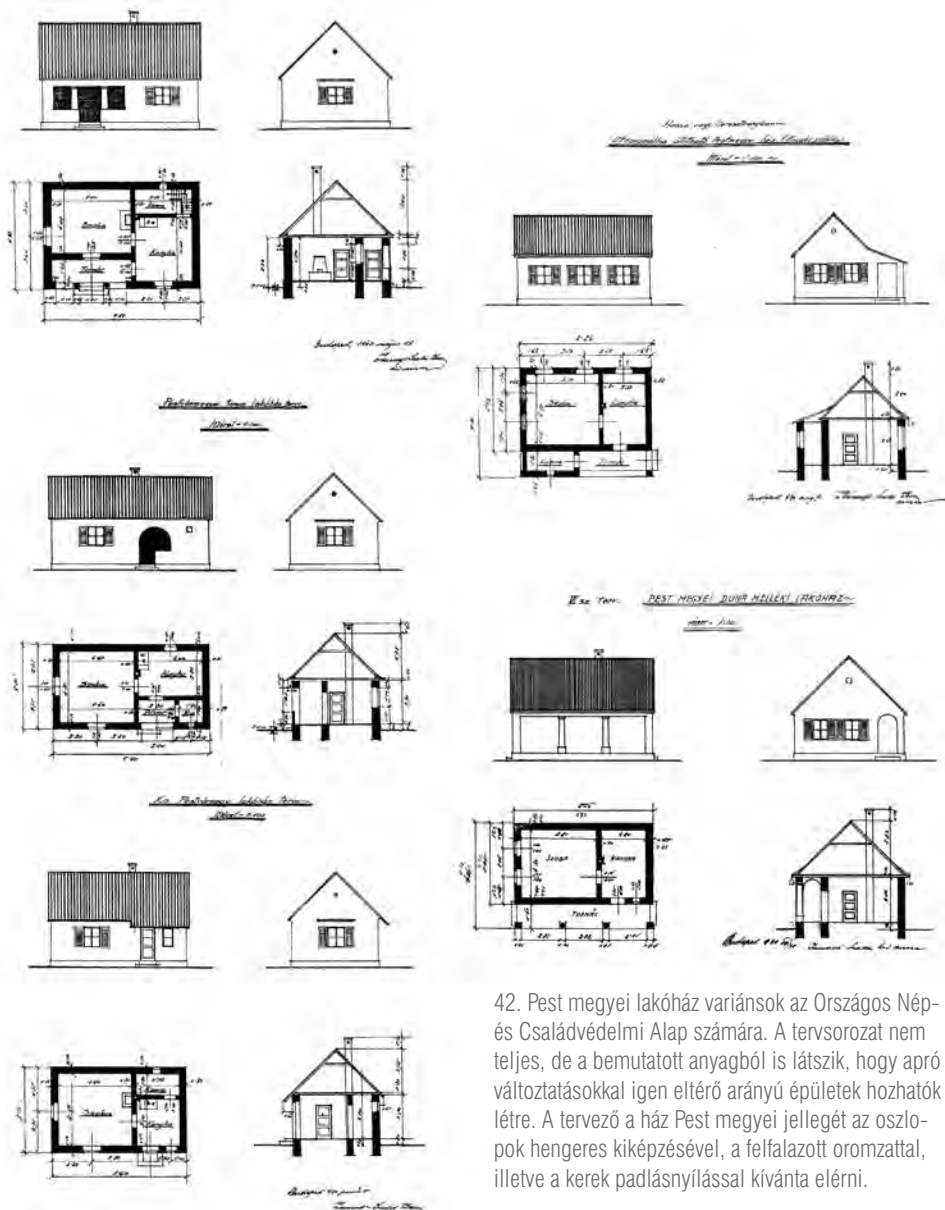
FOTÓ FORRÁSA: CIKK: VÖRÖSMARTY 1941: 38

mögé sorolt helyiségekkel, illetve „L” alakban hozzátoldott esetleges bővítménnyel. Az utcai részt természetesen nem lakták, hanem tisztaszobának használták. Gyakori volt a díszes deszkaoromzat, szinte mindig épült tornác – még ott is, ahol addig az nem volt jellemző –, a szilárd alapokra helyezett kőlabazat pedig masszív megjelenést adott az egész épületnek (38., 39. ábra).

A két világháború közötti népies típus-tervezésnek a FAKSZ-hoz kötődő első korszakáról egyébiránt igen keveset tudunk. Az építészeti vitákban csak a harmincas évektől kezd feltűnni a falusi építészet problémája, igaz, akkor elemi erővel. Aligha tévedünk nagyot, ha ezt az érdeklődést a meghirdetett nagyszabású telepítési programnak tudjuk be. Nem véletlen, hogy a népies építészek vezetője, Padányi Gulyás Jenő éppen politikai kapcsolatainak betudhatóan válhatott a népies csoport szellemi vezetőjévé (HÁMORI 2004 a: 12). A nevéhez köthető Magyar Ház Baráti Köréből kerültek ki azok a szakemberek, akik a negyvenes években újjá indított Országos Nép- és Családvédelmi Alap számára készítették a mintaterveket. A két világháború közötti típus-tervezés második korszakának úgynevezett ONCSA-házai olyan

tervezők kezei alól kerültek ki, mint Antal Dezső, Gosztonyi Gyula, Lakatos Kálmán, Kalas Imre, Kós Károly, valamint Rácz György és Tóth Kálmán (BEREY 1987: 447, HÁMORI 2004 a: 13, PARMER 1986: 198, TÖRVÉNYEK 1940: 23. tc.). Utóbbi két építész nevével az 1945 utáni korszakban is gyakran találkozunk majd. A bécsi döntések után visszacsatolt területekkel együtt 10–12 000 otthon épült fel, legtöbbször egy-egy meglévő falu vagy város külső telepeként (KEMÉNYFI 1999: 213). Új falvak is épültek, köztük a leghíresebb Fábianszabstván, amelynek átadásáról a korabeli MTI is tudósított, kiemelve a házak építészeti jellegzetességeit is: „Az egy-két szobás házak a környékbeli házépítési módok figyelembevételével emelkednek. A tornácos és virágos verandák, a nagy ablakos házak homlokzata igazi magyar stílust képvisel. Ez a száz ház úgy épült fel, hogy nem látszik rajta a tömegépítkezés vagy a kaszárnyastílus”. (FORRÁS: MTI 1943. okt. 10.)

Az ONCSA-házak a korábbi FAKSZ-házakhoz képest már némi alaprajzi újítást is tartalmaztak (40., 41. ábra). A lakóteret elsősorban a tornácok rovására igyekeztek bővíteni, ami azt eredményezte, hogy a hosszanti alaprajz a négyszögletes forma felé

42. Pest megyei lakóház variánsok az Országos Népi és Családvédelmi Alap számára. A tervsorozat nem teljes, de a bemutatott anyagból is látszik, hogy apró változtatásokkal igen eltérő arányú épületek hozhatók létre. A tervező a ház Pest megyei jellegét az oszlopok hengeres kiképzésével, a felfalazott oromzattal, illetve a kerek padlásnyílással kívánta elérni.

TERV: IMRÉNYI

kezdett elmozdulni (HÁMORI 2004 b: 11). Már itt megjelenik az a később általánossá váló alaprajzi újítás, miszerint a konyhát nem keresztben, hanem hosszában osztják meg (cikk: VÖRÖSMARTY 1941: 35). Ezzel a lépéssel a korábbi rossz megvilágítású

konyha jó benapozást nyert, miközben a kamra a ház leghűvösebb, északi csücskébe került. A racionális térszervezés mellett a modern szellemiségű tervezés hatását mutatja a házak egyszerű, tömör tömegalakítása is (42. ábra). A hasábra boruló nye-

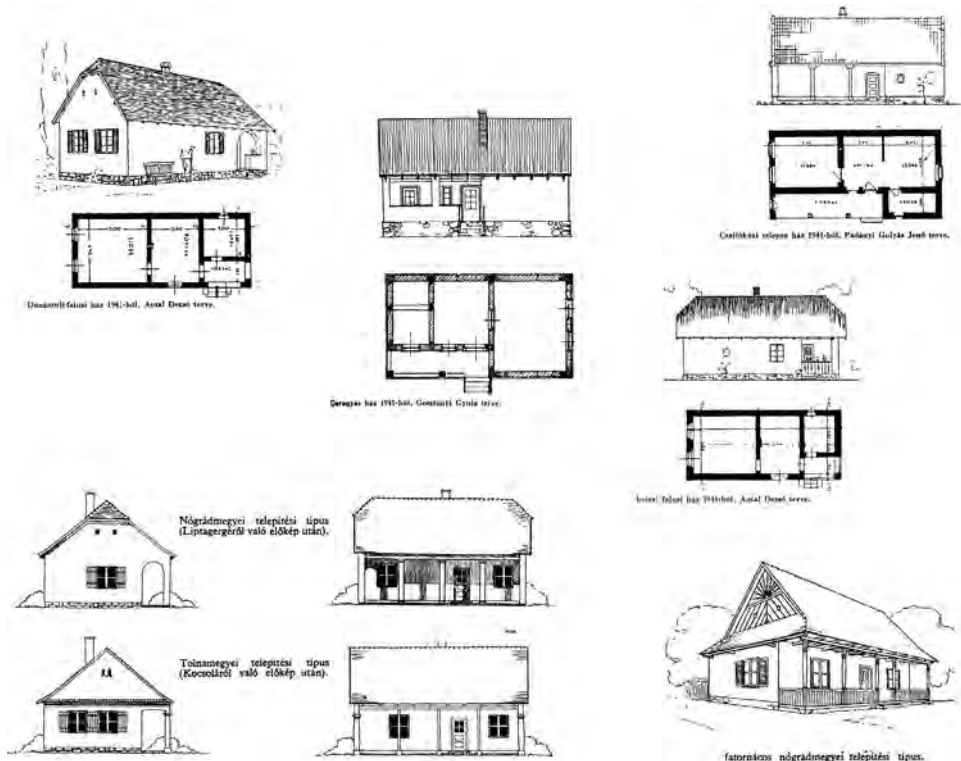
regtetőt a népi építészettől kölcsönözték ugyan, de azzal, hogy lemondtak az alaprajz variálásáról és a tetőidomok kínálta játékoság lehetőségéről, élesen elhatárolódtak a korábbi népies törekvésektől. A Kós Károly-féle falusi épületekről Padányi G. Jenő igen elítélően nyilatkozott, mint szép, de valótlan utópiáról, amely „kiindul a faluból, Erdély hegyei közül, fatornyos és galambdúcos kapuk harmatos formáit kapja öltre.” (PADÁNYI 1928: 14) A „harmatos formákkal” szemben megfogalmazott visszafogott tömegformálás persze szükségből kovácsolt erény is volt, mivel a juttatottak az állami segítség mellett sem igen vállaltak be bonyolultabb, s éppen ezért költségesebb

megoldásokat. A tiszta és egyszerű tömegformálás mellett az ONCSA-házak azzal is igyekeztek modernnek tűnni, hogy tudatosan kerültek a népi szimbolikát, tehát a Lechner-féle ornamens népiességet. A falsíkok fehérségét csak az ablakok, esetleg a zsalugáterek törték meg, párkányok, pillérek, lizénák, netán tulipánok vagy más kalocsai, matyó vagy éppen székely motívumok szigorúan kerülendők voltak.

Noha az ONCSA-ház eszmeiségében modern építészeti célokat tűzött ki maga elé, nem szakadt el teljesen a hagyományos népiesség-felfogástól sem. Ilyen gesztus volt a tetőlezárások és a tornácformák tájegységekre jellemző variálása, aminek eredmé-

43. Az ONCSA-házak a vidék megújítását a hagyományok kihangsúlyozásaként fogták fel. Tájegységenként eltérő tetőformákkal dolgoztak, és noha az egyszerűséget hirdették, néhol díszítéseket is alkalmaztak, mint azt a nógrádi lakóház mutatja.

TERV: ANTAL, GOSZTONYI, PADÁNYI, A NÉV NÉLKÜLI TERVEKET LÁSD CIKK. VÖRÖSMARTY 1941

nyeként mintegy ötven „tájba illő” homlokzati terv készült (cikk: VÖRÖSMARTY 1941: 37, 43. ábra). A nógrádi házak vízvetősek voltak, a déalföldiekre napsugárdíszes vértelkek kerültek, a Tolnába szánt épületeket pedig felfalazták. Ez a visszafogott népiesség, amely egyben a helyi tájdialektusok beható ismeretét is jelezte, elképzelhetetlen lett volna a korábbi évtizedek falukutatói nélkül, amelyekben a Magyar Ház Baráti Köre maga is élen járt (lásd pl. TÓTH 1936, PADÁNYI 1937, KISS 1943, MISKOLCZY–VARGHA 1943). Az ONCSA-ház népiességéről azt mondhatjuk, hogy tudományos alapokon nyugodott, a parasztház kontúráját ragadta meg, mint egy szép műszaki rajz. Eredményei megelőlegezték az 1945–49 közötti tervezési időszakot, amelybe azonban sok részlet, így például a táji érzékenység már nem került át.

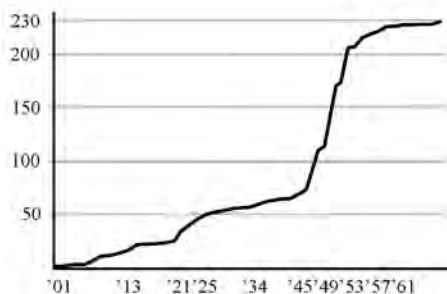
Az ONCSA-házak kivitelezését a háború állította le, de kérdéses, hogy békeidőben sokkal nagyobb jövő várt volna-e rá. A házak ugyanis sokkal inkább tükrözték az építészek és az állam közötti meg egyezést, semmint a lakók ízlésvilágát. Mindez önmagában még nem lett volna baj, hiszen alapvetően praktikus és jó tervek születtek, amelyek nem titkolt célja éppen az volt, hogy a közízlést javítsák (HÁMORI 2004b: 12). Ám éppen ezt a célt sikerült a legkevésbé elérni. Az ONCSA ugyanis szegénycsaládokat támogatott, ezzel akaratlanul is azt a vélekedést erősítette, mely szerint a díszítmény nélküli puritán forma a szegénység jelképe. Mindeközben a magánérőből építeni tudó birtokos parasztság építészeti tudását továbbra is saját szokásvilágának a városi mintaátvételekkel való keveredése jellemezte.¹⁶

AZ ÚJ KÖZSÉGEK

Definíciós nehézségek

Az új községek meghatározásakor három szempontot vehetünk figyelembe. Az első a tényleges településmorfológiai átalakulás, a második az OFT telepítési hivatal által kijelölt falvak listája, a harmadik az önálló községgé minősített települések listája. Noha mindegyik definíciónak vannak hiányosságai, mindegyik lényeges részletre mutat rá: a morfológiai szemlélet arra, melyek voltak azok az uradalmi falvak, amelyek arculata a földbirtokrendezés után alapvetően megváltozott; az OFT iratanyaga arra, vajon melyek voltak azok a célterületek, ahol a legaktívabb volt a háború utáni községesítés. Végül a községgé alakulás viszonylag pontos eligazítást ad arról, jogilag mi tekinthető új községnek.

Elsőként tekintsük át a közigazgatási listát, amelyet az 1973-as KSH helységnévtár közöl (forrás: HELYSÉGNÉVTÁR 1973). A forrás valamennyi 1900 utáni községgé alakulást feltünteteti, ami lehetőséget teremt arra, hogy az 1945 utáni folyamatokat tággabb összefüggésben is értelmezni tudjuk. A statisztika összesen 230 nevet közöl (44. ábra). A témánk szempontjából azonban ez az adat erősen túlzó, mert jó néhány jogilag önállósodó település nem illeszthető be a szórvány vidék községesítési történetébe. Ilyen lehet a falvak szétválásával, a budapesti agglomeráció bővülésével, az üdülőkörzetek szélesedésével vagy az országhatárok változásával létrejött település (45. ábra). Budapest környékén például mintegy húsz új községet jegyeztek be a huszadik században. Ráadásul a fővárost övező harminc kilométeres gyűrű az 1945 utáni községesítéskor is sajátos elbírálás alá esett, birtokügyeivel egy külön szervezet, a Fővárosi Földbirtokrendező Tanács foglalkozott (cikk: HÖNSCH 1947: 34, levéltári forrás:

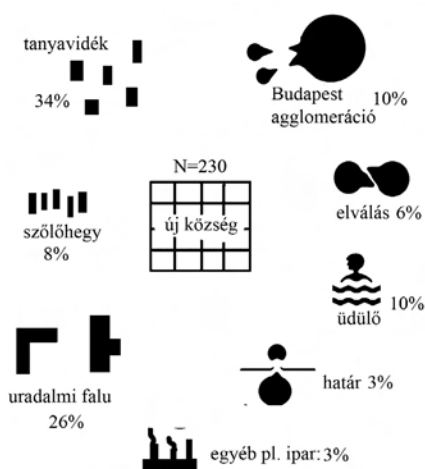

44. Jogi új községek alapításának dinamikája, 1900–1970. Noha a folyamat végigkísérte a 20. századot, az 1945 utáni évtized intenzitását tekintve messze kiemelkedik.

FORRÁS: HELYSÉGNÉVTÁR 1973 ADATAI ALAPJÁN SAJÁT SZERKESZTÉS

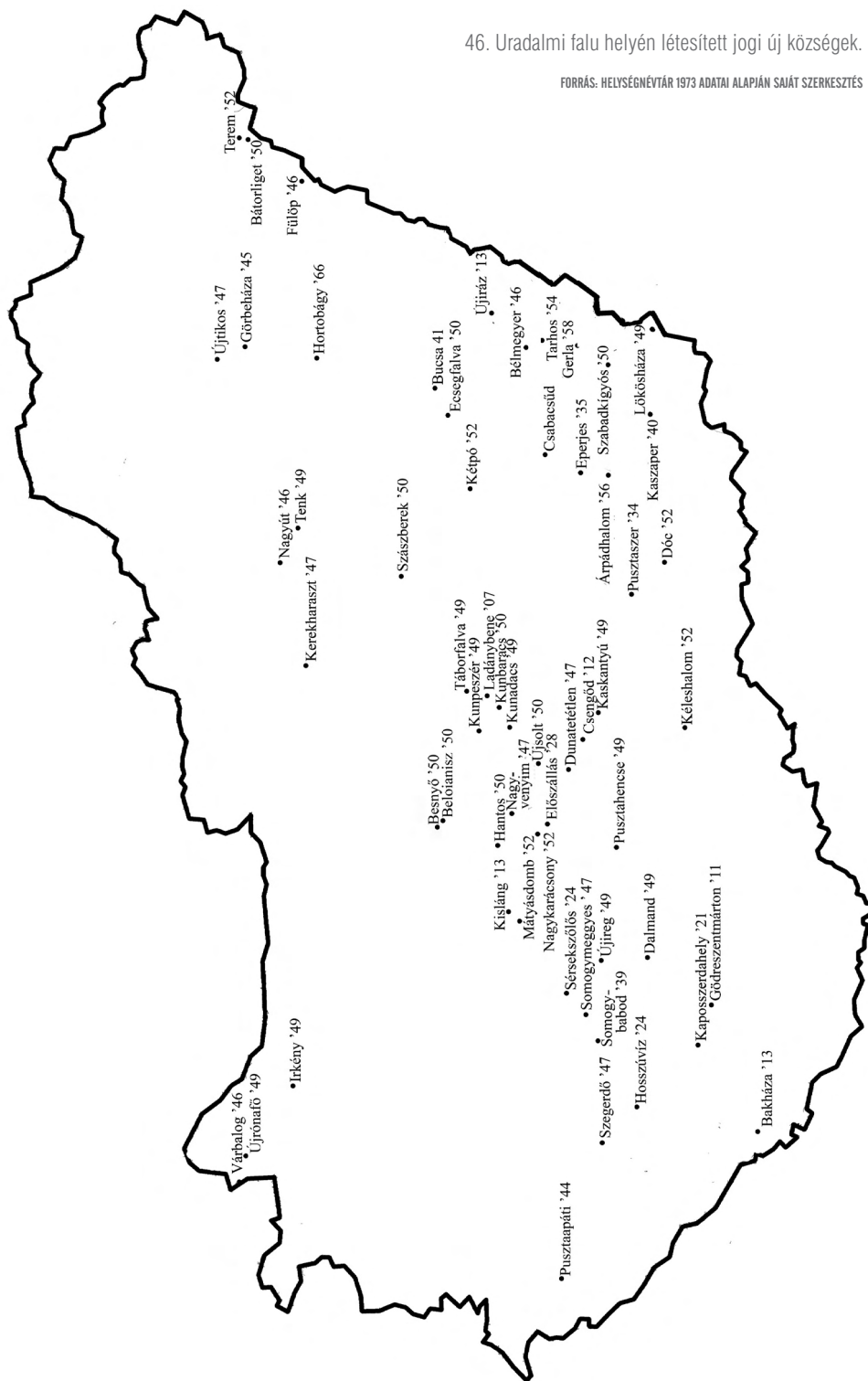
45. A közigazgatási új községek létrejöttének leggyakoribb okai. Noha a köztudatban legerőteljesebben a tanyafelszámolás emléke él, az uradalmi falvak községesítése hasonlóan fontos velejárója a vidék 20. századi történetének.

FORRÁS: HELYSÉGNÉVTÁR 1973 ADATAI ALAPJÁN SAJÁT SZERKESZTÉS

46. Uradalmi falu helyén létesített jogi új községek.

FORRÁS: HELYSÉGNÉVTÁR 1973 ADATAI ALAPJÁN SAJÁT SZERKESZTÉS

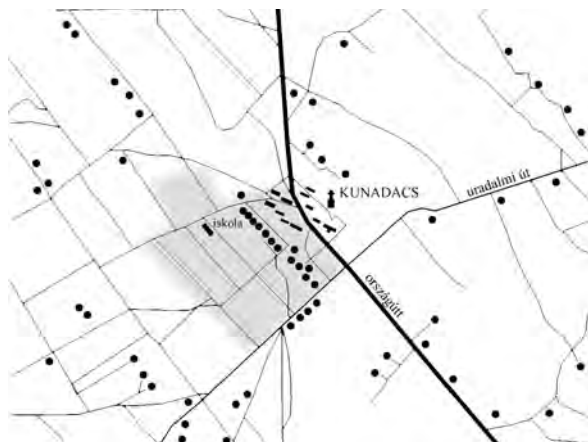
A.1.1.). Igaz ugyan, hogy néhány főváros melletti új falu korábban pusztá volt (mint például Gyál, Inárcs), de önállósodásuk valójában nem a vidék községezését, hanem a világváros terjeszkedését jelezte. Szintén hiba volna a szórványok helyén létesített falvak közé sorolni a Balaton-part üdülő-körzetének fejlődését. Tovább zsugorítja a számot az országhatár módosítás miatt kényszerből alakult falvak sora, mint például a Szerbiához került Gyálával szemben kimért Gyálarét vagy a Szabadkáról levált Csikéria, Kelébia és Tompa. Végül megemlíthető a két ipari falu, Martfű és Almásfüzitő is, amelyek történetét úgyszintén más szempontból kell vizsgálni, mint a hagyományos agrárfalvakét.¹⁷ Az imént felsorolt speciális eseteket leszámítva még mindig igen tekintélyes szám marad, mintegy 190.

A legnagyobb falualapítási hullám az 1945–1950 közötti időszakra esik, mikor is öt év alatt (minden kategóriát figyelembe véve) mintegy 130 új név került be a helységnévtárba. Ezeknek persze csak egy töredéke tekinthető nagybirtokon létesített új községnek, amit az is jelez, hogy a csúcás év

1950-re esett, amely már a Tanyai Tanács működésének a korszaka (ORBÁN 1980: 368). A pusztás, illetve a tanyás vidékek elkülönítése egyáltalán nem egyszerű (46. ábra). A nagybirtok elaprózódása, parasztosodása ugyanis hosszú folyamat, amivel párhuzamosan az Alföldön egyre nagyobb területeket hódítottak meg a tanyák. A szegedi határ és a Pallavicini-uradalom gyakorlatát összevetve Juhász Antal megállapítja, hogy bár „a bérbeadás indítékai és feltételei helyenként eltérőek voltak, de hamarosan szinte valamennyi haszonbéres földön tanyák keletkeztek.” (JUHÁSZ 1989: 225) A kisbérleti rendszer jóvoltából uradalmi falvak egész sora vált az 1940-es évekre tanyás vidékké, mint például Kardos, Kétsoprony, Körösújfalú, Kungyám, Újtikos, Kengyel vagy Újlengyel környéke. Az uradalmi falvak felszámolása azonban nemcsak tanyaképződéssel járt. Gyakran előfordult, hogy egy-egy nagyobb major megmaradt, telkesedett és zárt faluvá szerveződött, mint például Öttömös (1908), Soltszentimre (1919), Kengyel (1946) vagy Tiszatenyő (1950).

47. A kevés megmaradt tanya egyike Lökösháza határában. A felosztott uradalmi birtokok a negyvenes években erősen tanyásodtak, ám a hatvanas-hetvenes évek fordulóján a néhány évtizede épült házak legtöbbször elbontották.

48. Kunadacs 1958-ban. A térképen jól kivehető a korábbi rácsos uradalmi dűlők felaprózódása, ezzel együtt pedig egy új, a tanyaközpontba gravitáló úthálózat csírája, amely azonban a korabeli tanyaellenes településpolitikai miatt nem tudott tovább fejlődni.

TÉRKÉP: 1958-AS TOPOGRÁFIAI FELMÉRÉS ALAPJÁN SAJÁT SZERKESZTÉS

A tanyaosodás, mint társadalmi hagyomány rányomta a bélyegét az 1945 utáni folyamatokra is. Az alföldi uradalmi falvak szétterülése óriási méreteket öltött. A frissen földhöz jutottak elbontották az uradalmi épületeket, hogy kisebb egységekbe szétosztva önálló farmgazdaságokat alakíthassanak ki maguknak (ORBÁN 1980: 365, 47. ábra). Perczel Károly a Tanyai Tanács megbízásából készített szakértői beszámolójában 50–100 000-re becsülte az új építész tanyák számát (HAJDÚ 1991/92: 108).

Az 1950-es topográfiai térképen jól látszik, hogy a derekegyházi vagy a kisszállási uradalom szabályos tábláit tanyák tucatjai népesítették be. A kunadacsi pusztá ugyan csak tanyaosodott, sőt, itt már az úthálózat átalakulása is megkezdődött (48. ábra). A tanyaosodórák alakuló, de majorsági jellegét is megtartó Kunadacs központtal sugaras rendszerű szerkezetiség kezdett formálódni a korábbi raszterek helyén. A helyi települési tradíciók jelentőségét mutatja, hogy hasonló szétterülési folyamattal sem a há-

49. Újrónafő a nyugati határszélen, Árpádhalom pedig a Viharsarokban fekszik. Mindkét település községese-
dése a háború előtti időkig nyúlik vissza. Újrónafő esetében nyomát sem találjuk a tanyaosodásnak, rögtön zárt faluvá alakult. Mindeközben Árpádhalom az 1950-es évekre a volt uradalom nagytábláit elfoglaló tanya-
lággyá vált, amelyet a hatvanas években másodszor is községeseztettek. A mai belterületet a szürke rész jelöli.

TÉRKÉP: 1958-AS TOPOGRÁFIAI FELMÉRÉS ALAPJÁN SAJÁT SZERKESZTÉS

50. Nagyvenyim telepítési terve. A nagyvenyimi szőlőhegy eredendően egy főútra merőleges utcából állt, majd idővel az út túloldalán is épült néhány ház. 1947-ben a lakók határozott kérésére az új község belterületéhez hozzácsatolták a szőlőhegyet is. Ez rövidtávon azzal az előnnyel járt, hogy egy már telkesedett belterületet nyert a falu. Hosszútávon azonban megosztotta tette a települést, hiszen a köztük lévő vízfolyás miatt a volt major és a szőlőhegy nem tud teljesen összeforni.

TÉRKÉPI MELLÉKLET E.3.4.

ború előtt, sem utána nem találkozni az ország nyugati végében, ahol Újrónafő és Várbalog új községek a környék zárt falvainak sorába tagozódnak (49. ábra). Fialat történetiségüket legfeljebb a feltűnően szabályos utcarendszerük árulja el, amely egyáltalán nem jellemző a környék falvaira. Megállapíthatjuk tehát, hogy a tanyás vidékekkel határos uradalmi falvakban, ha korábban nem is voltak nagy számban tanyák, az ötvenes évek elejére lezajlott a paraszti szórványképződés. Ezzel magyaráz-

ható, hogy noha például Kunadacs vagy Kisszállás a háború előtt inkább uradalmi falu volt, 1950-ben éppúgy „tanyaközpontosítani” kellett, mint Kecskemét vagy Szeged határát.¹⁸

A fentiek figyelembevételével tehát csak hozzávetőleges arányokkal számolhatunk akkor, amikor a községesítések kapcsán azok tanyás vagy pusztás jellegére kérdezzünk rá. Ezzel együtt is kijelenthetjük, hogy előbbieket túlsúlyban: körülbelül nyolcvan esetben beszélhetünk tanyaköz-

51. Nagyvenyim szőlőhegyi része napjainkban.

KÉP FORRÁSA: WW2.LEGIFOTOK.HU, SOMOGYI-TÓTH PÉTER

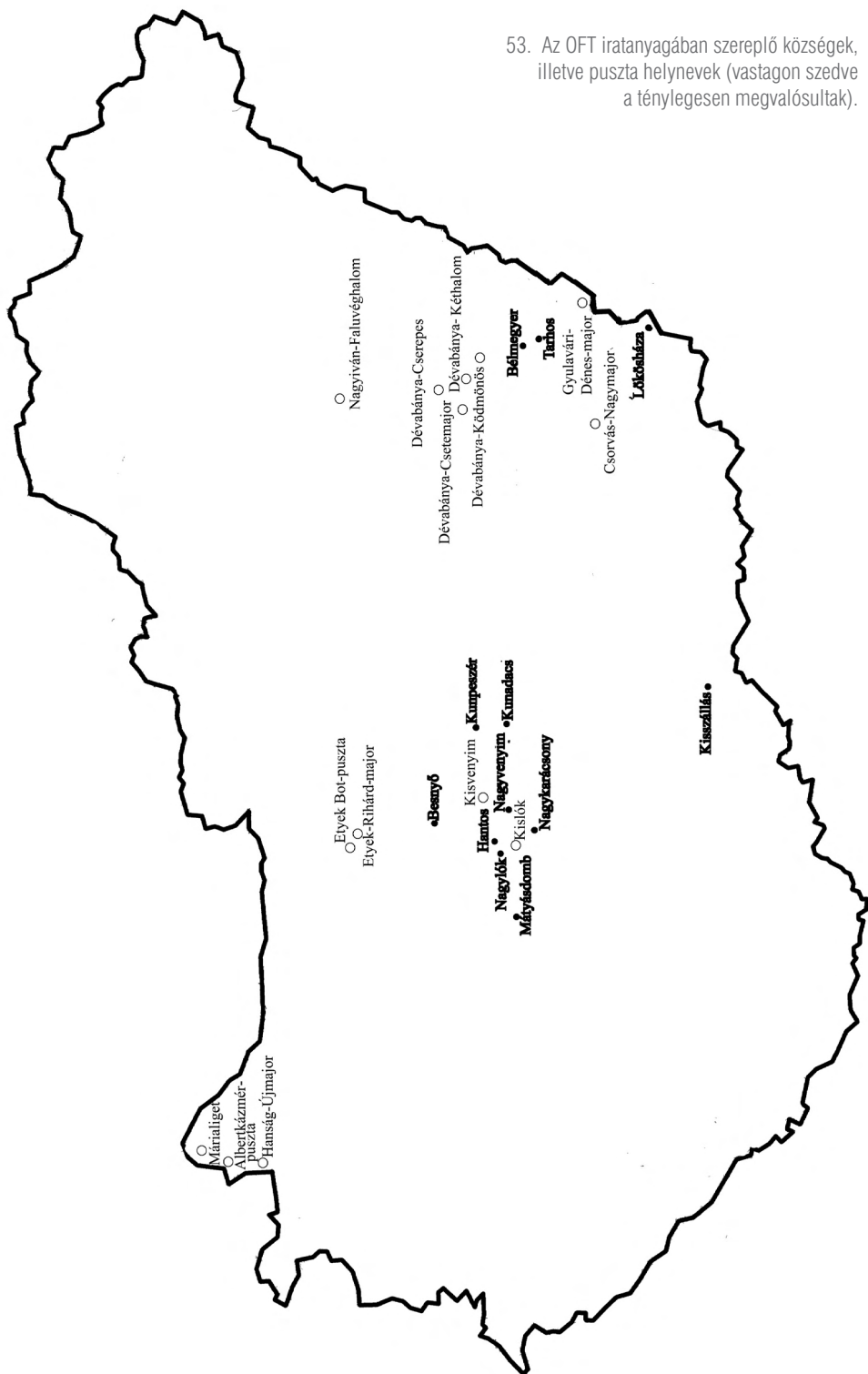
pontról, amivel szemben hatvanra tehető a pusztából létesített falvak száma. Fontos különbség, hogy noha mindkét esetben a második világháború utáni néhány év tekinthető a legaktívabb korszaknak, a tanyákra ez sokkal hangsúlyosabban áll. A puszták korábban is előszeretettel községesedtek, ami mögött több tényezőt is sejtethetünk. Először is szerkezetileg közelebb álltak a zárt faluhoz. Másodikként említhető, miszerint a nagyobb majorok viszonylag jó közlekedési kapcsolattal bírtak, sok esetben vasútállomás mellett feküdtek. A harmadik ok, hogy nem tartoztak anya-településhez, így nagyobb volt az igény a központra. Nem utolsó sorban fontos szerepet játszott az is, hogy a földek egy tulajdonban voltak. A tanyák felszámolásához sokkal erőteljesebb állami beavatkozásra volt szükség, amit jól jelez, hogy míg piaci körülmények között, tehát 1947-ig az új községek zöme pusztás vidéken szerveződött, az állami diktatúra éveiben a tanya-központok váltak dominánssá.

Végül szólni kell a harmadik szórvány-típusról, a szőlőhegyről is, amely éppúgy jellemzője volt a tanyás, mint az uradalmi szerkezetnek, illetve a kevert vidékeknek is. A statisztikai adatok szerint azonban a községbe szerveződött szőlőhegyek többsége az Alföld tanyás vidékein található. Nagyobb arányú önállósodásuk pedig egybeesett az ötvenes évek elején megnyilvánuló tanyaközpontosítási törekvésekkel. Ennek ellenére fontos megjegyezni, hogy a

	1945 előtt	1945 után
tanyás vidék	kb. 12	kb. 72
pusztás vidék	kb. 22	kb. 26
szőlőhegy	kb. 4	kb. 16
egyéb	kb. 37	kb. 32

52. A községgé minősítés 1945 előtti és utáni különbsége. Miközben relatív súlyukat tekintve 1945 előtt inkább az uradalmi falvak átalakulása volt a dominánsabb, addig a kommunista diktatúra kiépülésével párhuzamosan a tanyák felszámolása vált a legjellemzőbb folyamatá.

53. Az OFT iratanyagában szereplő községek, illetve puszta helynevek (vastagon szedve a ténylegesen megvalósultak).

szőlőhegyek önállósodása az uradalmi vidékeken is a községesedés bevált módja volt, mint azt Baks (1947) vagy Kőszárhegy (1931) példája mutatja. Ami azonban ennél is lényegesebb, hogy a pusztaközpontok közelében fekvő szőlőhegyek nagyban hozzájárultak a volt uradalmi falvak 1945 utáni morfológiai fejlődéséhez, hiszen általuk egy már telkesedett falurészhez volt illeszthető az új község (lásd Nagyvenyim, Előszállás, 50., 51., 52. ábra).

Amint az iménti gondolatmenetből is látszik, a jogi önállósodás önmagában keveset mond a községesedés tényleges folyamatáról. A helyzetet csak bonyolítja, hogy nem minden pusztából kialakult község volt korábban uradalmi falurész. Főként Somogyban volt gyakori, hogy a puszták néhány száz fős, jobbágyi eredetű falvakkal keveredtek. Szegerdő például négyzethálós kiosztású, telepés eredetű új község, de egy olyan aprófalvas vidéken, ahol a puszták, bár nagy számban fordultak elő, nem alkottak zárt rendszert. Mindemellett látni kell, hogy jó néhány, 1945 után önállóvá lett község már a 20. század első felében kialakult, így az évszám csak a jogi beiktatást, de nem a tényleges faluépítést mutatja. Ilyen volt például Dóc, amely régi telepítvényi község, a majorság helyén kijelölt Újsolt, amely ráadásul erősen tanyásodott, Dalmand, amely Újdombóvár eszmei község felszámolásakor keletkezett (BENISCH 1940: 12). Vannak emellett olyan jogi új községek is, amelyek egyértelműen a negyvenes évek első felének a telepítési akcióihoz kötődnek, noha csak a háború után váltak önállóvá, mint Újronafő vagy Várbalog. Várbalogra egyébiránt maga Veres Péter toborzott telepéseket a Hajdúságból (lásd KULCSÁR 1975). A jogi definíció legnagyobb hiányossága azonban az, hogy azok az uradalmi falvak, amelyek közigazgatási értelemben már léteztek, nem minősülnek 1945 utáni új községnek, holott szerkezetük mélyreható átalakuláson ment

keresztül, mint például Fácánkert, Fürged, Pusztægres, Mezőhegyes, Nagymágocs, Nagylók, Pusztavacs vagy Kisszállás.

A helyzetet tovább árnyalja, ha az OFT iratanyagát figyelembe véve próbáljuk meg a nagybirtokon létesített új községeket meghatározni (53. ábra). Itt ugyanis listák sokasága keletkezett, amelyeket a legkülönbözőbb okokból (például traktornyilvántartás, kútépítés) állítottak össze. Az itt felmerülő nevek egy kb. ötven-hatvan tételes összesített listát adnak, amely azonban csak részben van átfedésben a közigazgatási önállóság alapján feltárt nevekkal. Mivel az OFT az általános birtokrendezés mellett a telepítési ügyekre koncentrált, érthető módon csak azokkal a majorságokkal foglalkozott, ahová telepéseket remélt irányítani. Jó néhány falunak az ötlete azért nem valósulhatott meg, mert a környéken nem volt a máshonnan érkezők számára kiosztható szabad földterület. A Csorvás melletti Nagymajor kiépítését például ezzel az indokkal utasította el az OFT, noha éppenséggel egyéb indoka is lehetett volna, mint például a vasúti és közúti kapcsolat szinte

54. A ma Sárbogárdhoz tartozó Kislók egyike azon új községeknek, amelyek máig sem épültek fel.

MŰHOLDKÉP: GOOGLE EARTH

55. Megszűnő tanyavilág Bélmegyer új község határában. A földosztás utáni első időkben főként tanyák épültek. A településmaghoz közel esők máig fennmaradtak, miközben a kintebb fekvőkre csak a bokros-fás foltok emlékeztetnek.

MŰHOLDKÉP: GOOGLE EARTH

teljes hiánya (levéltári forrás: H.1.2.). Nagymajor puszta, legalábbis annak maradvéka ma is megvan, később sem települt helyén új község.

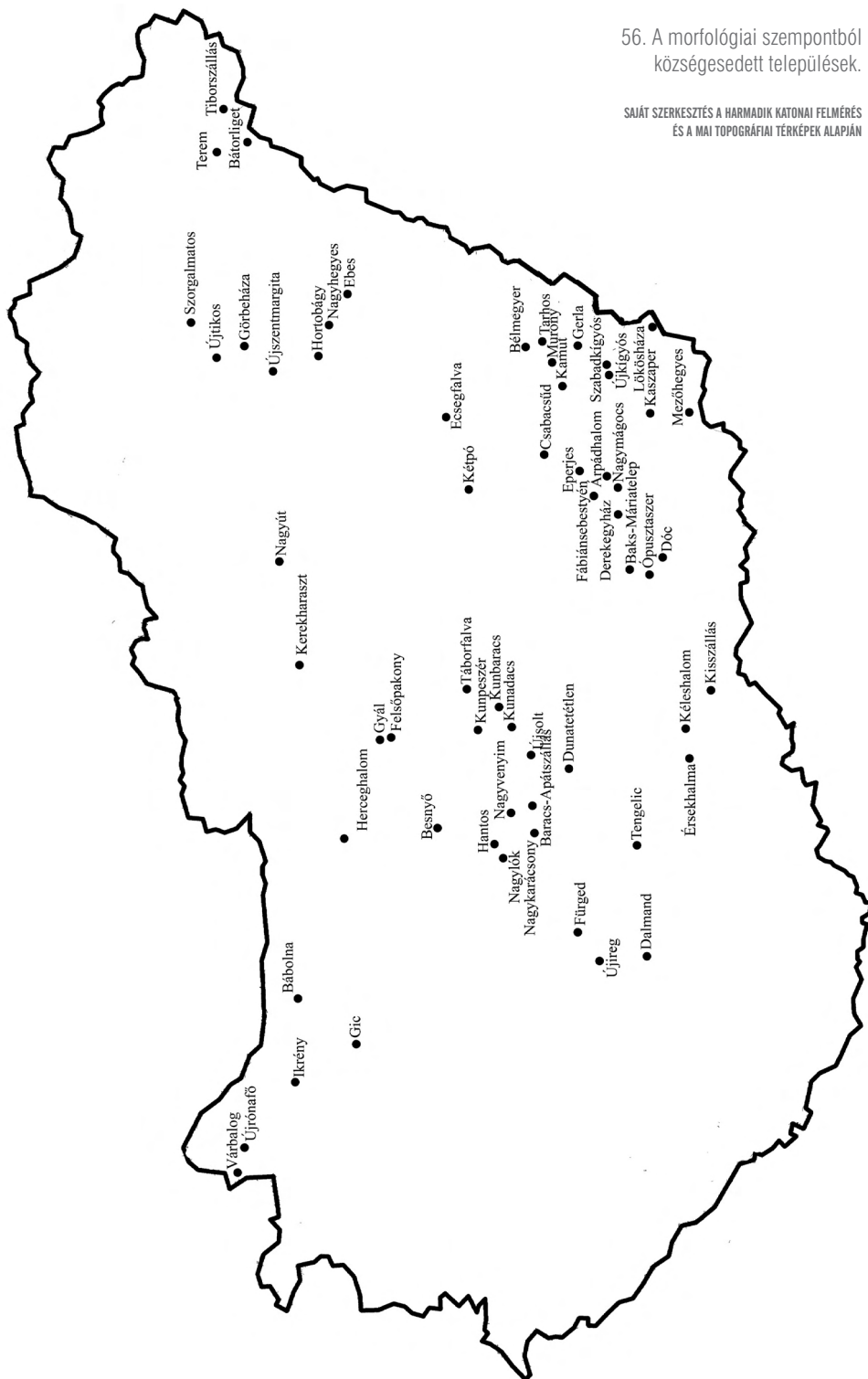
Az iratokat böngészve elég gyakran találkozni hasonló esetekkel. Arra is akad példa, hogy a negyvenes években kijelölték ugyan az új község helyét, házak is épültek, de az önálló településsé fejlődés végül megakadt. Ez történt a Gyulavári szomszédságában álló Dénes-major (levéltári forrás: H.1.2.), a Bicske melletti Németegyháza (H.3.1.) vagy a ma Sárbogárdhoz tartozó Kislók esetében (E.6.2., 54. ábra). A nyugati határon egész településcsoportot találunk, amely csak papíron létezett. Egy 1945-ös leltári listában olyan leendő új községről olvashatunk, mint Márialiget, Lauramajor, Albertkázmépuszta vagy Újmajoros (A.2.1.). Noha az eddig feltárt dokumentumok ezt nem erősítik meg, de feltételezhető, hogy a számtalan nyugatmagyarországi telepes község az ONCSA-program kapcsán is érvényesülő magyarosító törekvéseket szolgálta volna. Az 1945-re nagyrészt már felépült Újrónafőhöz és Várbaloghoz kapcsolódóan ugyanis

a mosoni hármás határban egy magyar ajkú etnikai tömb létrehozása vált lehetségessé. Bármilyen is volt a szándék, a megvalósítást a kommunista hatalomátvétel utáni határzár illuzórikussá tette.

Miközben a nyugati határ mentén a hidegháborús politika akadályozta meg az új községek születését, a belső országrészekben a településfejlesztési alapkoncepció változása tette ugyanezt. Dévaványa környékén terült el a Magyar Katolikus Vallásalap 10 000 holdas óriásbirtoka. Maga a vidék azonban jellegzetes tanyás táj volt. 1945-ben a mintegy 1700 földigénylőnek négy volt majort jelöltek ki, mint új telepes községet: Kéthalom-pusztát, Csetemajort, Cserpes-pusztát és Ködmönöst (E.1.1.). Az egymáshoz közeli új községek egy viszonylag sűrű tanyaközponti hálózat alapjai lehettek volna. Erről a félig tanyás, félig falvas rendszerről írja Rácz György építész 1946-ban: „De lehet valami új is, ami nálunk még nem volt – tanyaközpont. Azaz olyan község, ahol csak középület (...) van, gazdaházak nincsenek, mert azok a tanyán vannak.” (RÁCZ 1946: 63) A végrehajtás azonban más úton haladt. A Tanyai Ta-

56. A morfológiai szempontból
községesedett települések.

SAJÁT SZERKESZTÉS A HARMADIK KATONAI FELMÉRÉS
ÉS A MAI TOPOGRÁFIAI TÉRKÉPEK ALAPJÁN

nács működésétől kezdve évtizedeken át a közeli Ecsegfalva új község fejlesztése élvezett támogatást, olyannyira, hogy a környék tanyás külterületi jellege mára teljesen megszűnt. Hasonló volt a helyzet Békés település határában, ahol csak két új község, Tarhos és Bélmegyér létesült, miközben a többi majorság elsorvadt (H.3.4.). Az Alföldön az új községek hatvanas években beinduló második fejlesztési hullámában már nem a majorságok bontása, hanem a helyükön 1945–49 között létrejövő tanya-világ felszámolása volt a meghatározó (55. ábra).

Az OFT iratanyagában található listák tanulmányozásakor nem szabad elfelejtenünk, hogy a tanács elsősorban telepíteni akart, amihez az új községek kijelölését csupán eszközként vette igénybe. Ameddig lehetett, igyekezett felhasználni a meglévő faluhálózat infrastruktúráját. Így kerülhetett az „új községek” közé Hercegfalva, Előszállás, Hegyeshalom vagy Etyek, amely helyszíneken „csoportos telepítéseket” hajtottak végre (E.15.1.). A csoportos telepítésekkel előfordult ugyan, hogy a meglévő falumag mellé új utcákat jelöltek ki (lásd Etyek), de még gyakoribb volt, hogy az elkobzott sváb ingatlanokat utalták ki az új gazdáknak (A.1.4.). Ezzel magyarázható, hogy a nagybirtok dominálta, de jelentős sváb lakossággal bíró Tolnában nem került sor új község alapítására. Az elkobzott paraszti ingatlanok tömeges igénybevételére jellemző, hogy egy 1948-as telepfelügyelői kimutatásban főként lakosságcserén átesett sváb falvakat találunk (E.28.1.).

Így, noha az OFT iratanyagában rengeteg településnévvel találkozni, viszonylag kevés a konkrét falualapítás. Azt sem szabad elfelejteni, hogy az OFT által kijelölt új falvak többségében igen vontatottan haladtak az építkezések, így a kimért alaprajzok feltöltése középületekkel és családi házakkal csak az ötvenes-hatvanas évek fordulójára érte el azt a telítettséget, hogy zárt falvak-

ról beszélhessünk. A tanyás alföldi részeken ennél is hosszabb kifizési idővel számolhatunk. Mindezen problémák ellenére, a levéltári listák alapján mégiscsak meghatározható a nagybirtok helyén létesített új községek legszűkebb csoportja. A fő aktivitás Fejér megyére esett, egész pontosan az uradalmi falvak dominálta Mezőföldre, amelynek a nyugati fele akkoriban még Veszprém vármegyéhez tartozott. Az itt létesített falvak a következők: Hantos, Kislók (ma Sárbogárd része), Nagylók, Kisvenyim (nem épült fel), Nagyvenyim, Feketepusztá (Mátyásdomb), Nagykarácsony (E.28.1.). A többi falu az Alföldön található, és a tanyás vidékek között fennmaradt óriásbirtokok felosztását és benépesítését szolgálta, mint Kunadacs, Kunpeszér, Kisszállás, a Hortobágyon Faluvéghalom és Cserepes¹⁹ (egyik sem épült fel), Bélmegyér, Lökösháza, Tarhos, Mezőhegyes (E.28.1., E.6.3., H.3.4., H.3.5.).

Az új községek meghatározásának harmadik lehetősége, ha a morfológiai jegyeket vesszük figyelembe (56. ábra). Ebben az esetben új község az, amelyik a huszadik század közepén döntően pusztás vidékből alakult zárt faluvá. A térképi források alapján mintegy félszázra tehető az ily módon át-, illetve kialakult falvak száma. A morfológiai szempont nagy előnye, hogy nem kötődik szervezeti keretekhez, így a gyakori politikai rendszerváltások és településfejlesztési koncepció-módosulások között képes a hosszú távú dinamika feltárására. Az uradalmi falvak felszámolása egy negyvenötven évet átélő folyamat, amely átalakulásban éppúgy helye van a harmincas években épülő Nagytútnak és Eperjesnek (Kiskirályság), mint az ötvenes években formálódó Mátyásdombnak és Lökösházának, vagy a viszonylag későn telkesedő Bábólnának, Derekegyháznak és Fürgednek. Utóbbiakat éppúgy hiába keressük az 1973-as Helységnévtár 20. századi új falvainak sorában, mint az OFT nagybirtok

helyén létesítendő telepei között.²⁰ A morfológiai szempont előterébe helyezése azonban jelen írás számára azzal a veszéllyel járna, hogy a hosszú távú történeti folyamatok között az OFT 1945–49 közötti tevékenysége elhalványulna. Márpedig az alapvető cél az volt, hogy ne általában a nagybirtok településszerkezetének a felszámolását igyekezzünk megérteni, hanem ezen belül kiemelten foglalkozzunk a háború utáni néhány év faluépítészeti elgondolásaival.

Végezetül, bármennyire is problematikus a nagybirtok helyén létesített új községek meghatározása, fontos, hogy néhány mondatban megragadjuk annak ideális formáját. Az új községek a majorságokból álló uradalmi falvak helyén létesültek. Településmorfológiai előzményük egy-egy volt majorság, amelyhez szőlőhegy is csatlakozhatott. A leendő házhelyeket a majorságtól nem messze, üres területen, egyszerre mér-

ték ki. Mind a telkek kimérésében, mind a házak, középületek építési munkálataiban az állam komoly koordináló és ellenőrző szerepet vállalt. Földrajzilag az új községek magterülete a Mezőföld pusztás vidéke. Itt található a legkarakteresebb példák is, mint Besnyő, Nagykarácsony, Nagylók és Mátyásdomb. További jellemző vidék a mai Békés megye és a Kunság egyes foltjai. Történetileg az 1945–49 közötti időszak a legmeghatározóbb, de a parcellázások gyakorta már a húszas-harmincas években megindultak, míg a falvak teljes kiépülése a hetvenes évek fordulójáig is elhúzódhatott. Az így kialakult falvak száma a legszűkebb értelmezésben tíz-tizenkettőre tehető, de rugalmasabban kezelve a kérdést, ha tehát figyelembe vesszük a tanyaközpontokkal való átfedéseket (például Ecsegfalva) és azt, hogy az OFT átvette az 1945 előtti telepes falvak ügyét is (például Várbalog), akár félszázas nagyságrendről is beszélhetünk.

TÁRSADALOMÉPÍTÉS A HIVATALOS FORRADALOM

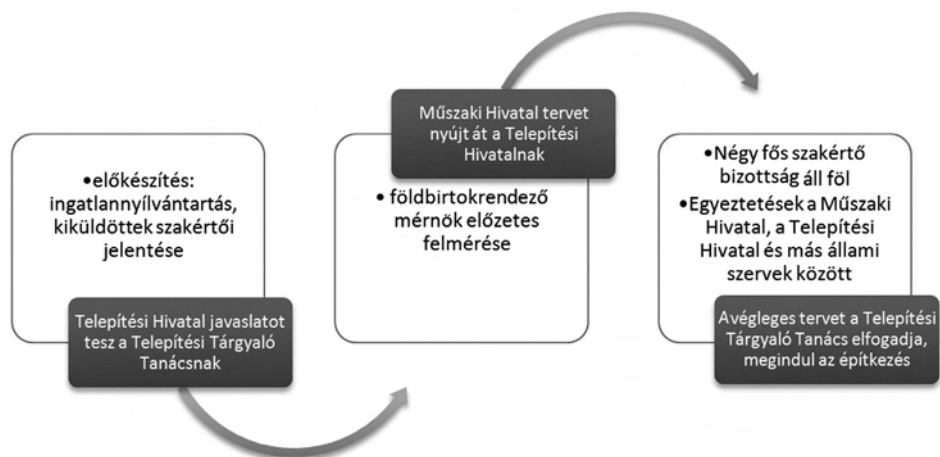
A hivatali apparátus

Az 1945 utáni átalakulás, és ezen belül a földosztáshoz kapcsolódó új községek építése sokkal bonyolultabb folyamat volt annál, mintsem egyetlen hivatal ellenőrizhette volna. Mégis azt mondhatjuk, hogy az Országos Földbirtokrendező Tanács minden más intézménynél markánsabban képviselte a vidéki faluépítés gondolatát. Az utóbbi kijelentés ugyancsak meglepőnek tűnhet annak fényében, hogy az OFT nem volt építésügyi szervezet. Am 1945-ben a leginkább illetékes Újjáépítési Minisztériumot teljesen lefoglalta Budapest (lásd BORECZKY 1987). Az OFT felügyeletét ellátó földművelésügyi miniszter, Kovács Béla 1946. január 14-én kelt levelében nehezményezte, hogy a „városi háztulajdonosok (...) megsegítésével szemben eddig semmi nem történt a falusi lakóházak (...) helyreállítása érdekében.” (U.34.1.) Néhány sorral alább olvashatjuk, hogy a földművelésügyi tárca „valamennyi osztálya foglalkozik újjáépítési (...) kérdésekkel” (u. o.). Másfelől azt is látni kell, hogy az OFT jellegéből fakadóan nem településfejlesztési, hanem birtokrendezési problémákat kívánt orvosolni az új községek mielőbbi felépítésével. A kérdés ezek után nem olyan formában merült fel, vajon szükséges-e megreformálni Magyarország település-szerkezetét, vagy, hogy a külterületi népesség magas aránya nehézségeket okoz-e a közigazgatás számára. A fő vezérlőelv a nagybirtokrendszer felszámolása volt, amihez az építésügyet eszközként vették igénybe.

Az OFT fokozott szerepvállalását az építési feladatok koordinálásában tehát a kollektív idők zavaros körülményei kényszer-

rítették ki. Eredendően az OFT-t a megyei és helyi földigénylő bizottságok felügyeleti szervezetként hozták létre (TÖRVÉNYEK 1945/VI. 3. §). Feladatai közé tartozott a fölbirtokrendezésen túl az állami mintagazdaságok kijelölése és működtetése, valamint az országos telepítési akciók és a hozzájuk kapcsolódó műszaki, építési feladatok ellátása is (forrás: MÁSZT). A tanácsot Veres Péter vezette, további tagok voltak még Donáth Ferenc, Dégen Imre, Kerék Mihály, Takács József és Macska József (A.1 – jegyzőkönyvek/ 1945). Meglehetősen nagy volt a fluktuáció. 1946-ra Veres Péter és Kerék Mihály kivételével mindenki távozott, helyükre pedig Muraközy Boldizsár, Vas Leó, Nagy Lajos, Kelemen István, Ötvös István és Turi István kerültek (A.1 – jegyzőkönyvek 1946. jan. 1.). Mivel a földosztás forradalmi átalakításokat hozott a magyar vidék életében, magát az OFT-t is megilleti a forradalmi jelző.²¹ Ez a forradalmiság azonban annyiban sajátos, hogy legalább olyan mértékben – ha nem erősebben – kötődött az agráriumot irányító hivatali apparátushoz, mint a parasztsághoz, mint forradalmi csoporthoz. Ezért nevezhetjük az 1945–49 közötti időszakot hivatalos forradalomnak. Az OFT – amennyire csak lehetséges volt egy ennyire bizonytalan időszakban – beilleszkedett az államapparátus hierarchiájába. Munkájáról a Földművelésügyi Minisztériumnak tartozott beszámolni, lefelé pedig, végrehajtási szinten, főként az Országos Földhivatal szakembereire támaszkodhatott.

A földreformhoz kapcsolódóan országosan mintegy 400 000 új házhelyet mértek ki, ezek jelentős részét korábbi külterületeken és majorságokon (PERÉNYI 1973:

57. A települések kiválasztásának hivatalos protokollja. A Telepítési Tárgyaló Tanács mindenekelőtt operatív szervezet volt, a végső döntéseket maga az Országos Földbirtokrendező Tanács hozta meg.

LEVÉLTÁRI FORRÁS: E.6.1. ALAPJÁN, SAJÁT SZERKESZTÉS

113). A külterületi csoportos telepeken nem csak a helybeli lakosság új gazdái kaphattak házhelyet és földet, de az ország más területéről érkező földigénylők is. A házhelyosztással és a telepítéssel járó feladatok gyors lebonyolítása érdekében a falvakká fejlesztendő majorok kiválasztásához és felépítéséhez az OFT megbízásából a földhivatalon belül két külön végrehajtó szervezetet állítottak fel: a Telepítési Hivatalt és a Műszaki Hivatalt (A.1.5.). A Telepítési Hivatal feladata volt: „azoknak az igényjogsultaknak az ország más részén történő földhöz juttatása, akik lakhelyükön nem jutottak földhöz.” (forrás: MÁSZT) A Műszaki Hivatal (1946-tól FM Műszaki Főosztály) hatáskörébe tartozott a nagybirtokok épület- és gépállományának az összeírása és kezelése, valamint a telepítésre alkalmas majorok felmérése, majd a kijelölt új községek építési munkáinak felügyelete (forrás u. o., valamint E.6.1.).

A birtokrendezés és az építésügy összeolvadásának megvolt a maga előzménye, hiszen a harmincas évektől az állami telepítési akciókhoz kapcsolódóan a mezőgazdasági hivatalok koordinálták az új pa-

rasztházak, iskolák, községházák és templomok munkálatait is. Másfél évtized alatt kialakult az a végletekig bürokratizált rendszer, amely a faluépítés minden fázisát ellenőrzése alatt tartotta a telekkimérésektől a házak vakolásáig. Az építési vállalkozókat, ácsmestereket és kőműveseket pályázati úton választották ki, majd a munka elvégzéséről tételesen beszámoltatták őket (Y.262.1., Y.245.1.). Még a vályogvetés költségeit is Budapestről kellett megigényelni (Y.244.1.). A pályázatoknál nem volt kikötés a földrajzi közelség, így a hagyományos falusi-népi építészettel szemben, amely erősen helyhez kötött, dialektusokban létező volt, a telespes falvak a tájak közötti kiegyenlítődést, a népi építészeti dialektusok integrációját lendítették előbbre.

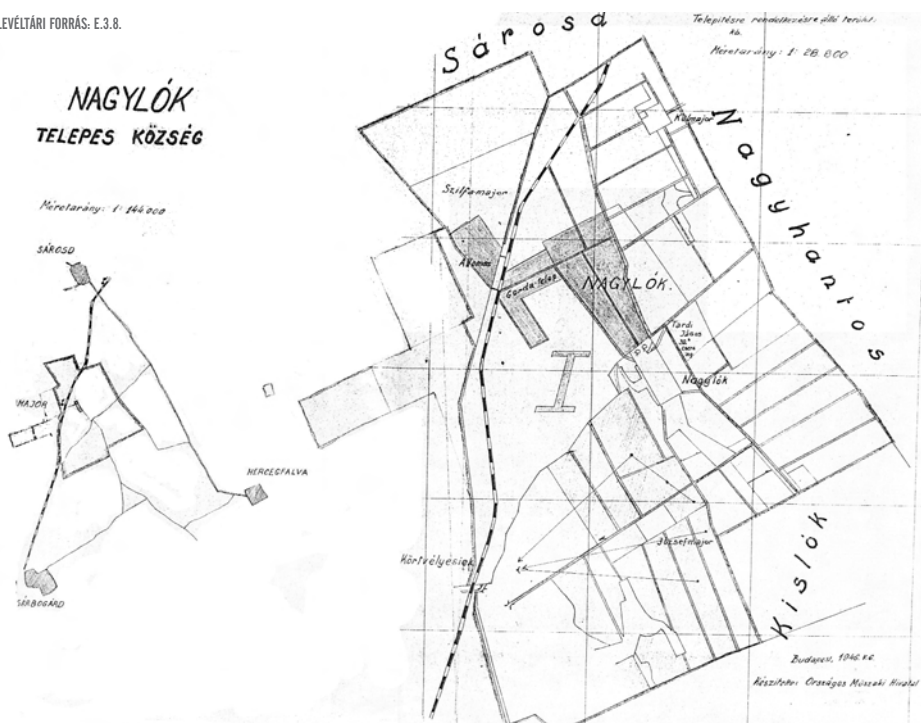
A korábbi tapasztalatok birtokában az OFT irányította falualapítások menetrendjét viszonylag hamar kidolgozták (57. ábra). 1946 februárjára készült el az egységes protokoll, amely – ezt fontos hangsúlyozni – nem általában új községekről, hanem „csoportos telepítésekről és telespes községekről” beszél (E.6.1.). Az eljárásrend

a háború előtti szervezeti struktúra részletesen szabályozott, egyetlen központból irányított, a kormányzati rendszeren belül inkább konzultatív, lefelé azonban rendeletszerű eszközökkel dolgozó modelljéről tanúskodik. A központosítás részeként elrendeli például, hogy a földhivatalok írják össze a még ki nem mért földeket, igénybe vehető majorsági ingatlanokat és gépeket, és azokról tegyenek jelentést az OFT-nek. A kormányzati rendszeren belül szabályozza a konzultációs szinteket, ugyanakkor fenntartja az OFT vezető szerepét azért, hogy a tanács a telepítésre alkalmas földterületek kijelölésében egyedül dönthet (E.6.1.). Ezen általános jellegű megállapítások után érdemes áttekinteni a falualapítás egyes hivatali lép-

csőfokait. A rendelkezés értelmében elsőként a kiküldött tisztviselők készítettek egy általános javaslatot, amely a Telepítési Hivatal pozitív elbírálása után egy külön erre a célra összehívott testület, a Telepítési Tárgyaló Tanács²² elé került. Ezután került sor a terület kijelölésére, amely tartalmazta a javasolt belterület helyét és a határ művelési ágak szerinti megoszlását (58. ábra). A jelentés alapján újabb eljárási fázis kezdődött: négyfős bizottság állt össze, amelyben egy gazdasági szakértő, egy földbirtokrendező, egy építész és egy gépész kapott helyet. Figyelembe véve az esetleges hozzászólásokat, elkészült a végleges változat, amelyet a Telepítési Tárgyaló Tanács volt hivatva elfogadni, majd az anyagot az OFT-nek megküldeni. Ezután az OFT a tervet

58. Nagylók telepítési terve. Az első telepítési tervek még csak a belterület és a határ kijelöléséről szóltak, házhelykiosztást nem tartalmaztak. Nagylók sajátosságát az adta, hogy a Gorda-telep révén már rendelkezett falusias belsőséggel, sőt vasútállomása is volt. Ennek ellenére az új községet az említett morfológiai adottságtól elkülönítve jelölték ki.

LEVÉLTÁRI FORRÁS: E.3.8.

Lökösháza község

Építési szabályok.

1. A házak előtt egy négy méter széles előkert hagyandó.
2. Az előkertbe fa is ültethető, de csak gyümölcsfa.
3. A lakóépület úgy helyezendő el, hogy homlokzata és az épület bejáró ablakos része lehetőleg kelet, vagy délre nézzen.
4. Az épületek a szomszédos mezejétől legkevesebb 0.5 méterre építhetők.
5. Az épületek /lakóházak/ falmagassága lehetőleg egyenlő legyen.
6. Az épületek /lakóházak/ tetőferomagsága is lehetőleg mindenütt egyenlő legyen.
7. A tetőzet hajlásszöge mindenkor az épület szélességétől függ, a tetőzet magassága mindig az épület szélességének fele kell legyen.
8. A külsőmagasság legkevesebb 0.5 méter lehet, ami három lépcsőfoknak felel meg (egy lépcsőmagasság általában 17-18 centiméter). Ennél mélyebben nem szabad a padló szintjét tenni.
9. A lakó és gazdasági épület észreve mindenkor legkevesebb 0.5 méter, ennél kevesebb nem lehet.
10. A gazdasági épület mindenkor a lakóház hosszoldalának folytatásában kell épülni, de nem közvetlen hátsó, avagy mellé.
11. Kutak az északkeleti oldalról, utcai árokktól, trágyagödörtől és más szennyező hatású tárgyától, legkevesebb 15 méterre helyezhetők el.
12. A kutakból kiszórt földdel a kut környéke feltöltendő, nehogy a szél, vagy esennyvíz abba befolyhasson.
13. A kut mellett itatóvíz elhasznált vizének levezetésére nagy gond fordítandó, nehogy a kut vizét megfertőzze.
14. A kutak közelébe kacsaszátót, vagy más törszót létesíteni nem szabad.
15. A kut közelébe fát ültetni nem szabad, nehogy a lehulló lombok a kut vizét fertőzzék.
16. Trágyagödör, vagy trágyadomb, északkeleti oldalról, mindenkor a mezejétől legalább 2 méter távolságban kell legyen.
17. Fentiek a lakóháztól is kellő távolságban helyezendők el.
18. Trágyadomb esetén a trágyalének a lakóház, avagy kúttal ellenkező irányú lefolyásáról gondoskodni kell.
19. Szalma, szén, kukoricaszár, stb. mindig a telek hátsó részében az épületektől legalább 10 méterre, a mezejétől 2 méterre helyezendők el.
20. Az udvari csapadékvíz levezetése, ha a terep erre alkalmas, úgy lehetőleg elosztva a kertbe vezetendő öntözési célra.
21. Az udvari csapadékvíznek az utcai árokba való vezetése csak akkor engedhető meg, ha az utcai ároknak lefolyása biztosítva van.
22. Az utcai árok mindenkor a telek határától legalább 2.5 méterre ásható és pedig úgy, hogy a járda, illetve telek oldalán fél-hoz résszel 0.5 méter fenékszélességgel, míg a kocsit felüli oldalon 1.3-hoz hajlással bírjon. Az árokból kikérülő földet a közepének begyűjtésére szolgál.
23. Szélesebb, tehát 10 éles utcáknál a járdaérzés 3 méter mindenütt.
24. Utcai fák a telek határától keskenyebb 8 éles utcáknál 2 méterre, 10 éles utcáknál 2.5 méterre ültethetők.

Kámboriné Berta

Dr. Nagy Károly
Dr. Tóth János

Ki adta rá

Magyar Országos
Levéltár

XIX-K-11c
13
66.006.11.24.

59. Lökösháza Építési Szabályzata. A földhivatali apparátus igyekezett kézben tartani az új községek építésügyét, hogy ott ne csupán telepek, de takaros falvak épüljenek.

LEVÉLTÁRI FORRÁS: E.13.3.

véleményezésre elküldte az illetékes helyi és országos közigazgatási szerveknek. Nagyvenyim telepítési tervét például 25 címre postázták (E.8.2.). Noha hosszadalmasnak tűnik, a valóságban viszonylag gördülékenynek bizonyult az adminisztráció. 1947-re a kiválasztott majorságok már telegkönyvezett belsőséggel rendelkeztek, és már az első iskolák és községházák felépítésének előkészületei zajlottak (E.11.1.).

Az új községeket nem egyszerűen felakarták építeni, hanem mintafalvakká kívánták fejleszteni. A telepítési tervekben kitértek az alkalmazható házformákra, a beépítési módokra, sőt még az előkertek méretére is (E.8.2., E.13.3., H.1.3., 59. ábra). A gazdaházakhoz állami kölcsönt lehetett igénybe venni, ám csak annak, aki títusterv szerint építkezett (E.21.1.). A háztervek eleinte a Műszaki Hivatalnál voltak beszerezhetőek, de hamarosan népszerűsítő kiadványok születtek, országos vándorkiállítás indult, illetve a műszaki rajzok mellé tetszetős látványtervek készültek (terv: RÁCZ (B), terf: KISMARTY L., FARKASDI-KISMARTY, cikk: VERES 1947, lásd 137. ábra). Az új gazdákat azonban nem csak kölcsönökkel, előírásokkal, illetve népszerűsítő kiadványokkal igyekeztek a „helyes” építészet felé terelni. A legnagyobb ösztönző erőt abban látták, ha minél hamarabb elkészülnek az új, korszerű paraszotthonok (lásd 71 ábra). Így, noha az új gazdák részvételét az építési munkálatokban kiemelten fontosnak tartották, az első teleses házak építését többnyire budapesti vállalkozókra bízták.²³ Mindezzel elkerülni igyekeztek a hibát, hogy a „falusi kontárok” esetleg a maguk gyakorlata szerint szabják át a letisztult terveket (E.3.5.). S ha valaki még ezek után is ragaszkodott volna a títustervektől eltérő egyéni elképzeléseihez, úgy az OFT fenntartotta magának a jogot, hogy a teleses községekben minden egyes házépítést ellenőrizhessen (E.8.2., lásd 117. ábra).

A földművelésügyi hivatalok mellett természetesen a klasszikus építésügy is foglalkozott az új falvak kialakításával. A háború utáni zűrzavarban a résztvevőknek sem volt egyszerű eligazodni a minisztériumok, hivatalok, bizottságok és tanácsok alakuló, átalakuló és megszűnő világában. Anélkül, hogy teljes képet adhatnánk a korabeli faluépítés szervezeteiről, csupán néhány jellemző párhuzamosságra érdemes felhívni a figyelmet. Perczel Károly elismeri ugyan a fölbirtokrendezés szerepét a falvak átalakulásában, de ezt inkább negatív felhanggal teszi. Könyvében megállapítja, hogy a földigénylő bizottságok helytelen gyakorlatát korrigálandó néhány éven belül mintegy 2000 házhelyosztási tervet kellett felülvizsgálni (PERCZEL 1973: 113). Az építések fokozott szerepvállalását erősíti meg Hönsch László is, aki arról ír, hogy már 1945 tavaszán az Országos Építésügyi Kormánybizottság területi kirendeltségeket hozott létre, amelyek a közvetve az OFT alá tartozó Országos Műszaki Hivatal munkáját segítették (cikk: HÖNSCH 1947: 34). Az építésügyért felelős tárca és a házhelyosztásokat végrehajtó földhivatal között 1947-ben egyezés is született, miszerint utóbbi csak a mellékutak mentén fekvő községekben jogosult a házhelykimérésekre, s ott is csak az építésüggyel konzultálva. A városokban és a főforgalmi utak mentén fekvő falvakban azonban kizárólag a minisztérium városrendezési osztálya az illetékes (H.3.2.).²⁴

De nem csak az építésüggyel voltak átfedések. Az OFT például a volt nagybirtokok valamennyi ingó- és ingatlanvagyonával rendelkezhetett. Csakhogy ugyanezekre igényt formált az „Elhagyott javak kormánybizottsága” is (A.1.6.). Albertkázmépusztán például ugyanazokat a javakat más-más személyeknek utalta ki az egymás mellett tevékenykedő két legfelsőbb szervezet (H.5.2.). Nem volt egyértelmű az OFT hatásköre a telepítési ügyek-

ben sem, mivel 1945 májusában az ideiglenes kormány létrehozta a Népgondozó Hivatalt, amely a menekültek elhelyezéséért, a „fasiszta németek kitelepítéséért” és az országon belüli áttelepítésekért felelt. Főként ez utóbbi miatt az OFT keretében működő Telepítési Hivatallal állandóak voltak a konfliktusok (TÓTH 1993: o. n., levéltári forrás: A.3.2.).

A hivatalok közötti tényleges erőviszonyokat kezdettől fogva meghatározta az ország folyamatban lévő szovjetizálása. A formálódó új hatalom Veres Pétert és az általa vezetett Nemzeti Parasztpártot néhány év alatt kiszorította a hatalomból. A parasztpárt gyengülésével párhuzamosan az OFT is egyre inkább súlytalan intézménnyé vált. 1947-ben a földhivatalok vették át a tanács jogosítványainak túlnyomó többségét, majd két évre rá a testületet végleg feloszlatták (TÖRVÉNYEK 1947: V., 1949: XXIV.). Normális politikai viszonyok között persze nem kellene csodálkoznunk azon, hogy a földosztást szervező intézmény átadja a helyét a rutinszerű hivatali ügyintézésnek. Csakhogy a valóságban sokkal mélyrehatóbb változást jelzett az OFT felszámolása. Az OFT ugyanis a szövetkezeti eszmét a magángazdák szabad társulá-

saként értelmezte, szemben az új berendezkedéssel, amely a szovjet típusú kollektivizálást erőltette.²⁵ A változást jól érzékelteti, hogy a nagybirtokon létesítendő falvak ügyét az a Tanyai Tanács vette át, amely immár nem a nagybirtokot, hanem általában a külterületi parasztvilágot tekintette fő ellenfelének. A korabeli propagandában a tanya világ a rugalmasan kezelt ellenségképnek, a „kulákságnak” a lakhelyeként jelenítődött meg (forrás: VIRÁGZÓ... 1949).

Népnevelés: Kertmagyarország

Az OFT hivatalos forradalmának politikai, társadalmi célja az volt, hogy a nagy földterületen folyó kapitalista mezőgazdasági üzemszervezetek helyén életerős kisbirtokosság jöjjön létre, amely kisbirtokosság egyrészt dán típusú mezőgazdasági szövetkezetekbe tömörül, másrészt szorosan együttműködik az állami mintagazdaságok hálózatával. A földosztás, a telepítés és az építkezés ugyanannak a törekvésnek a különböző eszközei voltak, amely törekvés egy öntudatos, modern mentalitású parasztság kialakítását célozta meg. A faluépítés és társadalomépítés összefonódását nagyban segítette, hogy a 20. század első fe-

60. Az új községek idealizált tájképe: hasuraföldek Somogyi Imre, *Kertmagyarország felé* című könyvének címlapján. A tágas búzaföldeket kisparcellás intenzív kertgazdaságok váltották volna fel.

SOMOGYI 1942

leben az építészek között is általános volt a felfogás, miszerint az építészet önmagában iránymutatás a társadalom számára egy igazságosabb és szebb jövő felé. Tömören fejezi ki ezt a hitet Vörösmarty rövid mondata, miszerint „a faluépítés nemcsak települési, hanem gazdasági és társadalmi kérdések megoldása is” (cikk: VÖRÖSMARTY 1947: 178).

Márpedig, ha az építész társadalmi kérdéseket old meg, nyilvánvalóan rendelkeznie kell politikai utópiával is. Különösen így volt ez a negyvenes évek feszült légkörében. A korabeli építészeti viták is messze többről szóltak, mint esztétikai megfontolásokról vagy műszaki megoldásokról. Mint Déry Attila fogalmaz: „E helyzetben a nemzeti építészet feletti vita tulajdonképpen a parasztság jövője feletti vitának volt tekinthető.” (DÉRY 1995: 186).

Vidéken a nagybirtok széthullása után a konzervatív út megbukni látszott, és csupán két életerős alternatíva maradt: a parasztságra alapozott Kertmagyarország és a kollektívizálás. Sarkosan fogalmazva, előbbit képviselte az OFT, utóbbit a Tanyai Tanács településpolitikája. A Horthy-rendszerben aktív népies építészek, élükön Tóth Kálmánnal és Rácz Györggyel a paraszti út

mellett tették le voksukat. Azzal pedig, hogy a negyvenes évek végére véglegessé vált a Kertmagyarország utópia veresége, a hozzá kapcsolódó tervek is elvesztették lét-alapjukat, hiszen azokat az önálló paraszti birtokosoknak, és nem a szövetkezeti bér-munkásoknak szánták.²⁶

Kertmagyarország eszméje messze több volt, mint a parasztságot támogató földosztás. Társadalmi és gazdasági megújulás volt, amely azt célozta, hogy a nyolc-tíz holdas kisbirtokosság szövetkezeti rendszerbe tömörülve, de saját intenzív kertkultúrákat művelve a földből élhessen. Maga Veres Péter kétségtelenül e gondolat markáns képviselője volt, noha a gondolat legismertebb, leginkább gyakorlatias képviselője nem ő, hanem Somogyi Imre volt (lásd: SOMOGYI 1942, VERES 2000). A Kertmagyarország eszme annyiban volt innovatívabb, mintha csak egyszerűen a már működő nyugat-európai szövetkezeti modelleket vette volna át,²⁷ hogy számolt az ország alacsony tőkeerejével. A Somogyi által felvázolt mezőgazdasági reformokhoz kis összegű befektetésekre volt szükség, amelyekhez igényes szaktudás és intenzív emberi munka társult. Somogyi újító szellem volt, de újításait úgy állította be,

61. Takarékszövetkezet Lökösházán. Az új községek tervezésekor nagy hangsúlyt fektettek a gazdasági együttműködést szolgáló intézmények megfelelő elhelyezésére. Igaz, maguk az épületek sokszor csak a hatvanas évek elejétől, a vidékies modern formanyelvét megszóllaltatva készültek el.

62. Szövetkezeti bolt Lökösházán, előtte a nemrégiben felépített templom tornyának árnyékával.

mintha a régi jó szokásokat hozná vissza a köztudatba. Részletesen ír az ősi magyar állatfajták újrachonosításáról, a népi tapasztalat útján nemesített gyümölcsökről és zöldségfajtákról, a kis teljesítményű, házilag elkészíthető öntözőmalmokról vagy a zöldségkertészetekben alkalmazható hasuráról (60. ábra).²⁸ A rövid könyvecske voltaképpen nem is annyira program a szó politikai értelmében, mint inkább gyakorlati útmutató. Gondolatrendszerének alapvonásai voltaképpen megegyeznek a később bemutatandó népies-modern építészet alapelveivel. Mindkettőben közös a forma egyszerűsége, a költségek minimalizálása, a hagyományos népi tudás felértékelése, amihez a korabeli falusi viszonyok éles kritikája és a végletekig fokozott racionalitásból következő modernizációs szándék társul.

Kertmagyarország ideáljához legközelebb a Háromváros, illetve Szeged állt, amelyek homokos határán tanyák tízezrein folyt az intenzív zöldség- és gyümölcsstermesztés (lásd: BÁLINT 1978/79, GESZTELY 1937). Mondani sem kell, hogy ezen a biztos gaz-

dasági alapokon nyugvó vidéken a községesítés igénye nem jelentkezett. Önmaga egykori politikai szerepvállalásával ellentmondva a hatvanas években maga Erdei is úgy látja, hogy a prosperáló városok vonzáskörzetében élő tanyasiaknak nem új községek, hanem külterületi házépítési engedélyekre lenne szükségük (ERDEI 1973: 299). A tanyás vidékekkel ellentétben a nagybirtokon élő parasztság kezdettől fogva támogatta a községesítést, amelytől egy új életformát remélt. Más kérdés, hogy az új gazdák eszményképe nem feltétlenül a Somogyi-féle kertgazdálkodó földműves volt, de még csak nem is a homokhatóság magyarsága, hanem sokkal inkább az a nagygazda, aki ötven-száz holdas saját földjének jövedelméből kényelmesen meg tud élni.

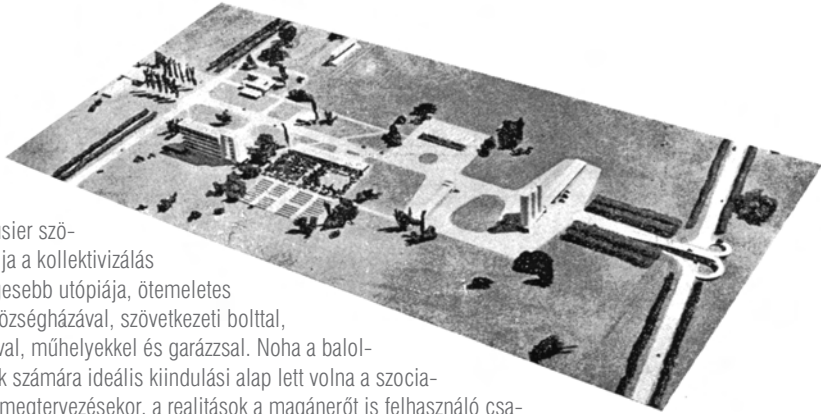
A földosztás révén azonban egészen más birtokstruktúra alakult ki, amelyben az öt-tíz holdas törpebirtokok domináltak (SZAKÁCS 1998: 296). Ezért írja Veres Péter, hogy „szép élet, szabad élet az 50–100 holdon uralkodó kisgazda élete, de bele kell

nyugodnunk, hogy mint egy paraszti szó-lás-mondás tartja: «nem lehet mindenkinek a tokaji hegyen szőlője», vagyis nem lehet minden paraszt kisgazda.” (U. ő. 2000: 356) S hogy a „szólást kitalálók” is elfo-gadják ezt a helyzetet, mindenekelőtt új paraszti mentalitásra volt szükség. Ennek a technikai oldalát jelentette az intenzív kert-gazdálkodás. Ám éppen a volt summások és cselédek alkotta új községekből hiányzott leginkább a családi gazdálkodás, főként pe-dig a kertészet tapasztalati hagyománya.²⁹ A hivatalos forradalom részeként ezért az agrárértelmiségi szaktudást, amelyet addig zömmel a nagybirtok foglalkoztatott, igye-keztek a szélesebb néptömegek szolgálá-tába állítani: okleveles gazdatiszteket alkalmaztak, tanfolyamokat szerveztek, új termelési módokat (például korszerű ba-romfitartást) népszerűsítettek (levéltári for-rások: H.3., E.15.4., Y.928.5.). Mint annyi más intézkedésnek, természetesen ezeknek is megvoltak a maga előzményei a Hor-thy-korszakban (lásd: SZÁVAI 1990).

A termelési kérdéseknél is nagyobb problémát jelentett ugyanakkor a paraszt-ság szociális miliője, szokásrendje, amely a legkevésbé sem kedvezett az újításoknak: „Nálunk soha, sehol se a fiatalok gazdál-kodnak és gazdálkodtak. Akár a vő kerül a házhoz, akár a gazda fölcseperedett fia, sze-retne valami újabb gazdálkodást bevezetni, nem engedik az öregek.” (SOMOGYI 1942: 100) Amennyire merevek voltak a generá-ciók szabályok, éppannyira ragaszkodott a családi gazdaság a maga teljes önállóságá-hoz. A magyar parasztgazdaság nemcsak azért nem állt dániai színvonalon, mert a nagybirtok nem engedte terjeszkedni. Leg-alább ekkora problémát jelentett az indivi-dualizáció, amely megnehezítette, hogy a családi üzemek a jobb piaci pozíció érde-kében egymással szövetségre lépjenek és szövetkezetekbe tömörüljenek (VERES 2000: 357). A hivatalos forradalom ezzel szemben tulajdonukban önálló, de közös

érdekeik mentén szövetkezni tudó paraszt-ság megeremtését tartotta feladatának: „A telepések gazdálkodásának irányítása és el-lenőrzése (...) – lehetőleg a szövetkezet ke-retein belül – kell, hogy a Megyei Földhi-vatalok elsőrangú feladatát képezze.” (A.3.3.) Az új falvak házhelyosztási terveiben gondosan ügyeltek rá, hogy a szövet-kezetek épületei, mint például a tejház, a traktorállomás, a terményraktár vagy a bolt megfelelő telket kapjon (RÁ CZ 1946: 64; 61., 62. ábra).³⁰

A kisbirtokos szövetkezet, noha nevében részben megegyezik a későbbi termelőszö-vetkezetekkel, távol állt a szocialista balol-dal kollektivizálási terveitől, és sokkal in-kább a Németh László-féle harmadik utas népiességhez közelített (GYURGYÁK 2007: 448, HUNYADI 2007: 124). A két eszme építészeti ideálja is merőben eltérő volt: az egyik standardizált tömbházakat és közös-ségben feloldódó családokat vizionált, ahol nemhogy a gazdálkodás, de a lakás számos funkcióját (pl. étkezés, gyerekfelügyelet) is átveszik a közös terek. A másik, harmadik utas jellegű szövetkezeti eszme megőrizte a parasztház különállását, annak gazdasági jellegével egyetemben. A kollektivizált falu legszélsőségesebb utópiáját a két világhá-ború között Le Corbusier öntötte tervekbe a „village coopératif” formájában (terv: LE CORBUSIER 1943), amelyben egyetlen ma-gasházba terelték volna be az agrármun-kássá lett falusiakat (63., 64. ábra). A hely-zet fonákja, hogy noha a totális szövetkezetesítés baloldali gyakorlat volt, építészettörténeti előzményeit a nagybir-tokon találjuk meg. A katonai mintákból (kaszárnya) táplálkozó cselédház voltaképen egy parasztportákat összeolvasztó tömbház (65. ábra).³¹ Az OFT azonban nemcsak történeti öröksége miatt óvako-dott a cselédházra emlékeztető soklakásos épületek vidéki alkalmazásától.³² Legalább ennyire fontos szempont volt, hogy a saját telek és ház a parasztság gazdasági önálló-

63. Le Corbusier szövetkezeti faluja a kollektivizálás legszélsőségesebb utópiája, ötemeletes lakóházzal, községházával, szövetkezeti bolttal, klubbal, silóval, műhelyekkel és garázzsal. Noha a baloldali építések számára ideális kiindulási alap lett volna a szocialista falukép megtervezésekor, a realitások a magánérőt is felhasználó családi házak mellett szóltak.

TERV: LE CORBUSIER

ságát és családi integritását fejezte ki. Nem utolsó sorban a házépítés része volt annak a népnevelő munkának, amelynek végcélja az egyszerre individuális és szövetkezni tudó vidéki embertípus kialakítása lett volna. Mint Veres Péter maga is megfogalmazta, „az a ház, amelynek munkájában a későbbi lakosai is részt vettek, érzelmileg is jobban hozzájáró a szívükhöz.” (cikk: VERES 1947: 137) Ennek megfelelően a házépítésekben vállalt segédmunkákkal az új gazdák csökkentették a felépült ház tényleges vételárát (levéltári forrás: E.3.6.). Ám a házépítés nemcsak az egyének személyes ambícióit volt hivatva szolgálni, hanem a közösségi összetartozást is. Az új községekben is ak-

tív Országos Házépítő Szövetkezet vezetője, Tóth Kálmán írja programfüzetében, hogy „ha saját erőnk kevés, építsük fel házainkat közös erővel «kalákában»” (TÓTH 1947: 47). A kaláka ebben az összefüggésben éppúgy a szövetkezeti eszme spontán, népies kifejeződése, ahogyan a paraszti kertművelés az új Kertmagyarországé vagy a népi építészet az új földműves típusházé. Az új falvak több szálon futó népnevelésének általános motívumát ezek után abban ragadhatjuk meg, hogy az értelmiség az új gazdáknak át kívánta adni mindazt a tudást, amit saját hite szerint maga is a népi gyakorlat tanulmányozása és továbbgondolása révén tanult meg.

64. Tömbházak Mezőhegyesen. Amire a hatvanas évek közepéig, végéig nem volt pénzügyi fedezet, azt a hetvenes évek mezőgazdasági konjunktúrájában, egyszerűsített formában ugyan, de megvalósították.

65. A déli kaszárnya Mezőhegyesen. Noha a totális kollektivizálás baloldali ideológia volt, a tömbházas, többlakásos építkezés vidéki gyökereit a katonai mintára szerveződött nagybirtokon találjuk meg.

Az új falu társadalma

A megszűnő uradalmi faluban két alapvető társadalmi rend létezett: az urak és a parasztek (ERDEI 1942: 59, 66. ábra). Végredményben ez a dichotómia 1945 után is tovább élt, csak más társadalmi szereplőkkel. Az úri rend helyébe az állami hivatalnokréteg lépett, a parasztság fogalmát pedig a korszerű „új gazdára” cserélték fel. Az emberek örökölt habitusa ettől persze még nem változott meg egyik napról a másikra, de hosszabb távon az új falut olvasztóegyletnek szánták, amely eltünteti a szegény-parasztság olyan örökölt státuszait, mint a summást, a cselédet, a szőlőhegyi aratómunkást vagy a törpebirtokost (67. ábra).

Az új gazdák egyetlen társadalmi osztállyá történő összeolvadását oly módon is segíteni kívánták, hogy a telepesek összeválogatásánál homogén tömböket hoztak létre, ezzel mérséklendő a telepítésekkel,

kisajátításokkal, földosztással járó konfliktusokat. Általában az egy faluból jelentkezőket ugyanarra a helyre irányították, figyeltek a nemzetiségi és a vallási jellemzőkre, sőt, amennyire csak lehetett, a kibocsátó község gazdasági hagyományaira is. Így például Budapest környékén olyan igénylőknek kívántak földet és házat kiutalni, akik értettek a gyümölcskertészetekhez (levéltári forrás: A.1.3.).

A nemzetiség és etnikum tekintetében két csoportot is kizártak az új gazdák sorából, a németeket és a cigányokat. Veres Péter már az egyik legelső tanácsi ülésen azt javasolta, hogy minden magyarországi svábot eleve tekintsenek volksbundistának, tehát kitelepítendőnek, és csak azok kerüljenek le a listáról, akik igazolni tudják ennek ellenkezőjét (A.1.3.). Noha végül a Népgondozói Hivatal vette át a svábok kitelepítését (A.1.2.), a németellenes hangulat a földhivatali apparátust is áthatotta.

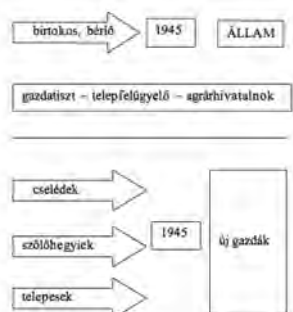

66. Úri kisasszony portréja és cselédkönyv a két háború közötti időkből. Az uradalmi falvak szélsőséges viszonyokat teremtettek az ország leggazdagabb birtokos arisztokrata családjaitól a házzal sem rendelkező, sőt saját személyében sem teljesen független cselédségig.

KÉPEK FORRÁSA: KISSZÁLLÁSI ISKOLA HÁZI MÚZEUMA

Az előszállási telepfelügyelői jelentésből olyan kép bontakozik ki, mintha egyedül a „volksbundista svábok” miatt haladna nehezen az új községek élete, mivel azok ellopják a szerszámokat, és betörik a telepe-

67. Az uradalmi falu társadalmi átalakulása új községgé 1945–49 között. A korábbi dichotómia, amely az urak-parasztok világát jelentette, állam és új gazdák viszonyrendszerében továbbra is fennmaradt. Az 1945-ös földreform megszüntette ugyan a nagybirtokos osztályt, de annak szakembergárdáját szívesen átvette.

sek házait (E.1.6.). Nagyon is valószínű, hogy a helybeli németek nem fogadták tárt karokkal a telepeseket, ám a jelentés hangneme egyértelműen a megbélyegzést, a kitelepítés hangulati előkészítését szolgálta. Miközben a németeket a kollektív bűnöség elve alapján zárták ki az új gazdák sorából, a cigányok diszkriminációjának okát külön nem indokolják a jegyzőkönyvek (A.1.2.).

Az etikum mellett másodlagos, de igen fontos szempont volt a vallásfelekezeti hovatartozás is. Példaként említhető Elek, amely bár nem volt új község, a környéken felosztott nagybirtokok és a megüresedett sváb házak okán nagyszámú telepest tudott fogadni. A püspök kérését teljesítve a telepítési hivatal az evangélikus német hívek helyére ugyanolyan felekezetű szlovákokat irányított (E.1.7.). A vallásfelekezeti egyensúly iránti hivatali elkötelezettségre jellemző, hogy ahol ez nem sikerült, ott azt az önkényes betelepülők rovására írták. Besnyőn például az ellenőrző bizottság nehezményezte, hogy a „vallásfelekezeti megoszlás azért különböző, mert önkényes te-

68. Az új gazdák társadalmi csoportja abból a szegényparasztságból verbúválódott, amelynek jelentős része a szocializmus évtizedeiben is megőrizte paraszti mikrovilágát.

PUSZTÁK, MAJOROK	tégla (db)
GÖBÖLJÁRÁS csőszház, csikóistálló, takarmánypajta, templom, plébánia, magtár, régi iroda, istálló, építési iroda, lakóház, műhely, raktár, ököristálló, loistálló (2 db), cselédlak (2 db), sertésól, viztorony, olajraktár, fűtőanyagraktár, daráló, mázsaház, csiraistálló, cselédlak (9 db), sütökemence (2 db), sertésól, sommásbarakk	714 300
FELSŐBESNYŐ cselédlak (3 db), hajdúház, csőszház (vályog), öregbéres ház, ököristálló, loistálló, tehénistálló, intézői lakás (bontása nem ajánlott), lakatos műhely, iskola (vályog), lacikonyha (vályog), magtár, csiraház, sommásbarakk, nagy csirás istálló, kis csirás istálló, gépház, sommásbarakk (vályog), szélmotor, gépszín, nagy sommásbarakk	617 200
KOLOMPOS-MAJOR tehénistálló, sertésól, csikóistálló, cselédlak (2 db), cselédlak (vályog)	104 000
GYÖRGY-MAJOR csiraház (vályog), tehénistálló, cselédlak	80 000
ÚJ-MAJOR ököristálló, birkaistálló, cselédlakas (2 db), sommásbarakk (vályog), tehénistálló	191 250
ALSÓ-BESNYŐ istálló, cselédlak (8db, vályog), sertéshizlalda, takarmánypajta, birkaistálló, tehénistálló, további kisebb épületek	197 850
AGGPÉTER intézői lak, istálló, loistálló, magtár (2 db), tanítói lakás, gépszín, sütökemence, cselédlak (7 db), ököristálló, viztorony, daráló, csiraistálló, növendékistálló	376 300
SZESZGYÁR sertésól, cselédlak (3 db), sütökemence, istálló, takarmánytároló, gyárépület, göbolyistálló	150 000
MALOM-PUSZTA cselédlak (4 db, vályog), istálló, cselédlak (2 db), sertésól, csikóistálló, kerítésfal, magtár	191 900

69. Az ercsi uradalom bontási terve. Az OFT 1945–47 között a kinyerhető építőanyagok miatt rendszeresen leltározta a még álló uradalmi épületeket.

lepülés folytán történt az eddigi letelepülés.” (Y.928.7.)

Az etnikai és vallási homogenizáció ellenére bőven maradtak törésvonalak az új falvak társadalmában. Az új gazdákat, mint tulajdonosi osztályt létre lehetett ugyan hozni egyetlen törvény következetes végrehajtásával, de jóval nehezebbnek bizonyult ebből az osztályból egységes öntudatú új társadalmi csoportot kreálni (68. ábra). Az új gazdák azon történeti öröksége, hogy mindannyian a régi Magyarország legszegényebb rétegeiből verbuválódtak, önmagában még nem teremtett szolidaritást. Különösen a telepések és a helybeliek közötti konfliktus tűnt feloldhatatlannak. Békésben, ahol az új községeket a környékbeli majorságok lakói népesítették be, ez az ellentét még szolid keretek között maradt

(H.3.4.). Ezzel szemben a Mezőföldön, ahová valóságos népvándorlás indult meg, rendszeresek voltak a régi és új lakosok közötti verekedések. Noha pontos számokat nem ismerünk, a Fejér megyei levéltárban őrzött iratok szerint Nagykarácsonyban például 140 cseléd származású földigénylő mellé 210 telepest irányítottak. Hasonló arányok jellemezték a többi új községet is: Hantost (110/170), Mátyásföldet (140/210) vagy Besnyót (390/201) (FARKAS 1970: 151, levéltári forrás: Y.928.5.). Még meg sem száradt a papíron a pecsét, amikor a helybeli cselédek javaikat féltve tiltakoztak a jövevények ellen: „Bennünket abból a lakásból kitenni, melyben még nagyapánk születtek, a legnagyobb lehetlenség lenne.” (E.1.5.) A legélesebb ellentétek ott keletkeztek, ahol pedig látszó-

70. Telepes ház Nagykarácsonyból. Az uradalmi épületekből nyert téгла igen komoly presztízsnak örvendett, ezért előszeretettel hagyták vakolatlanul és használták ki a benne rejlő díszítő lehetőségeket. Utóbbiakat egyébiránt a régi uradalmi épületekről lesték el.

lag a legnagyobb volt az egyezés: a földkérésben. Egy-egy hold többletjuttatás a végletekig fokozta az indulatokat. Nagykarácsony szőlőhegyi új gazdáinak levélben tiltakoztak amiatt, hogy míg a telepések kilenc és fél, a cselédek nyolc és fél, addig ők csak hét hold földet kaptak. Büszkén említették, hogy nekik már „ősapáik is itt laktak”, de arról hallgattak, hogy a zirci apátság az első világháború után már mért ki számukra földet (E.7.1.). Nagykarácsonyban végül papveréssel végződött az ügy, amit heves parlamenti viták követtek (FARKAS 1991 a: 167). Később csak rosszabbodott a helyzet, ami végül a falu politikai megosztottságához vezetett (SÁNDOR 1948: 22). Az örökölt történeti törésvonalak évekkal a kommunista hatalomátvétel után is masszívan tartották magukat. Az

idősek visszaemlékezései szerint ritkaságszámba ment a vegyes házasság (HETÉNYI 1992: 60).

A heves ellentétek annál is inkább figyelemreméltóak, mert ritkaságszámba ment, hogy a helybeliek a telepéseknek legalább egy részét ne ismerték volna az uradalmi időkből. A házigenylok többsége ugyanis a volt uradalmak idénymunkásai-ból került ki. Mivel a vasúti jegyek vásárlásához állami kölcsönt lehetett igényelni, viszonylag pontosan nyomon követhető, melyek voltak a fő kibocsátó területek. Különösen sokszor szerepel a Heves megyei Bodony, Bükkzsérc, Viszek, Mátradercske, Recsk, Kisfüzes, valamint a Jászságból Jászfényszaru és Jászárokszállás (E.5.3., E.16.1., E.15.3.). Az áttelepülés előtt egy kérdőíves adatlapot kellett kitölteni, majd a válaszok

valódiságát a helyszínen ellenőrizték. A sokgyerekes családok előnyt élveztek, de a fasizmus elleni harcokban való részvétel vagy egy hősi halott a családban szintén plusz pontot hozott (E.5.4.). Az egy faluból származók igyekeztek együtt maradni az új községben is (FARKAS 1970: 320, levéltári forrás: E.3.7.). Az egy településről származók összetartása olyannyira erősnek bizonyult, hogy az a dülösztási tervekben is visszaköszönt. Besnyőn külön határreszt kaptak a bodonyiak, a rákoscsabaiak, az ercsiek, de még a különböző pusztákon élő cselédek is (Y.928.5.). A belső házhelyek kapcsán már nem érvényesült hasonló elkülönülés. A házhelyosztási tervek szerint sorshúzással kellett eldönteni, ki hol építhet (E.6.3., E.8.2.). Ilyen sorshúzásra egyébiránt Mátyásdombon emlékeznek is, noha ennek időpontját nem a koalíciós időkre, hanem 1951-re teszik. A kommunista diktatúra minden bizonnyal szívesen vette át ezt a módszert, hiszen ezzel lazítani lehetett a szomszédsági kapcsolat tartóságán, áttételesen pedig a múlt rendszer társadalmi berögződéseinek a továbbélésén. Ennek ellenére nem mindenhol rendeztek sorsolást. A nagyhantosi adatközlők például azt mesélték, hogy egyszerűen „lecsapták” az új telkeket.

Az új gazdák erősen heterogén társadalmi osztálya felett az új falu elitjét az állami alkalmazottak alkották, élükön a telepfelügyelővel. Ez megint egy olyan tisztség, amely az ONCSA időkig nyúlik vissza. A telepfelügyelők kinevezésével a cél az volt, hogy az állami bürokrácia közvetlen irányítása alatt tarthassa az új községek egész gazdálkodását: „a telepes köteles (...) a részére juttatott ingatlanokat a jó gazda gondosságával, a telepfelügyelő utasítása alapján (...) megművelni” (E.8.2.). Az új községek lakói tehát nem voltak a maguk urai. Mindennapi életüket, főként pedig gazdálkodásukat a telepfelügyelő ellenőrizte, aki legtöbbször maga is az új köz-

ségben kapott szolgálati lakást, 12 holdnyi illetményföldet, illetve IX. fizetési osztályba sorolt honoráriumot (E.28.1.). A felügyelőnek naplót kellett vezetnie az aktuális mezőgazdasági munkákról, napi teendőkről, illetve rendszeres időközönként jelentéseket küldeni a vármegyei főfelügyelőnek (E.3.1., E.3.3.).

A telepfelügyelői, földhivatali apparátus egyébiránt nemigen bízott a forradalom sikerében. Lépten-nyomon hangoztatta, hogy az új gazdák, különösen a cselédek alkalmatlanok az önálló gazdálkodásra. Egy OFT-nek megküldött jelentésben olvashatjuk: „Tudnivaló az, hogy a gazdasági cselédeknek a munkák elvégzéséhez irányításra van szükségük.” (E.7.2.) Egy véletlenül fennmaradt magánlevél ennél is élesebben fogalmaz: „Nem beszélek arról, hogy az ott lévő telepesek nagy százaléka nem ér egy hajtófát, de hiszen Te nagyon jól tudod magad ezt, erről nem kell sokat beszélni.” (E.3.2.) Ha pedig valamilyen lopásról, illegális bontásról kellett beszámolni, nem spóroltak a minősítő jelzőkkel, mint a „vandalizmus”, „barbarizmus”, „helybeli fékevesztett lakosság” (E.6.2., H.5.3., A.3.1.). Az agrárértelmiség számára a nagybirtok szétesése komoly egzisztenciális kihívást jelentett. Nem véletlen, hogy Nagypataki Sándor Fejér megyei földhivatali ügyvezető már 1945-ben javaslatot tett a volt gazdatisztek minél nagyobb számú alkalmazására. Ugyanitt amellet érvelt, hogy a száz hold alatti gazdaságok esetében fel kellene függeszteni a földek felosztását (E.1.2.).

A földhivatal ellenőrzési jogköre általában, de még inkább a telepfelügyelők kinevezése komoly ellenérzést és irigykedést váltott ki az új gazdák körében. Mivel a telepfelügyelő háza az elsők közt épült fel, a saját föld mellett pedig állandó fizetést is kapott, kezdettől fogva sokkal jobb anyagi körülmények között élt, mint a legtöbb újjazda. Ezt egyébiránt még a főfelügyelői je-

71. Az Ercsi mellett felépülő Besnyő telepes községet az OFT mintaberuházásnak szánta, ezért az istállók felépítését is magára vállalta. Az 1947-ben átadott 36 portát a helyiek „tíz házként” (egyablakos), illetve „húsz házként” (kétablakos) emlegetik.

lentések is szóvá tették (E.1.8.). Érdekes módon az új falvak emlékezetéből teljesen kitörlődött a telepfelügyelői intézmény. Egyedül Mátyásdombon emlegették az idősök Vincze János nevét, ő viszont nem szerepel a levéltári névsorokban. Besnyőn „Danai mérnök úrról” tudtak, de ő nem telepfelügyelő, hanem építésmérnök volt (E.5.6.). Kétségtelen, hogy a félig-meddig még a Horthy-korszakot tovább éltető, 1945–49 közötti adminisztráció rövid életű volt ahhoz, hogy az emberek emlékezetébe bevéssédhessen. Nem hagyható figyelmen

kívül továbbá a pszichológiai motívum sem, hogy az új gazdák az 1945 előtti állapotokat figyelembe véve, végső soron mások korábbi javait kapták meg, és ezt a „hirtelen tulajdonosváltást” nem kívánták az emlékezetben tartósan rögzíteni. Ráadásul a földosztással, áttételesen tehát az akkori adminisztrációval, nemcsak a régi birtokos osztály, de az új gazdák egy jelentős része is elégedetlen volt. A Nagyvenyimen élő szőlőhegyiek beadványukban kendőzetlen őszinteséggel kritizálják a telepítési bizottságot, amely szerintük nem áll „hivatása magaslatán” (E.3.4.). A kommunista hatalomátvételt jelentősen megkönnyítették a hasonló panaszok, hiszen alapot jelentettek a régi hivatalnokgárda félreállításához. Az országban zajló politikai tisztogatás részeként a telepítéseket irányító Cserky Gyulát 1947 decemberében le is tartóztatták (KUGLER 2000: 145).

1947-ben tervbe vett lakóház-építkezések néhány új telepes községben	
Ercsi-Göböljárás (Besnyő)	37
Nagylók, Kislók, Hantos	150
Dég-Feketepuszta (Mátyásdomb)	72
Hercegfalva (Kisvenyim, Nagyvenyim)	25
Előszállás (Nagykarácsony)	30
Nagyegyháza (Bicske)	40
Dévaványa (Ecsegfalva)	80

72. Az 1947-ben tervezett építkezések. Noha a számok nem voltak túlzóak, mégsem sikerült tartani az ütemet.

LEVÉLTÁRI FORRÁS E.11.1. ALAPJÁN

73. Egykori szegény-paraszti otthon Lökös-házán. Az új gazdák spontán meginduló építkezései a nincstelenség szorításában mind minőségben, mind léptékben elmaradtak a támogatott lakásépítés megcélzott ideáljától.

Alulnézetben

A negyvenes években az új községeket az ideiglenesség jellemezte. A régi struktúra már nem működött, az új pedig túlságosan képlékeny volt. Az ideiglenesség az építkezéseket is áthatotta. 1946-ban egy nagyhantosi mester, aki ferdén rakta a falat, azaz védekezett, hogy ez a fal úgyis csak ideiglenes (E.3.5.). A földindulásszerű változások és általában a háborúban leromlott ország helyzete nem kedvezett sem a gondos, sem a gyors építőmunkának. Az újgazdák lakáskörülményei az első öt-hat évben csak nagyon lassan kezdtek konszolidálódni. Egy telepes leveléből idézünk: „... megvizsgáltuk a lakásokat is. Erre azonban nem mondhatjuk azt, amit a földekre, hogy jó, mert a lakások teljesen lakhatatlanok.” (E.1.4.) A legjobb helyzetben a szőlőhegyi aratók voltak, nekik legalább volt valamilyen házuk. A cselédek rendszerint a régi helyükön maradtak, esetleg az átalakított istállókba költöztek át. Szintén istállókban húzták meg magukat a telepések (H.3.3., E.15.4., E.15.2. stb.). Az istállóhelyeket elvileg nem szabadott önkényesen elfoglalni, hanem szabályosan

kérvényezni kellett. Egy Nagykarácsonyba áttelepülő vegyeskereskedő például másfél oszlopfőnyi helyet kapott, amely köré válaszfalat volt köteles felhúzni (E.20.1.). Ez az eset azonban inkább a kivételek közé tartozott, a legtöbbször szabad foglalás zajlott. Óriási volt a kaosz. A kislóki felügyelő bizottság például jóval több családot talált a pusztákon, mint ahánytak a papírok szerint ott kellett volna lennie (E.15.4.). A szabad foglalások mellett az uradalmi javak széthordása jelentette a legnagyobb gondot. Az egyik telepfelügyelő arról panaszkodott, hogy a volt intézői lakás kerítéseit, ajtóit elhordják, felhasogatják és eltüzelik (E.6.2.). Máshol arról értesülhetünk, hogy még a vasbeton tejházat is szétverték (H.3.3.). A tönkretett épületek, a sebtében felhúzott válaszfalak és deszkaólak aligha ígértek gazdag jövőt. A visszaemlékező interjúkban többször is említették, hogy a telepések egy része, látva a siralmas állapotokat, inkább lemondott a juttatott földről, és továbbállt. Ugyanerről számol be egy korabeli jelentés is (E.1.2.).

A telepfelügyelők első feladata a rend visszaállítása volt, amit példaértékű büntetésekkel kívántak elérni (Y.928.2.). Az

74. TSZ istálló traktor-beállóval az 1950-es évekből, Lökösházán. A népies és a vidékies modern szigorú funkcionálizmusa a szocreál éveiben a reprezentativitás felé mozdult el.

75. Kultúrház Besnyőn a hatvanas évek fordulójáról. Az épület a szocreál (tetőkiemelés) és az uradalmi építészet örökségét (hosszúvás tömbforma) egyaránt magán viseli.

uradalmi épületek széthordása annál is inkább problematikus volt, mert a bontási anyagok nélkül aligha volt remélhető, hogy az új községek építésügye előrébb jusson. A pusztákról leltárak készültek, amelyek tartalmazták a kinyerhető téglá, fa és egyéb építőanyag pontos mennyiségét. Egyedül a Besnyő környéki puszták „kitermeléséből” 3 000 000 téglát reméltek (Y.923.5., 69. ábra). Mezőhegyesen a telepítési hivatal

szerint 381 638 köbméter építőanyag nyerhető ki (A.3.1.). A bontási munkákra külön lehetett pályázni, a nagyobbak esetében még versenyszerű közbeszerzést is kiírtak (H.5.1.). De maguknak az újjgazdák is felajánlották a lehetőséget, hogy leendő házukhoz a téglát ily módon szerezzék be (E.3.1.). A téglá egyébiránt az új községek szimbólumává vált, és az utca felőli falat sokszor vakolatlanul hagyták,

hogy jobban érvényesüljön a „kőház” hatása. Arra is számtalan példát találni, hogy a vályogház elé egy „díszteglá” köpenyt emeltek (70. ábra).

Az újgazdák mielőbb építkezni akartak, amiben közrejátszhatott a nem szűnő félelem is, hogy az egész átalakulás bármikor visszájára fordulhat. Ezért sürgették a házhelykiméréseket, amelyeket nemcsak a szakemberhiány késleltetett, de olyan „apróságok” is, mint például a pauszhiány (E.3.1., H.1.1.). Eleinte csak egy-egy utcát mértek ki, legalábbis az idősebbek így emlékeznek. 1946–47 fordulójára készültek el a komplex házhelyosztási tervek, amelyek alapján megindulhattak a központilag irányított építkezések. A feladat érthető módon az építész társadalmat is kihívás elé állította. Az OFT és az Újjáépítési Minisztérium külön-külön írt ki pályázatot falusi kislakásokra, illetve falurendezésre (U.32.1., cikkek: HEGEDŰS 1947: 10, PREISICH 1947: 11). A legsikerültebbnek ítélt pályamunkából készült kiállítást 1947. június 4-én Veres Péter nyitotta meg a Nemzeti Szalonban (cikk: KOZMA 1947: 144). Az anyagot úgy állították össze, hogy az vándorkiállításnak is alkalmas legyen.³³

Noha a kiállításon Fekete-pusztá, a későbbi Mátyásdomb rendezési terveit mutatták be, nem ez, hanem Göböljárás, a mai Besnyő bizonyult a legalkalmasabb propagandahelyszínnek (71. ábra). Ebben nagy szerepet játszhatott a fővároshoz közeli fekvése is. 1947 májusában Veres Péter részvételével tartották meg az első 36 ház bokrétaünnepségét (forrás: MTI 1947. máj. 19.). Az ünnepség a helybeli emlékezetben is megőrződött. Az akkor átadott épületeket a népnyelv „tíz-házként”, illetve „húsz-házként” tartja számon, az OFT elnökét pedig némi iróniával „Vörös Péterként”. Utóbbi szójáték is jelzi, hogy a háború utáni néhány év a kommunista hatalomátvétel árnyékában nem volt képes önálló korszakként bevonulni az új községek tör-

téneti tudatába. Pedig Besnyőt, és főként annak első házait az OFT presztízsbetűzésaként értékelhetjük. Az általános gyakorlattal ellentétben, amely kizárólag a lakóházra koncentrált, itt az istállók megépítéséről is központilag gondoskodtak. 1947-ben persze nem csak itt, de országsszerte folytak az építkezések. Egy fennmaradt előirányzat szerint a jelzett évben majd félszáz lakóháznak kellett volna elkészülnie (E.11.1., 72., 73. ábra).³⁴

Ha figyelembe vesszük az igényeket, a tervezett lakásszám egyáltalán nem nevezhető elégségesnek. Noha maga az ütemterv nem volt túlságosan feszes, a kivitelezés nehézségei miatt sokszor még ezt is nehezen tartották (E.1.2.). Besnyőn például 1947-ben csak 90 lakóház állt, ráadásul ezek jelentős része átalakított uradalmi épület volt (Y.928.5.). Évekkel a földosztás után nemcsak, hogy új községek nem álltak, de még telepek se nagyon. Ugyancsak tanulságos, hogy a listában felsorolt településeken a tervezett 28 új középület nagy része a negyvenes évek végéig előirányzat maradt (E.1.2.). A kutatás során tett helyszíni terepbejárások alapján ugyanis állíthatjuk, hogy a tanásházak, iskolák, kultúrházak és szövetkezeti központok első komoly építési hulláma jócskán átcúszott az ötvenes, de még inkább a hatvanas évekre (74., 75. ábra). Mindaddig a közintézményeket, illetve a szolgálati lakásokat a volt uradalmi épületekben helyezték el. Ennek köszönhető, hogy a kisebb kastélyok és intézői lakok községházaként vagy iskolaként funkcionálva megmenekülhettek az általános bontási láztól. Az új községek életének a beindítása érdekében nagy hangsúlyt fektettek a telepfelügyelők elhelyezésére (E.11.1.). A legfontosabbnak tartott épületekről Nagyvenyim telepítése terve tanúskodik. Itt a távlatilag megcélzott 27 darab községi ingatlan közül első körben az iskola, a községháza, valamint a telepfelügyelői, jegyzői és tanítói lakások kérdését kívánták rendezni (E.8.2.).

Noha közintézmények nélkül az új falvak nem működhetek volna, a legnagyobb volumenű szervezési kihívást a falusi kislakások tömeges építése jelentette. Az új földműves lakások iránti igény hívta életre 1947-ben az Országos Házépítő Szövetkezetet, amely az új községekben is aktív hitelezési politikát folytatott. Vezetője a népies tábor kulcsfigurája, az ONCSA korábbi kivitelezője, Tóth Kálmán lett. Az építész visszaemlékezéseiben arról ír, hogy 1951-ig mintegy 10 000 falusi kislakás elkészültében működött közre a szövetkezet (TÓTH 1978: 426). Ezt a számot nehéz lenne ellenőrizni, ugyanakkor az új községek építési ütemét figyelembe véve talán némileg túlzónak tűnik, még akkor is, ha tudjuk, az OHÉSZ nem csak az új községekben volt aktív. A számoknál lényegesebb, hogy az OHÉSZ keretében építkezők csak a felajánlott títustervek közül válogathattak. Ez annál is lényegesebb volt, mert a telepítési tervek tiltották a korszakban ezerszámra épülő szükséglakások emelését (A.3.1., E.6.3.). A títustervhez kötött támogatás gyakorlata a későbbiekben a Falusi Gazdasági Lakásépítő Iroda (röviden FAGI) által támogatott házak esetében is fennmaradt, amely házakat a hitelnnyújtó

bank nyomán OTP-s házaknak is szokás nevezni (SÁRI 2009: 30).

A visszaemlékezések szerint éppen 1951-ben, tehát az OHÉSZ–FAGI közötti váltás évében indult meg a nagyobb arányú lakásépítkezés a mintaközségnek szánt Mátyásdombon. Az adatközlők egyik szervezet nevét sem ismerték, de azt megemlítették, hogy az OTP-től kaptak kölcsönt. Egy-szerre három-négy család építkezett kalákában. Az alapozáshoz a Balaton mellől vörös homokkővet hozattak a faluba, az ajtókat, ablakokat szintén előre leszállították. Hivatalosan vályogtéglából készültek a falazatok, de sokaknak már volt bontott téglája. Állítólag két-három hét alatt szerkezetkész volt egy-egy lakóház. 1954-ben már állt az iskola, és elkészültek a tanítói lakások is (PERESZTEGI-KÓSÁNE 2008: 5). Szintén az ötvenes évek első felében kapott iskolát, kultúrházat és tanácsházat Nagylók, Besnyő, Hantos vagy Nagykarácsony.³⁵

Az új községek kiépülése egy olyan korszakba nyúlt át, amikor az eredeti cél, tehát Kertmagyarország megteremtése politikai illúzióvá vált. Az alkalmazott títustervekben azonban csak lassan vált érezhetővé a változás, ami ellentmondásos

76. Épületábrázolások a Tanyai Tanács 1949-es propagandakiadványából. Noha ebben az időben már a kollektivizálás volt napirenden, a házak formája még népies.

FORRÁS: VIRÁGZÓ 1949

helyzeteket teremtett. Semmi sem érzékelteti ezt jobban, mint a Tanyai Tanács propagandakiadványa. A képeken látható új otthonok egyértelműen a korábbi tervezés elveit, sőt hagyatékát mutatják be, miközben élesen elítélnék minden korábbi kezdeményezést: „A régi Magyarországon is voltak házépítő akciók. Gondoljunk csak a hírhedt FAKSZ vagy az ONCSA építkezésekre” (forrás: VIRÁGZÓ... 1949: 26, 76. ábra). Az új falvakban az ötvenes évek derekáig megépülő házsorok olyanok, mintha a harmadik utas népi Ma-

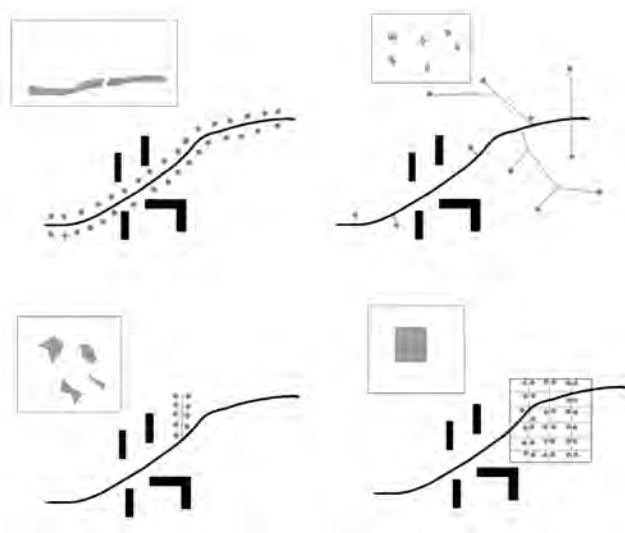
gyarország lenyomatai lennének. Külsőre úgy tűnhet, mintha az új gazdák a társadalom legszélesebb értelemben vett középosztályát képezték volna. S hogy nem eleve vesztes, kizárólag felülről erőltetett utópia volt a szegényparasztságot kistulajdoni alapokra helyezett gazdaréteggé tenni, azt az egyik telepes levelének túláradó optimizmusról tanúskodó záró sora illusztrálja: „Mert Isten után bízunk fiatal erőnkben, a magyar föld erejében és abban, hogy munkánknak meg lesz az eredménye.” (Y.928.3.)

FALUÉPÍTÉS UTCÁK A SZÁNTÓK HELYÉN

Az új községek földrajza

A második világháború utáni községesítés földrajzi értelemben követte az uradalmi falvak országos eloszlását. Az azonban kezdetben még kérdéses volt, vajon a földosztás utáni helyzetben zárt falvakat hozzanak-e létre, vagy a meglévő uradalmi szerkezeteket parasztosítsák-e (77. ábra). A szórt majorságok ugyanis nemcsak a nagybirtoknak, de a mezőgazdasági kisbirtoknak is ideális termelési keretet biztosíthattak volna, hiszen így a lakóhely a megművelt föld közelében maradt volna. Nem beszélve a tanyákról, amelyek ezrével létesültek a kiosztott földeken. A helyi földigénylő bizottságok mindenekelőtt a bevált termelési gyakorlatot vették alapul, amikor nem új falvakat akartak kijelölni, hanem csak a meglévő majorságokat a kisbirtokosi rendszer igényeinek megfelelően szerették volna átalakítani. Rendszerint a falvak természetes növekedé-

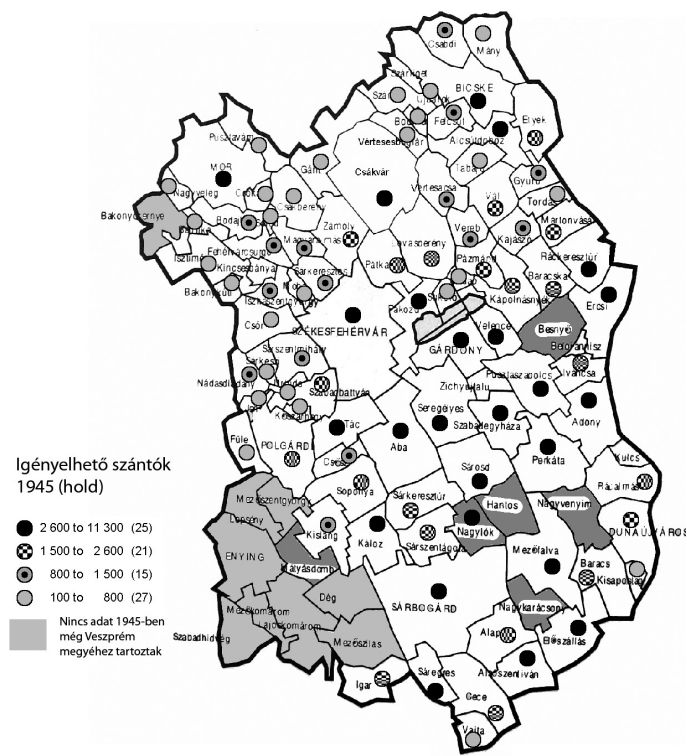
sének logikáját követték. Előszeretettel mértek ki házhelyeket a majorságokból kivezető utak mentén (Tarhos), közvetlenül a majorságok mellett (Nagykarácsony) vagy a már amúgy is sűrűn beépült szőlőhegyek folytatásaként (Nagyvenyim). Az első jelentések még jóval több majorság telkesítésével számoltak. Ha a kezdeti, főként a helyi földosztó bizottságok munkáját tükröző gyakorlat vált volna a településfejlesztés alapjává, úgy nem zárt községek, hanem a majorságok helyén tanyabokorszerűen szerveződő parasztfalvak jöttek volna létre. Ilyen kezdemény volt többek között Mélykút, Kisvenyim, Felsőbesnyő vagy Pál major (E.1.3., E.2.1.). Beszédes a már a két világháború között is erőteljesen telkesedő Nagylók esete, ahol is a központi falurész mellett Erdőmajort és Felsőtöbörzsököt is fejleszteni igyekeztek, úgymint állandó lakosokkal rendelkező mintagazdaságokat (FARKAS 1991 b: 87, 195).

77. A majorságok községesedésének elméletileg lehetséges útjai és az abból következő új településformák. Az első esetben hosszú úti falu, sőt úti falvak jönnek létre, a másodikban tanyavidék, a harmadikban a volt majorsági struktúrát megtartó, szövetkezeti mintabirtokok köré szerveződő kisebb telepek képződnek. A tervezett új község csak a negyedik variáns.

Hamarosan azonban világossá vált, hogy a településfejlesztés nem egyszerűen a régi uradalmi falu belsősegeit kívánta át-
szabni, de a nagybirtok dominálta telepü-
lési tájszerkezetet is. A külterületi lakott
helyekből álló laza konglomerátum helyett
a tájtól világosan elkülönülő belterülettel
rendelkező zárt falu vált az ideáltípussá
(PERCZEL 1973: 114). Az új koncepció
alapja, hogy az ezer-kétezer lakost tömörítő,
jó közlekedési kapcsolatokkal rendelkező
község méreténél fogva kiküszöböli a
külterületek elzártságából fakadó társadalmi
hátrányokat, mivel ott a korszak fogalmi
szerint gazdaságosan lehetett kialakítani az
elemi civilizációs intézményeket. Ahol tehát
a településhálózat alapja a külterületi lakott
hely volt, ott a külterületek lakosságát egy-
egy zárt faluba igyekeztek összevonni.

Az új községek kijelölésének elvi keretét a
főfelügyelői körzetek képezték, amelyek
1948-ban a következők voltak: (1) Tolna,
Somogy; (2) Baranya; (3) Bács-Bodrog,
Csanád, Dél-Pest, Békés; (4) Budapest
környéke; (5) Esztergom, Komárom, Fejér;
(6) Veszprém; (7) Moson, Sopron, Győr
(E.28.1.).³⁶ Ami azonnal szembeötlő, hogy
teljeséggel hiányoznak az északi megyék,
és nemcsak a dombvidékek, de a részben
nagybirtok dominálta Heves és Szabolcs is.
Szintén nincs főfelügyelője Vas megyének,
miközben Somogyban, Tolnában, sőt a
nagybirtok által alig érintett Baranyában
van. Különösen Baranya esete mutatja,
mennyire összekeveredett a nagybirtok
elleni fellépés a sváb kis- és középparasztság
ellen irányuló etnikai tisztogatással. Nagy
Imre, aki 1945-ben a földművelésügyi tárca
vezetőjeként

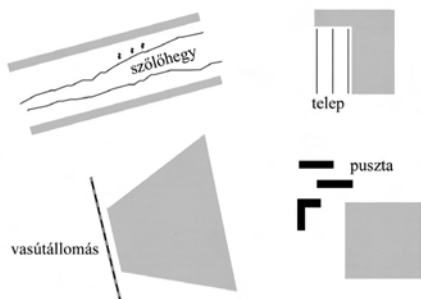
78. A kiosztható szántók mennyisége Fejér megyében Nagypataki Sándor jelentése alapján (1945). A kiosztott földek mennyisége önmagában nem teremtett új községet. A jelentősebb uradalmi faluközpontok, mint pl. Csákvár, Mór, Seregélyes az új gazdákat is magukhoz vonzották.

LEVÉLTÁRI FORRÁS: E.1.2. ADATAI ALAPJÁN SAJÁT SZERKESZTÉS

részt vett az OFT első ülésén, egyértelműen fogalmazott, amikor a birtokrendezés sajátos feladatainak sorában a mintabirtokok és a telepítésre alkalmas területek kijelölése mellett a volksbundisták vagyonekkobzását említette meg (A.1.8.).³⁷

A németellenesség mellett ki kell emelni a már fentebb is említett tény, hogy az OFT nem faluépítési, hanem telepítési céllal alakult. Új falvakat csak akkor létesített, ha ezáltal nagyszámú telepest tudott elhelyezni. Így például az agrárnépességét tekintve telített Hajdú és Szabolcs megye annak ellenére sem kapott főfelügyelőt, hogy ott a nagybirtok korábban igencsak erős volt.³⁸ Új falvak kijelölésére akkor sem került sor, ha a földigénylők elhelyezhetők voltak a környék településein. Másként fogalmazva, a nagybirtok nem mindenhol hagyott maga után faluhiányos területeket. Még az uradalmi falvak hazájában, a Mezőföldön is számtalan példát találni arra, hogy egy-egy nagyobb község, például Seregélyes, Rácalmás vagy Cece teljes egészében felszívta a környék házigénylőit (E.1.2., 78. ábra). Szintén nem kellett új településeket létrehozni az aprófalvas Somogyban, a kiegyenlített faluhálózattal bíró Tolnában, illetve Fejér megye északi részén. Ezekben a megyékben ráadásul a topográfiai adottságok sem kedveztek a falualapításnak. Jellemző példa erre a Váli-völgy, amely útfalvak sorozatából állt, miközben a majorságok az úttól távolabb, a domboldalon telepedtek meg. Ha tehát a majorságok és szőlőhegyek lakosságát egyetlen új községbe akarták volna szervezni, akkor ez egyrészt zsákfalut eredményezett volna, másrészt egy meglehetősen előnytelen hosszanti háttérformát. Befolyásolta a községesítés tényleges lefolyását a helyi szokásjog is. A tanyás Alföldön az újgazdák nemigen törekedtek zárt falvakba tömörülni, miközben a dohánkertész Csanádban, Békésben igen, a Dunántúlról nem is beszélve (lásd 48., 49. ábra).

Végül a nagybirtok felszámolásához kapcsolódó faluépítés területi elhelyezkedésében döntő tényezőnek bizonyult a nagybirtok örökségének belső szerkezete is. Az új községek zöme olyan védett nagybirtokon létesült, amely – mivel nem volt mód feldarabolására – ténylegesen már az óriásbirtok kategóriájába sorolandó. Ilyen volt a Festicics Sándor-féle dégi hitbizomány (11 228 hold), a zirci apátság előszállási uradalma (26 863 hold) vagy Peszéradacs állami birtok (19 552 hold, térkép: HANTOS 1926). Az óriási, egybefüggő földterület mellett második alapvető szempontként az uradalom infrastrukturális fejlettségét vették figyelembe. A telepes falvak kijelölése előtt a műszaki hivatal leltározta az államosított javakat, és csak ott javasolt új községet építeni, ahol annak feltételeit (út, vasút, bontásból nyerhető építőanyag) biztosítva látta (H.3.4.). Paradox módon tehát éppen a leginkább külterjes, legkevésbé kiépült majorságokkal rendelkező nagybirtokos vidékek kerültek el a községesítés. Így például a Magyar Katolikus Vallásalap püspökladányi (19 735 hold), a Pallavicini őrgrófok sövényházi (ma Ópusztaszer, 41 589 hold), az egri római katolikus főkapitány polgári (42 209 hold), a Semseyek balmazújvárosi (29 599 hold, térkép: HANTOS 1926) uradalmainak községesítésével – mivel ott jelentős részben külterjes legelők voltak – az OFT nem foglalkozott érdemben. A másik oldalon viszont igen jól szervezett, szinte kizárólag szántókból álló, átlagos méretű nagybirtokok is kaphattak új falvakat, mint például a Semsey-féle nagylóki uradalmi falu (2400 hold), a Metternich-féle herceghalmi uradalom vagy Békés megye több, 2000 hold körüli nagybirtoka. Az imént említett tényezők együttesen magyarázzák a már a definíciós fejezetben is megemlített erőteljes regionalitást, azt tehát, hogy az új falvak többsége Fejér megye fekete földjein, valamint Békésben, illetve a Duna-Tisza köze néhány jól szervezett nagybirtokán jött létre.

79. Az új községek elméletileg lehetséges kristálypontjai: a szőlőhegy további telkesítése, a 20. század közepén létesített telepek kibővítése, a vasútállomás melletti telekkimérés és a leggyakrabban alkalmazott módszer, mikor is a majorság melletti szántókon méri ki a házhelyeket.

Az új községek kristálypontjai

Az uradalmi falvak külterületi csoportos telepei közül (puszták, szőlőhegyek, telepek telepítvények) az új községek egyedül a pusztákban rejlő fejlődési potenciált használták ki (79. ábra). Ez korántsem természetes, ha belegondolunk, hogy tágabb történeti perspektívában az uradalmi falu községekké ala-

kulásában mindhárom morfológiai alapegység részt vett. Előszállás esetében például a közeli hegyek az új falu belterületébe olvadtak be (1928), míg a távolabbiak, hosszútávon legalábbis, önálló községgé szerveződtek, Daruszentmiklós néven (2002, 80. ábra). De úgyszintén szőlőhegyként jelentkezett Fejér megyében Kőszárhegy (1931), Békésben Kamut (1950) vagy Jász-Nagykun-Szolnokban Tiszagyenda (1946). A szőlőhegyek persze nem feltétlenül voltak ideális helyszínek, hiszen kényszer szülte településekről van szó, amelyek a központoktól, sőt gyakran az utaktól is távol feküdtek. Ugyanez fokozottan áll a korábbi földbirtokreformok és szociálpolitikai intézkedések révén kimért telepekre. Sokuk a nagybirtok üresen hagyott réseiben, a világtól elzárva létesült, mint például Csökmő-Kőrösziget, Hantos-Újtelep vagy Nagyvenyim-Dohánytelep. Ezek továbbfejlesztése valóban nem sok reménnyel kecsegtetett. Ám még a sikerültebb telekkimérések esetében is probléma volt a közlekedési kapcsolat, mindenekelőtt a vasút hiánya. Eperjes, Baracs-Apátszállás, Árpádhalom, Várbalog vagy Újrónafő mind olyan, új településként létrejövő községek, amelyek nem rendelkeznek vasútállomással. Szerencsésebbek voltak azok a telepítési, illetve parcellázási akciók, amelyek a vasútállomás közelségére alapoztak, mint Újtikos, Nagyút vagy Nagylók.

80. A jogilag 1928-ban önállószodott Előszállás különös alakját az egymás után lezajlott telkesítések alakították ki. 1945-ben minden korábbi telkesedést figyelmen kívül hagyva a szántókra tervezték az új községet.

OPEN STREET MAP ALAPJÁN SAJÁT SZERKESZTÉS

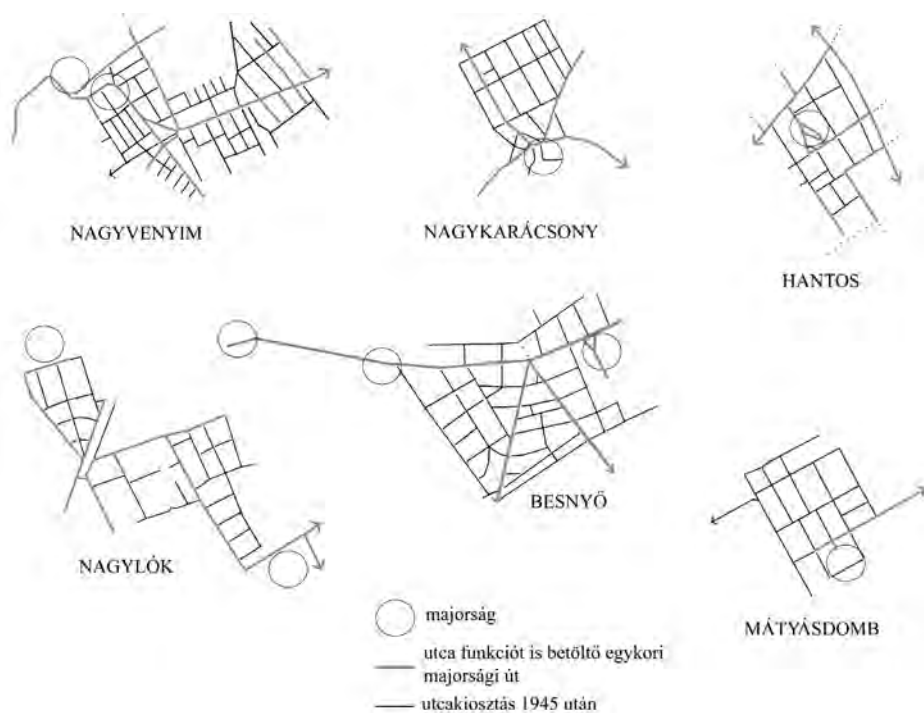
Az imént említett sikeres tapasztalatok amellet szoltak, hogy az új községeket a nagybirtokon áthaladó vasútállomásoknál kell kijelölni. Az OFT azonban sokkal inkább a nagyobb majorságok parcellázását szorgalmazta. S mivel az uradalmi falvakban a fontosabb majorok nem feltétlenül a vasútállomás mellett feküdtek, az 1945 utáni új községek vasúti összeköttetése sokszor hiányzott. Jelentős kivétel e téren Lökösháza, amely egyértelműen vasutas hely, de Nagylók vagy Nagyvenyim már sokkal inkább pusztai elődjére, mint a közlekedési infrastruktúrára telepedett rá. A puszták községesítése persze nem volt új folyamat, legfeljebb annak volumene, illetve az, hogy míg korábban főként az adósságok rendezését szolgálta a parcellázás, addig 1945

után a jól működő birtokközpontok is potenciális falvakká váltak.

A szóba jöhető puszták közül a telepítési hivatal azokat igyekezett fejleszteni, ahol már állt egy uradalmi időkből emelt templom (például Nagyvenyim, Hantos, Besnyő, Nagykarácsony). A templom településszervező funkciója nem volt tudatos annyiban, hogy a falvasítást nem ezzel, hanem a közlekedési adottságokkal és a földek minőségével indokolták. Ráadásul a ház-helyosztási tervek végül mindenhol a faluszelre szorították a templomokat, sőt az ötvenes évek falutervezése tudatosan is igyekezett elhomályosítani a szerepüket. Az egyik legnagyobb nevű mezőgazdasági építész, a már a két háború között is aktív Kotsis Endre 1954-es tankönyvének esz-

81. A háborút követő falukijelöléseknél főként olyan helyszíneket választottak, ahol már állt egy-egy pusztai templom. Néhány évvel később a tanyaközpontok esetében ez már nem játszott döntő szerepet, mivel az 1950-es évek ideális községében a templom szerepét a kultúrház foglalta el.

82. Az új községek viszonya a korábbi majorsághoz. Az új községek rendszerint nem közvetlenül a majorságra, hanem melléje, a szántókra települtek. Utcakiosztásuk azonban nem független a volt uradalomtól, hiszen a házhelyeket a volt uradalmi utak kifeszítette térhez igazodóan mérték ki.

KATONAI FELMÉRÉSEK ÉS OPEN STREET MAP ALAPJÁN SAJÁT SZERKESZTÉS

ményi mintatelepén már nincs is templom, a főteret pedig a kultúrház tömbje foglalja el (terv: KOTSIS 1954, 81. ábra). Ugyancsak templom nélküli Kismarty-Lechner Ödön, Kismarty-Lechner Gyula és Pongrácz Pál 1960-as terve, amely akkor az Építésügyi Minisztérium első díját hozhatta el (lásd tervek).

A belső szerkezet

Az új falvakat majorságok helyén tervezték. Ugyanakkor a telepítés során számolni kellett az átmeneti helyzettel, azzal, hogy az uradalmi épületek még hosszú évekig lakást biztosítottak az új gazdák számára. Ezzel magyarázható, hogy az új falvak nem közvetlenül a majorságok helyén, hanem a

melléjük lévő szántókon kezdtek el növekedni. A majorságok kikerülése azzal a következménnyel járt, hogy a környék épületek számára legalkalmasabb földterülete, mivel azt a még részben álló majorság ülte meg, kimaradt az új község kifaragásából (82. ábra).

A telepes falvak utcakiosztásakor azonban nem ez volt az egyetlen nehézség, amivel szembe kellett nézni. A földigénylő bizottságok például előszeretettel mérték ki házhelyeket az utak mentén, és ezzel kész helyzetet teremtettek a későbbi, raszteres rendben gondolkodó falurendezés számára (D.98.1.). A később sakktableszerűen felépült Tarhos pusztai első telepítési tervében még az áll, hogy a házhelyeket a Békés felé vivő út két oldalán volna

célszerű kialakítani (H.3.4.). A falvak hosszanti növekedése nemcsak az új falvakban jelentett problémát, ezért kerülték az út menti telekkimérést (PERCZEL 1973: 113). Az utak mentén csáposan szétterülő faluszerkezetek fő veszélyét abban látták, hogy a házak, illetve a gyalogosok akadályozni fogják a fellendülő gépkocsiforgalmat (cikk: HÖNSCH 1947: 35). Az utak védelme néha ugyancsak antihumánus kijelentésekre készítette a tervezőket: „Újabb rendelet nagyon helyesen tilalmazza is, hogy ötven méternél közelebb házparcellákat létesítsünk, mert az udvarokról elköborló lábasjóság, gyerek zavarja az au-

tók forgalmát, kárt is tehet bennük.” (RÁCZ 1946: 7)

Részben az ötven méteres védősávnak is betudható, hogy az új községek elvi alaprajza független lehetett az átmenő utaktól (TÓTH 1947: 12). Ráadásul ezt az elvet nem is lett volna nehéz megvalósítani, hiszen sok pusztá eleve így települt, amikor kisebb bekötőutakkal „fürtszerűen” csatlakozott rá a közutakra. Ám az ilyen puszták jellemzően mellékmajorok voltak, márpedig 1945 után mindenekelőtt a főmajorokat kívánták falvasítani. A főmajorok pedig inkább utak mentén feküdtek, igaz, kisméretű utak mentén. Így aztán félretéve

83. Besnyő házhelykiosztási tervének részlete és 1980 körüli térképe. Az eredeti elképzelések szerint egy sugaras-körutas rendszer épült volna ki, terekkel, allékkal és gyalogos átjárókkal. A megvalósítás során a vásártér helyén sportpálya lett, a kistér és a sugárutak nem készültek el, a gyalogjáróra ránóttek a telkek.

TÉRKÉP: BESNYŐ, ILLETVE LEVÉLTÁRI FORRÁS: Y.928.G. ALAPJÁN SAJÁT SZERKESZTÉS

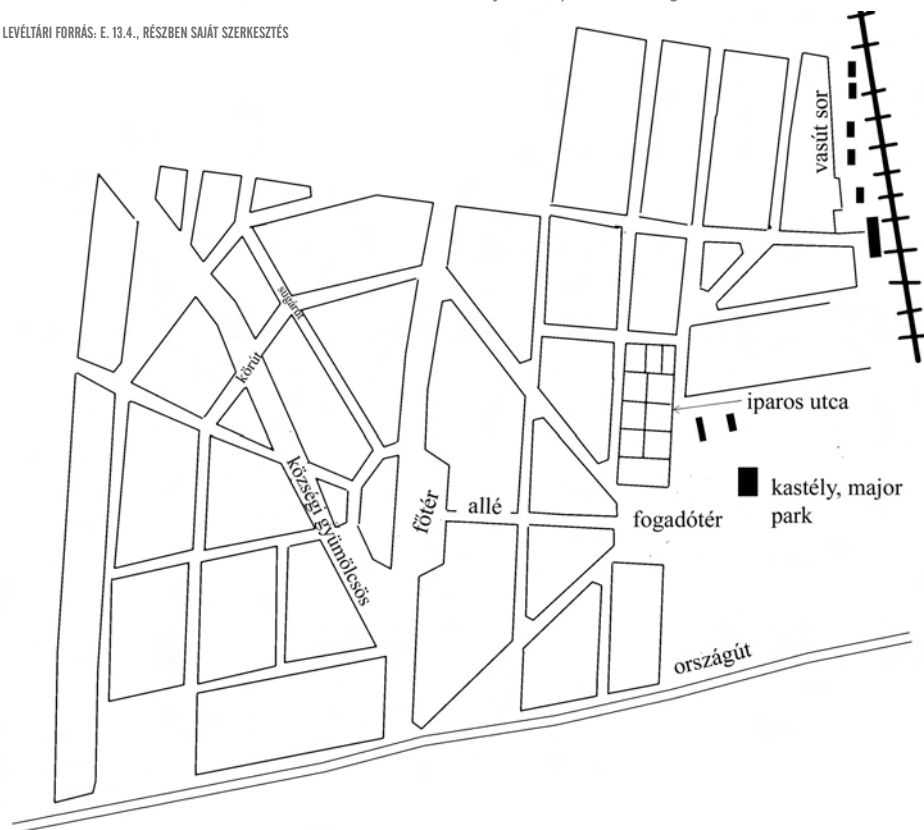
az elvi megfontolásokat, az új községek alaptengelyét mégiscsak a távolsági útból alakították ki. Az új községek főtengelyei és bekötőútjai tehát a volt uradalmi falvak örökségén nyugszanak. Nagyvenyim és kanyart leíró Fő utcája a régi majorsági út vonalát követi. Nagykarácsonyban a Sóhordó út szőlőhegyi elágazásánál jelölték ki a falucentrumot. Nagylók váza a névadó pusztát és a tőle két és fél kilométerre fekvő Szilfamajort összekötő út lett. A néha több száz éves uradalmi utak vonalvezetésének köszönhető, hogy a sablonos saktábla alaprajz némileg feloldódva az organikusan fejlődő településekre emlékeztető változatos telek- és tömbformáknak is helyet ad.

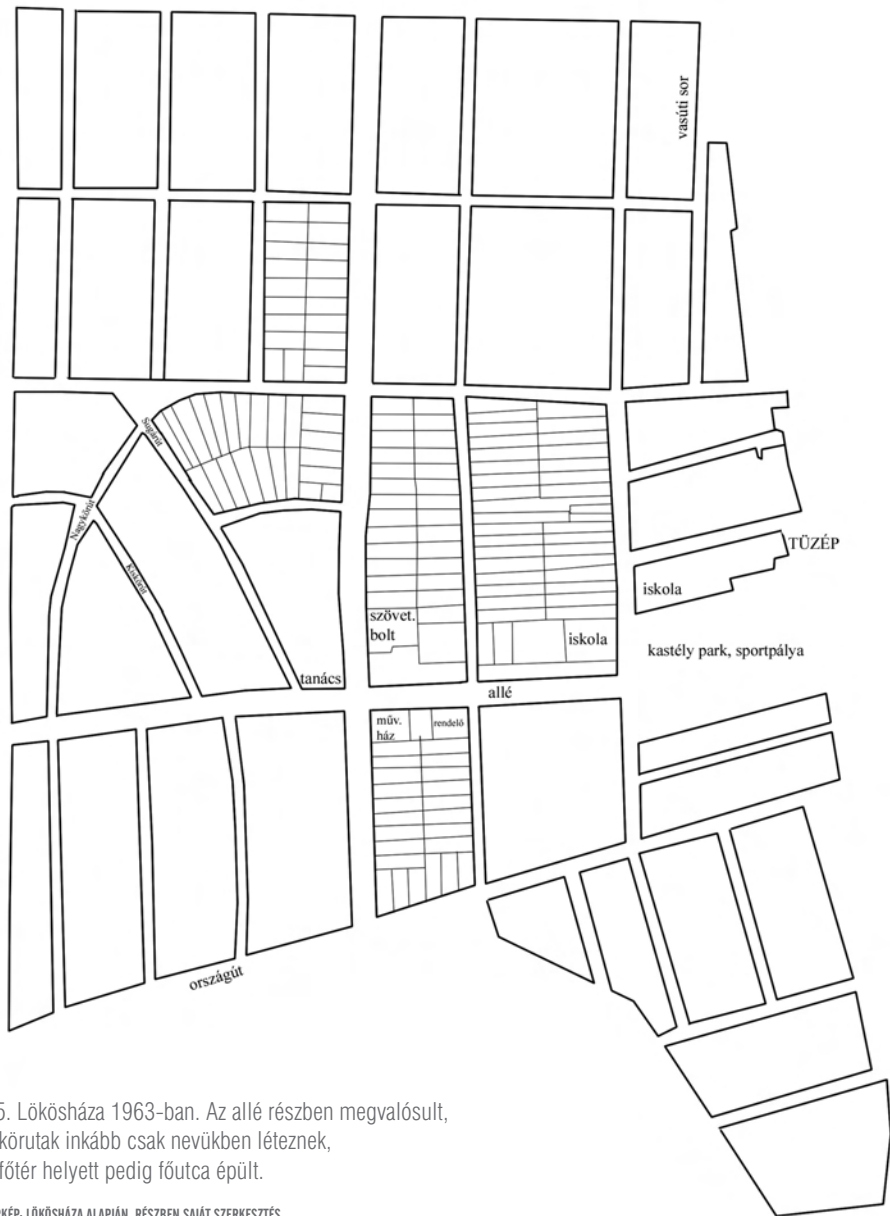
Különösen a pusztai útkereszteződések-nél kialakult falvak alaprajza érdemel figyelmet, amelyekben a kiágazó sugárutak közé feszítették ki a raszteres telekkiosztásokat. A legyezőszerűen szétnyíló alaprajz miatt eleve változatosabb formájú tömbök keletkeztek, mint a négyzetes alaprajzú saktáblafalvakban. Ilyen alapszerkezete van többek között Nagymágócsnak, Békésföldvárnak, Nagykarácsonynak és Nagyvenyimnek is, illetve Besnyőnek, amely a legtisztábban jeleníti meg ezt a típust.

Besnyő főtere négy sugárút csillagalakban összefutó találkozásában található. A főtértől kiindulva pókhálószerűen tárulkozik fel a falu a maga egyre szélesedő tömb-

84. Lökösháza házhelyosztási terve telekhatárok nélkül. A terv érdekessége, hogy tudatosan számolt az uradalmi örökséggel, főként annak parkjával és kúriájával. Ha teljes egészében megvalósult volna, nem is falu, hanem kisebb város születhetett volna, monumentális terekkel, sétányokkal, iparos és szolgáltató utcával.

LEVÉLTÁRI FORRÁS: E. 13.4., RÉSZBEN SAJÁT SZERKESZTÉS

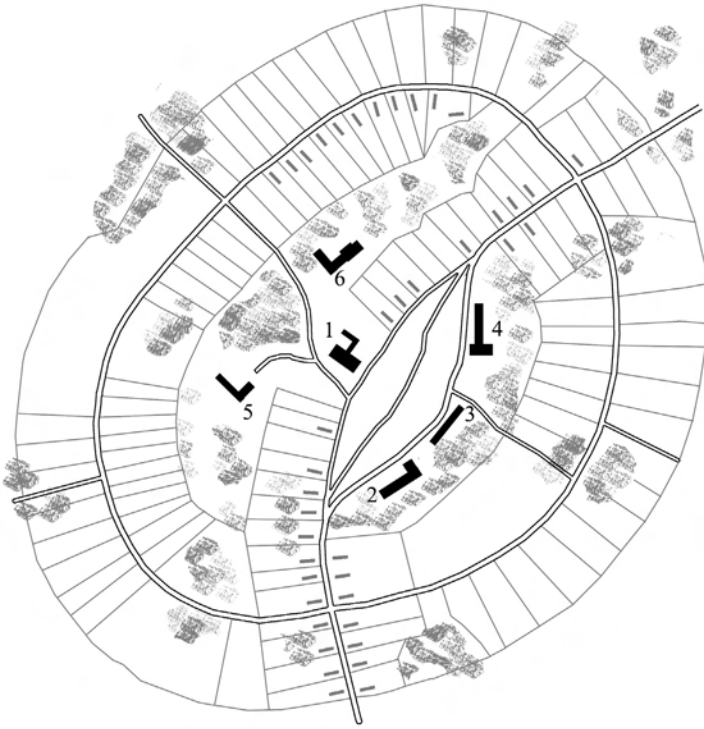

85. Lökösháza 1963-ban. Az allé részben megvalósult, a körutak inkább csak nevükben léteznek, a főter helyett pedig főutca épült.

TÉRKÉP: LÖKÖSHÁZA ALAPJÁN, RÉSZBEN SAJÁT SZERKESZTÉS

jeivel. Az eredeti terven a később megvalósultaknál is változatosabb út- és térformák szerepelnek (83. ábra). Így például a mai főcipánya eredetileg egy kisvárosias tér lett volna, amelyre rövid oldalukkal néztek a telkek, és így szinte kínálták annak a lehe-

tőségét, hogy oromzatos házvégekből álló térfal alakuljon ki. Ezt a nagyobb piacteret egyenes út kötötte össze egy jóval kisebb, négyzet alakú térrel, amely azonban a betorkolló utcákkal nem mindenhol zár be derékszöget, így ez a forma is hordoz némi

86. Mórincz Zsigmond falva eszményi község terve szaktított a raszteres formával.

Az utcák vonalvezetését a domborzati viszonyok határozzák meg, a vízenyősebb részeket meghagyták fás, bokros ligetnek.

Az orsó alakú főtér szintén fák gyűrűjében áll.

A középületek:

- 1 = templom,
- 2 = községgháza,
- 3 = kultúrház,
- 4 = üzletház,
- 5 = iskola,
- 6 = egészségház.

TERV: SCHÖMER ALAPJÁN RÉSZBEN SAJÁT SZERKESZTÉS

oldottságot. Mindebből azonban ma szinte semmi sem érzékelhető. A fejlődés bekebelezte azokat a tervezett gyalogos utcákat is, amelyeket a lábastelkek közé terveztek.³⁹ A terv egyszerűsítése egyébként az elfogadás pillanatától kezdve napirenden volt. A helyszíni bizottság ugyanis már 1947-ben azt a határozatot hozta, hogy a templomteret a nagyobb vásártérrel, a sporttelepet pedig a kisebb piactérrel célszerű összevonni (levéltári forrás: Y.928.6.).

Még kevesebb valósult meg Lökösháza kiosztási tervéből, amely pedig a geometriai rendszerű térszervezés talán legszebb példája lehetett volna (84., 85. ábra). A területnek nem voltak olyasfajta morfológiai kötöttségei, mint Besnyőnek az uradalmi utak. Keleten a vasút, délen egy kisebb út jelölték ki az új település határait. Előzményei között kell említeni, hogy 1920 után a határállomási feladatok ellátása érdekében egy kisebb vasúti telep épült emeletes bérházakkal. Az új község centrumát azonban nem ez, hanem a majorságból kiinduló fő-

tengely képezte volna. A vasútállomástól délre fekvő majorsághoz ugyanis egy kisebb park tartozott. S noha ez nem volt jellemző a korabeli gondolkodásmódra, az új falu kijelölésekor alkalmazkodtak az uradalmi adottsághoz. Közvetlenül a park előtt alakították ki a falu fogadóterét, amelyből egyszerre hétfelé is el lehetett indulni. Igaz, némileg groteszk volt ez az elosztó szerep, hiszen ebből három utca a falu főutcája felé, kettő pedig a vasútállomásra vitt. Utóbbi egyébiránt fekvésénél fogva mindenképpen alkalmasabb lett volna a fogadóteret szerepre. Az ellentmondást úgy igyekeztek feloldani, hogy a vasútállomás és az új fogadóteret között kisebb, négyzetes telkeket alakítottak ki. A főként mestereknek, kiskereskedőknek alkalmas telekméretnek révén remélni lehetett, hogy majdan egy falusias „bevásárló utca” fog kiépülni. Az elképzelésből semmi sem valósult meg, mivel később ezen a területen is gazdálkodó telkeket mértek ki, sőt magát a fogadóteret is felparcellázták. A térnek egyedül

a park felé eső része maradt beépítetlenül, ahol focipálya létesült. Megvalósult ugyanakkor az a promenád, amely az ily módon fiktívvé vált fogadótértől vezet a falu főterére. A főtér egy levágott végű oktagon, amelynek sarkaiból sugárutak indulnak, a sugárutakat pedig körutak fogják egybe. A teret nyugat felől zöld térfal övezi, amely a vízelvezető árok menti községi gyümölcsöshöz csatlakozik. Az egész elképzelés inkább városi, mintsem falusi mintákból táplálkozott, de éppen emiatt híven kifejezi a falu urbanizálódásának akkori programját.⁴⁰ Sem az oktagonális főtér, sem a gyümölcsös, sem a sugárutak és körutak alkotta rendszer nem valósult meg. Itt-ott azonban felbukkan valami az eredeti tervekből, például egy-egy, valamilyen okból mégiscsak kimért körút-szelet formájában.

Lökösháza vagy Besnyő, ha el is szakadtak a sakktábla alaprajz merevségétől, végső soron geometriai tervek voltak, egyenes utcákkal és szabályos formájú terekkel. Létezett azonban szelídebb elképzelés is, amely tudatosan számolt a táj természetes adottságaival. A Móricz Zsigmond nevű eszményi falut megálmodó Schömer Ervin tervének ismertetésekor arról ír, hogy „a település formája teljesen kötetlen, vonalvezetése alkalmazkodik a terepviszonyokhoz és az esetleges facsoportokhoz, (...) figyelemmel van az Alföld esetleg kisebb, 1-2 méteres nivókülönbségeire” (cikk: SCHÖMER 1947: 154, 86. ábra). A tervnek ez az akár környezettudatosnak is nevezhető alaptézise önmagában érdekessé teszi Móricz Zsigmond falva tervét. Az alaprajz egy körút motívumon nyugszik, amelyről a tervező azt állítja ugyan, hogy idegen a magyar vidéktől, holott hivatkozhatott volna a hajdúvárosok hagyományára. Erre a körútra fűzi fel a lakóházak zömét. A sugárutakat elhagyja, csupán egyetlen, keresztben futó főutca tárja fel a belső részeket. Ez a főutca középtáiban orsószzerűen kiszélesedik, ligetes-fás térségbe olvad bele,

amelyben a modern építészet elvei szerint „szabadon úsznak” a közintézmények. A terv hátránya, hogy viszonylag kevés lakóházat lehet benne elhelyezni, ráadásul az egész szerkezet rendkívül zárt. Sugárutak nélkül ugyanis ésszerűtlen lenne még egy körutat kimérni. Ez az alaprajz tehát inkább a kisebb falvak esetében lett volna ideális, ott viszont kétségeket vet fel a ligetes főtérre tervezett közintézmények finanszírozhatósága.

A legnagyobb probléma azonban nem ez volt, hanem egy olyan mérnöki mentalitás megléte, amely mindennél előbbre helyezte a telekosztás áttekinthetőségét. Ahogyan a földigénylő bizottságok is a lehető legegyszerűbb irányba mozdultak el akkor, amikor az út mentén kezdtek parcellázni, úgy a településtervezők sem „tévedhettek nagyot” akkor, ha a tömör szerkezet érdekében a raszteres mintázatot részesítették előnyben. A telepes falvaknak ez a klasszikus alapformája könnyen kezelhető volt a rajzasztalon éppúgy, mint ahogyan egységes telekméretei miatt alkalmasnak tűnt a házhelyosztások során óhatatlanul felmerülő elégedetlenségek minimalizálására. A sablonos megoldások irányába hatott a feladat volumene is. Az 1945–1960 közötti időszakban évente ötven-hatvan⁴¹ egyszerűsített rendezési terv készült, amely munka során – mint egy korabeli építésügyi jelentés fogalmaz – csak „bizonyos mértékben” volt szempont az „esztétikus utcaép” (D.38.1.).

A megvalósult telepes falvakban végül kétfajta raszteres mintával dolgoztak. Az egyikben a párhuzamos utcák nyílegyenesen futottak, a másikkban némi ívet vettek föl, ami a körutas megoldás felé tett szerény lépésként értékelhető. Utóbbi azonban annyira ritka volt, hogy inkább csak érdekességként jelentkezik többek között Kunadacs, Kislók vagy Nagylók telekkiosztásában (87. ábra, lásd 54. ábra). Az új falvak többsége, ha a volt pusztai út vonalvezetése másra nem kényszerítette, merev

87. Nagylók vasúton túli, Szilfamajori településrészén a sugaras-körutas rendszer szerint mérték ki a telkeket.

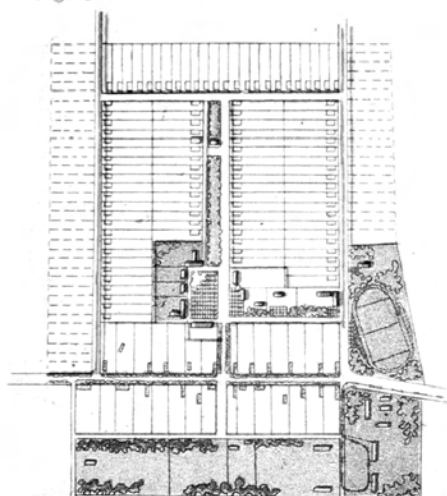
KÉP FORRÁSA: WW2.LEGIFOTOK.HU, SOMOGYI-TÓTH PÉTER

sakktábla alaprajzzal került fel a térképre. A meglévő falvak mellett kimért csoportos telepek esetében is ezt a sémát alkalmazták. Így toldottak Etyek mellé egy meglehetősen szervesen kapcsolódó négyzetes falurészt.

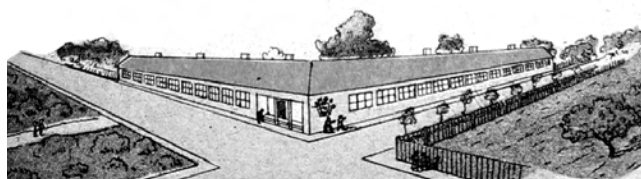
Az eszményi új község, „Máriaháza” alaprajzát a Tanyai Tanács propaganda kiadványában lelhetjük fel (terv: Máriaháza, 88. ábra). A terv lényege a „paneles” bővíthetőség, hiszen szinte minden irányban hagyott lehetőséget újabb párhuzamos utcák kimérésére. A lakóházak bővíthető raszterét egy középtengelyre szervezték rá, amely allészerűen fut be a település szélén elhelyezkedő központba. A „sarokfőtér” úgy jön létre, hogy a lakótelkek sorából három-négy vagy több egységet kivágnak. Itt megint csak „paneles” ötlet született, hiszen a tervekben a felmerülő középületek helyigényének megfelelően lehet változtatni a sarokfőtér méretén anélkül, hogy hozzá kellene nyúlni a teljes alaprajzhoz.

Maga a főtér egy óriási park, „szabadon úszó” középületekkel. A parkosított főtér a falu felé a fő utca sétányával, a határ felé a véderdővel és a sportpálya zöldjével alkot vizuális egységet.

Máriaháza ideális alaprajzához képest a helyi adottságok számtalan kisebb-nagyobb változást tettek szükségessé. Bélmegyer például teljes egészében rátelepült a régi majorságra, illetve a vésztoi útra. A főutcából szabályos közönként ágazik le egy-egy merőleges, nem túl hosszú keresztutca, összesen vagy tíz darab. Nagykarácsonyban elinté a papi birtok körül építkeztek, ami egy sugaras rendszert vetített előre. Az 1950-es rendezési tervben azonban ehhez a falukezdeményhez hozzáragasztottak egy rasztert, amelynek átellenes oldalán alakították ki a sarokközpontot (térkép: Nagykarácsony általános munkaterve, TAMÁSKA 2011: 47, lásd 96. ábra). Az innen nem messze fekvő Hantoson a raszter közepét a

MÁRIAHÁZA ÚJKÖZSÉG TERVRAJZA

88. Máriaháza eszményi újközség terve 1949-ből. A raszteres település egy középső főtengelyre szerveződik. A sarokfőtér mérete éppúgy variálható, mint ahogyan az alaprajz is tetszés szerint bővíthető szinte minden irányban.

TÉRKÉP. MÁRIAHÁZA

majorság volt épületegyüttese lyukasztja át, a szélén pedig a valamikori Nagyhantos falu főutcájához kellett alkalmazkodni (89. ábra). Ugyancsak a majorság épületeit öleli körül Kisszállás négyzetes utcahálózata (90. ábra). Máshol, mint például Nagylókon a háború előtti parcellázások teremtettek olyan kész helyzetet, amiből kifolyólag egy meglehetősen elnyújtott, a szabályostól már messze eső falualaprajz keletkezett (91. ábra, lásd 58. ábra). Kunpeszéren ugyanezen okból szinte nem is érvényesül az új telekkiosztások raszteres rendje. Ezeknél is kirívóbb azonban Nagyvenyim esete. A rasztert nemcsak a volt uradalmi út és a

templom morfológiai öröksége töri meg, hanem a szőlőhegy is, amelyet a lakosság kérésére kellett a belterülethez csatolni (E.3.4., lásd 50., 51. ábra). Annak ellenére, hogy az elmúlt évtizedekben a két falurész fizikálisan összenőtt, az egykori új község és a szőlőhegy alaprajzi mintázata ma is világosan elválik egymástól.

Természetesen léteznek a szabályos raszterhez közelebb álló szerkezetek is. Mindegyik előtt érdemes megemlíteni a második világháború előtti két telep falut, Újrónafőt és Várbalogot (lásd 14., 49. ábra). A két falu négyzetes alaprajza annál is inkább feltűnő, mert ezen a vidéken jellemzően

89. Hantos raszteres alaprajzát két történelvi szerkezetiség is oldja. Egyrészt a kép közepén látható park a kastélyal az uradalom öröksége, másrészt a kép alján futó utca az egykori parasztfalu hagyatéka.

KÉP FORRÁSA: WW2.LEGIFOTOK.HU, SOMOGYI-TÓTH PÉTER

90. Kiszálláson az amúgy is egyenes tengelyre felfűzött uradalmi központhoz minden gond nélkül hozzá lehetett igazítani a párhuzamos utcákat.

KÉP FORRÁSA: WW2.LEGIFOTOK.HU, SOMOGYI-TÓTH PÉTER

91. Nagylók alaprajza a leginkább elterjedt raszteres formát mutatja. A községi épületeket a sarokban helyezték el, egy park közepén. A kép alján kifutó utca a korábbi telekkimérésekhez, illetve a vasúti megálló körüli településrészhez csatlakozik.

KÉP FORRÁSA: WW2.LEGIFOTOK.HU, SOMOGYI-TÓTH PÉTER

nőtt faluszerkezeteket találhatunk. Mindemmellett Várbalog képe annyiban eltér a háború utáni elvektől, hogy a főutcaként funkcionáló tengely nem valamilyen laza teresedésbe, hanem a katolikus templom főhomlokzatába fut bele. Hasonló konzekvens raszteres települési alaprajzot a háború után ott lehetett létrehozni, ahol az új község szigorúan elkülönült a majorság morfológiai örökségétől. A teljes egészében szántóföldre épült Mátyásdomb vagy Tarhos az új faluépítészet megvalósult utópiái (lásd 181. ábra).

A telekkiosztás

A telekosztások méretezésénél két dolgot vettek figyelembe. Az egyik, hogy a lakosság többsége önálló gazdálkodást fog folytatni, a másik, hogy az új falvakban fejlett infrastruktúra fog kiépülni. Az első tágas

telkeket igényelt, míg a második a fajlagos költségek minimalizálása végett sűrű beépítést, tehát a telekméretnek csökkentését (92. ábra). Az egymásnak ellentmondó feltételek összeharmonizálását a mindenütt alkalmazott lábastelkekkel kívánták megoldani (93. ábra). Az egyéni gazdálkodáshoz szükséges házhelyek méretét általában 2000 négyzetméterben határozták meg, de voltak ezt meghaladó kimérések is (E.8.2.). Összehasonlításképpen a néhány év múlva erőre kapó szocialista falutervezésben az 1000 négyzetméteres telek már gazdaportának számított (D.98.1.).

A telkek formáját igyekeztek szabályos téglány formájúra venni. Meghatározták az előkertek méretét, de még azt is, hogy oda csak gyümölcsfa ültethető (E.6.3.). Az épületet természetesen oldalhatárra kellett helyezni, és ugyanez vonatkozott a csatlakozó melléképületekre is (E.13.3.). A leg-

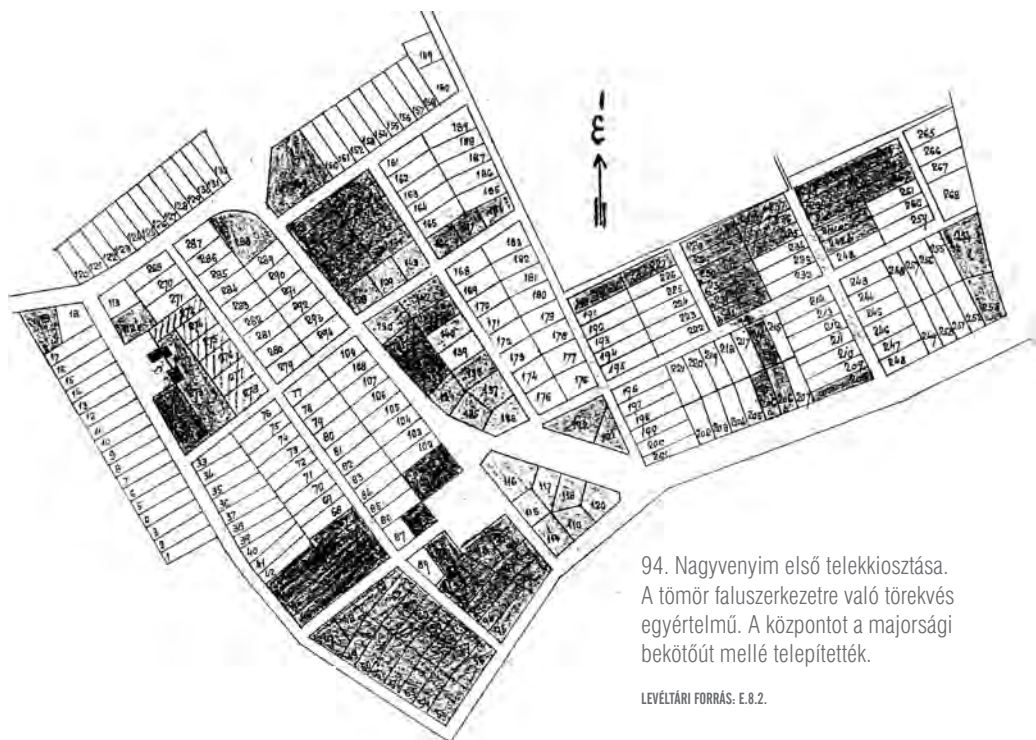

gyakrabban húsz méter széles, száz méter hosszú telkeket mértek ki. A szélesség egyrészt jó választásnak bizonyult, mivel ha nagyobb lett volna, a későbbiekben hosszában megoszthatták volna. Másfelől azonban – nem szándékolt hatásként – elegendő hely maradt az oldalhatáron álló házak utcai befordítására, illetve a nyári konyhák elhelyezésére is. A száz méteres telekmélység valóban a gazdálkodói igényeket szolgálta.

Jellemző, hogy Nagyvenyimen, amely az elmúlt évtizedekben Dunaújváros szuburbijává vált, a lábastelek végében új utcákat nyitottak, így sűrítve az egykori agrártelepülés laza beépítettségét. Nagyvenyim 1946-ban keletkezett első telepítési terve egyébiránt a fokozottan agrárszemléletűek közé tartozott, ahol közel 2800 négyzetméteresek voltak a gazdatelkek (E.8.2., 94. ábra). Ám nem ez a terv egyetlen érdekessége. A telepfelügyelő ugyanis mintegy 3500 négyzetméteres házhelyet

kapott, akkorát, mint az iskola. A falusi értelmiségnek (jegyzőnek, tanároknak, kisbírónak, papnak) is széles, nagy telkeket szántak. Annak ellenére tehát, hogy ez a réteg mezőgazdaságon kívüli jövedelemmel is rendelkezett, a telepítések első változatában még szükségesnek érezték, hogy a hivatali státuszt megfelelő méretű telek is kifejezze. Ez a szemlélet azonban ekkor már változóban volt, és nem látjuk nyomát, hogy akár Nagyvenyimben is megvalósult volna.

Az 1947–49 körül körvonalazódó új gyakorlat szerint ugyanis a nem mezőgazdaságból élők nemhogy nagyobb, de épp ellenkezőleg, kisebb házhelyre voltak csak jogosultak. A tisztviselő és iparos telkek méretét drasztikusan lecsökkentették 500–800 négyzetméterre, de a háztáji gazdálkodással foglalkozó munkások sem számolhattak 1000 négyzetméternél nagyobb juttatással (TÓTH 1947: 19). Mátyásdomb tervezésekor már ezekkel a telekméretekkel

94. Nagyvenyim első telekkiosztása. A tömör faluszerkezetre való törekvés egyértelmű. A központot a majorsági bekötőút mellé telepítették.

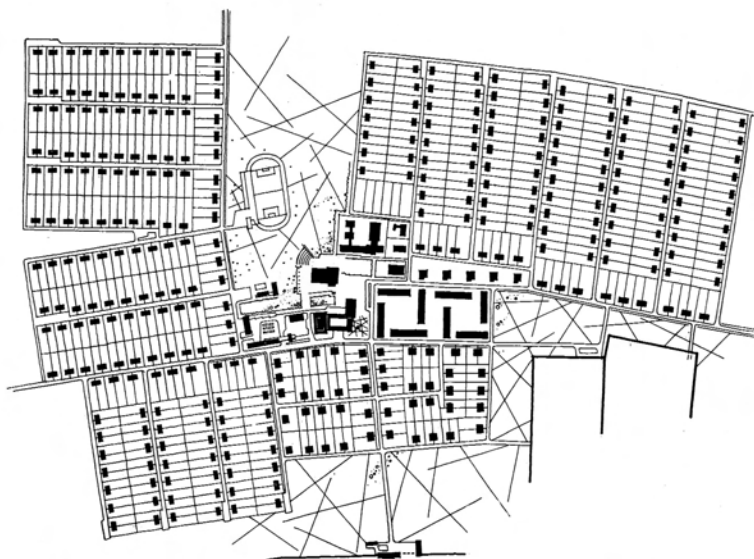
LEVÉLTÁRI FORRÁS: E.8.2.

95. Nagykarcsony 1950-es általános munkaterve nagyszabású központot vizionált. Az új faluközpont helye annál is inkább figyelemre méltó, mert a két világháború közötti községesítés még a templom környékén indult meg. Az 1949-es politikai fordulatot jelzi a gépállomás és lakótelepe. Szintén érdekessége a tervnek az értelmiségieknek szánt ikerházak magas száma. Az elképzelésekből azonban csak néhány elem valósult meg, mint az iskola, a községháza vagy a sportpálya. A főteret részben felparcellázták, de itt kapott helyet a víztároló is. 1 = rendőrség, 2 = kultúrház, 3 = gépállomás lakótelep, 4 = gépállomás, 5 = pártház, 6 = közalkalmazotti lakások, 7 = gyógyszertár, 8 = községháza, 9 = szövetkezeti üzletház, 10 = orvos, 11 = iskola, 12 = óvoda, 13 = templom, 14 = autóbuszmegálló, 15 = tanítói és óvónői lakások, 16 = sportpálya.

TÉRKÉP: NAGYKARCSONY, RÉSZBEN SAIÁT SZERKESZTÉS

96. Eszményi faluterv, amely már teljes egészében a modern építészet elveit tükrözi. A szerkezet abszolút tömör, a telkek kicsik, ikerházas beépítéssel. A központ tökéletesen elkülönül a lakófunkciótól, a falurészek között zöld sáv húzódik, az ekkoriban még jelentős szennyezést jelentő vasút a lakóépületektől távol fut.

TERV: KISMARTY

Az Építészeti Minisztérium által 1960-ban a mezőgazdasági településekre kiírt tervpályázat egyik pályadíjas terve. Tervező: Kismarty-Lechner Gyula, Kismarty-Lechner Ódón, Pongrácz Pál

97. A népiesből vidékivé váló modern falutervezés jellemző példája a debreceni pusztán épült Hortobágy község, amely másfél évtizeddel a földreform után, a hatvanas években kezdett kiépülni. A hosszúkas alapformát az út és a vasút közötti szabad terület jelölte ki. A lakó és igazgatási funkció élesen elválik, sőt a kép jobb oldalán látható, hogy a turisztikai tér is különválik. A telkek szabályosak és kicsik, gazdálkodásra nem alkalmasak.

KÉP FORRÁSA: WW2.LEGIFOTOK.HU, SOMOGYI-TÓTH PÉTER

98. Nagyvenyim mai központja, amely ellentétben a lakóterületekkel, viszonylag oldott kompozíciót alkot. Ennek oka az épületek változatos funkciójában és formájában, valamint a látványt felfűző zöldfelületben és a kerítések hiányában keresendő.

KÉP FORRÁSA: WW2.LEGIFOTOK.HU, SOMOGYI-TÓTH PÉTER

99. Hantos volt kastélya jelenleg iskolaként működik. A legtöbb új községben a tervezett közintézmények csak évtizedekkel később vagy egyáltalán nem épültek fel. Ennek köszönhetően számtalan uradalmi épület került el a bontást és kapott előbb ideiglenes, majd állandó új funkciót.

számoltak, ami azt eredményezte, hogy senki sem igényelt „iparos” telket. Máshol is megfigyelhető, hogy a kis telkek iránt nem volt nagy kereslet. Nagykarácsonyban a közintézmények körüli iparos-köztisztviselői telkek csak a hetvenes-nyolcvanas években épültek be, de nem az eredeti szűk keresztmetszetekkel, hanem már összevont, „normál” méretekkel.

Az iparos telkek kimérése, akárcsak a megcélzott magas színvonalú infrastruktúra az utópisztikus falusi urbanizáció eszményéből fakadt. Eszerint a nagybirtoktól megszabadult falu differenciált munkamegosztású lokális közösséggé fejlődik majd, ahol a mezőgazdasági népesség egyben a helyben készült egyszerűbb ipari termékek fogyasztójaként is megjelenik.⁴² A telepes falvakba áramló szegényparaszti

lakosság azonban jellemzően földműveléssel akart foglalkozni (ezért is igényelt földet). Ráadásul, ha akadt is volna önálló iparos, azt a kommunista hatalomátvétel végképp eltérítette szándékától. A művelhető kert nélküli iparos telek nem volt megfelelő választás az ötvenes években kialakuló ingázó munkásrétegnek sem. Az ugyanis a fő munkahelye mellett még évtizedekig saját gazdálkodásából egészíthette ki a jövedelmét, akárcsak szövetkezeti szomszédjai (TAMÁSKA 2005: 41).

Nemcsak a kisipar meghonosítása ütközött nehézségekbe, de az új falvak közösségi tereinek kialakítása sem ment könnyen. Márpedig ezek nélkül az új községekben élő földműves réteg civilizációs felemelkedése eleve kudarcra volt ítélve. Ezért a tervekben mindenhol szá-

100. Kisszállás egykori igazgatói lakását az 1950-es években alakították át kultúrházzá. A timpanonnal záródó oszlopsor tökéletesen megfelelt a kor szocreál ízlésének is.

mottevő, a belsősegek tíz-húsz százalékát kitevő területeket tartalékolnak a közigazgatási intézmények számára. Az a korabeli viszonyok között is természetes igényként jelentkezett, hogy a közigazgatási intézményeknek,

mint a községháza, posta, tűzoltószertár, iskola és templom, illetve az ezekben dolgozó értelmiségiek számára telkeket különítsenek el. A telepesebb községekben azonban egészségügyi intézmények, orvosi rendelő,

101. Templom és paplak, valamint a hozzájuk tartozó kert Nagyvenyimen a település periferiáján. Az új falvak tervezői az uradalmi örökségből rendszerint csak a szakrális emlékeket és a műemlékileg értékes kiskastélyokat, kastélyokat kívánták hosszútávon megtartani, ám ezeknek sem szántak kiemelt szerepet.

gyógyszertár, fürdőház, valamint kultúrház is helyet kaptak (E.8.2., Rácz 1946: 56). A későbbiekben tovább szaporodtak az urbanus életmódot kiszolgáló intézmények. Nagykarácsony 1950-es módosított rendezési terve kisebb városnak is beillő intézményi infrastruktúrát irányoz elő (TAMÁSKA 2011: 47, 95. ábra). Új elemként többek között csecsemőotthon épült volna, hogy a nők mihamarabb munkába állhassanak,⁴³ valamint klub, városias munkáslakások, pártház, szövetkezeti üzletház, fürdő és sportpálya jelezték a kialakítandó új életrend főbb sarokpontjait.

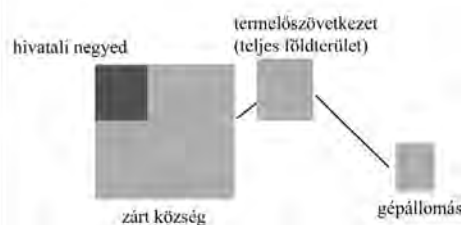
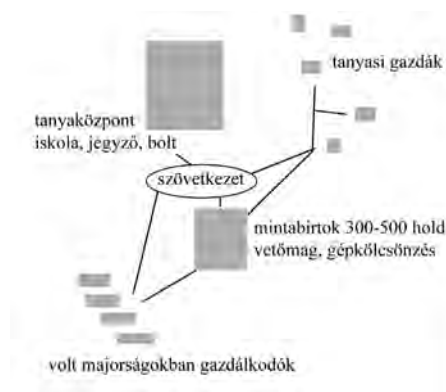
Az új községekben a középületeket igyekeztek úgy elhelyezni, hogy azok csoportot alkotva hivatali negyedet alkossanak (96., 97., 98. ábra). A központi telkek beépítését csak lazán szabályozták, sőt törekedtek is rá, hogy a közintézmények ne a telekhátáron álljanak, hanem szabadon tájolva, lazítva ezzel a lakótelkek rendeletekkel előírt merevségét. A megvalósult hivatali központok közül Mátyásdomb fő utcája a legérdekesebb, amely úgy néz ki, mintha kicsinyített városi felvonulási út lenne (lásd: 181., 185. ábra). A legtöbb helyen azonban csúsztak, sőt el is maradtak a beruházások, ami miatt az eredendően ideiglenes jelleggel használt uradalmi épületek iskolaként, községházaként vagy kultúrházként mind a mai napig fennmaradtak és alapjaivá válhattak a helyi kulturális identitásnak (99., 100., 101. ábra).

Az uradalmi örökség sorsa

A korabeli leltárokból is kitűnik, hogy a fejlett uradalmi falvak valóságos gyártelepek voltak, nem egyszer komoly feldolgozó iparral. Még a nem is olyan fejlett zalai majorságokban is malmok, szeszgyárak, fűrésztelepek, tégl- és kerámiagyárak, valamint keményítő üzemek sora került állami kezelésbe, nem beszélve a kisvasúthálózatról vagy a gépszínekről (H.1.3.).

A nagybirtok szerkezetéhez igazodó ingatlanvagyon nem lehetett teljes mértékben átalakítani és a kisparaszti gazdaságok igényeihez szabni. Jobban mondván a cél nem az volt, hogy minden nagyüzem megszűnjön, hanem az, hogy a nagyüzemek a kisbirtokot is termelési előnyhöz juttassák. Ennek érdekében mintagazdaságokat alapítottak, amelyek elvi feladatkörébe tartozott, hogy a környező gazdák számára biztosítsák a gépeket (pl. bérszántás, bércséplés), vetőmagokat, felvásárlási és koordinálási feladatokat. A mintagazdaságok, kisbirtokok rendszerét az önkéntes szövetkezet fogta volna össze (102. ábra). A földosztással párhuzamosan 1945 júniusára mintegy hetvenhárom mintagazdaságot jelöltek ki (A.1.9.).⁴⁴ Mivel a mintagazdaságok a volt uradalmi majorok ingatlanállományát kapták meg, ez a tény némi védelmet nyújtott az általános bontásokkal szemben is. A majorságokkal együtt a kastélyok is az állam tulajdonába szálltak át. S bár a kastélyok pusztá létéükkel szimbolizálták a feudális Magyarországot, mégiscsak a magyar művészettörténet legnevesebb alkotásairól volt szó. Ezzel természetesen az új községeket építő mérnökök is tisztában voltak: „Falvainkban legtöbbször a templomok, (esetleg) a kastélyok régiiek. Gondoljunk tehát rájuk, hiszen a szép régi épület nemzeti kincs.” (RÁCS 1946: 60)

A forradalmi hangulat azonban nem kedvezett sem a racionális megfontolásoknak, amely tehát a működő üzemek egyben tartása mellett szólt volna, sem a műemléki szempontoknak. Mikor Balogh Vilmos minisztériumi vezető tisztviselő a tanácsülésem felvetette, hogy legalább a nemesítő nagy gazdaságokat meg kellene óvni a feldarabolástól, kiderült, hogy ezek egy részét már kiosztották az új gazdák között (A.1.10.).⁴⁵ A telepítési tervek rendszerint totális bontásokkal számoltak. Nagyvenyim vasútállomásnál például egy kisebb városi gyárnak

102. Kertmagyarországtól a kolhozfaluiig. Az új községek kijelölésének pillanatában még nem volt elsődleges cél a zárt községek kialakítása. A mintagazdaságokat egy-egy volt uradalmi majorság köré telepítették. Ugyanitt mérték ki az új gazdák telkeit is, igen gyakran tanyaszerűen szétszórva. A laza településszerkezetet az önkéntes gazdasági és társadalmi szövetkezés fogta volna össze. A kolhozfalú ezzel szemben tömör falustruktúra, amely társadalmi értelemben a központi államapparátus irányítása alatt áll. A földek a kolhozokhoz, a termelőeszközök (gépek) a géppállomásokhoz tartoznak.

is beillő üzemműközpont állt. Ennek ellenére a templomon, a paplakon és az iskolán kívül semmit sem kívántak megtartani az új falustruktúrában (E.8.2., lásd 101. ábra). Besnyőn ugyancsak szigorúan bántak a múlttal, mikor is a templomon, az intézői lakáson, a magtáron és a gépszínen kívül minden más objektumot elbontandónak minősítettek (Y.928.7.).

A radikális megoldásokat egyrészt maga az élet hátráltatta, hiszen a legtöbb épületben ekkor már laktak, másrészt egy még radikálisabb politikai ideológia, a kommunizmus, amely a nagybirtokhoz sokban hasonló kolhozokban gondolkodott. A korántsem pozitívumként elkönyvelt párhuzamra az alapvetően baloldali elkötelezettségű szociográfia is felfigyelt: „Az állami gazdaságok eleinte erősen hasonlítottak a régi nagybirtokra. A termelőszövetkezetnek az a struktúrája, amelyet 1948–53 között erőltettek (...) ahelyett, hogy felrobantotta volna, új módon konzerválta a félféudalizmus nem egy elemét” (MÁRKUS 1971: 199). Építészeti szempontból

mindez azzal a következménnyel járt, hogy a formálódó szövetkezetek és állami gazdaságok a volt nagybirtok épületeit kezdték el használni (E.13.2., E.14.1.).

A szocialista mezőgazdaság számára nemcsak a nagybirtok épületei, de egész települési rendje ideálisnak bizonyult, hiszen a határban fekvő nagy termelési egységek a szigorú funkcionális tagoltságot hirdető településrendezés alapját jelenthették. Perényi a mintaként bemutatott szovjet kolhoz-falvakról írva megállapítja, hogy bennük „három építési övezet alakult ki: 1. lakóépületek, 2. igazgatási és kulturális épületek, szociális intézmények, 3. üzemi épületek”. (cikk: PERÉNYI 1947: 162) A háború utáni, nem szocialista jellegű falutervezéshez képest ez a rendszer annyiban volt más, hogy nem számolt a parasztelek gazdasági funkciójával. Ha kizárólag településszerkezeti értelemben nézzük, a kolhoz-falunak ez az ideálja alig különbözött az uradalmi falu gyakorlatától.

A kolhoz rendszerű szocialista falurendezés 1949-ben vett nagyobb lendületet.

103. Munkáslakások a Lökösháza melletti Bréda-majorban az 1950-es évekből. Miközben a magánemberek számára megtiltották a külterületi építkezéseket, a TSZ központok és gépállomások munkaerő szükségletét biztosítandó az állam számtalan külterületi agrárlakótelepet hozott létre.

A helyzet fonákja, hogy miközben törvényben tiltották meg a külterületi építkezést, a Tanyai Tanács felállításával pedig mintegy kétszázezer paraszti gazdaság és mintegy 8000 (ebből 3000 ötven főnél népesebb) major megszüntetését kívánták rövid időn belül elérni, az állam maga erőteljes külterületi fejlesztésekbe fogott (HAJDÚ 1992: 108, 103. ábra). A volt majorságokban gépállomásokat hoztak létre, kivéve ezzel a termelési eszközök tulajdonját a parasztság kezéből (HONVÁRI 2003: 81, 104. ábra). A gép- és javítóműhelyek felvonulást biztosító feladatokat is elláttak volna háborús konfliktus esetén. Az 1949-es évtől kezdve az államilag támogatott falusi lakásépítés legfontosabb célterülete már nem a falu, hanem a gépállomás volt (forrás: ÉPÍTÉSÜGYI ÉRT. 1949).⁴⁶ Ráadásul

ezek a lakások még mindig a paraszti gazdálkodáshoz kifejlesztett tervek szerint épültek, mint azt az Ercsi melletti Sinatelep is mutatja (a képet közli: CSURGÓ 2007: 113). A majorság jellegű telepek jelentősen lelassították a közeli új falvak belsőégeinek a fejlődését (D.98.1.).

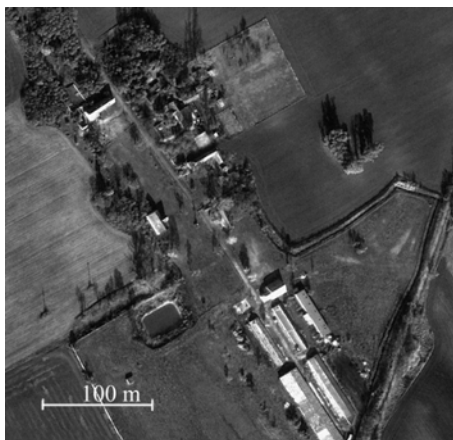
Az uradalmi épületek hosszúra nyúlt ideiglenes felhasználása nem jelentette azok karbantartását, így amikor a hatvanas évek második felében nagyobb lendületet vett a mezőgazdaság gépesítése, az épületek jelentős részét elbontották. A bontások ellenére a szocialista nagyüzem szerkezeti modellje még mindig a nagybirtok mintáit követte. Sipos Gyula szociográfus szerint „az állami gazdaságok központi településeit érezhetné az ember a régi uradalmi termelés közvetlen folytatóinak”. (SIPÓS 1977: 12)

104. Kísszállás fejlett uradalmi gazdasága helyén jelölték ki Magyarország első gépállomását. A munkásoknak szánt lakóingatlanok nem annyira a népies modern, mint inkább a pusztai építészeti világot idézik.

105. Kiskokasd puszta Mezőfalva mellett. A régi uradalmi majorság lazán települt, fákkal körülölelt csoportja élesen elkülönül a modern mezőgazdasági üzemközpont sűrűn egymás mellé helyezett tömbjeitől.

MŰHOLDKÉP: GOOGLE EARTH

Noha kétségtelen, hogy az ötvenes években még ez volt a helyzet, építészeti szempontból a hatvanas-hetvenes évek mélyreható változást hoztak. A modern majorok mindenekelőtt zsúfoltabbak voltak a hagyományos pusztáknál (KOTSIS 1954: 252, 105. ábra).⁴⁷ Ha nem is tekintjük az épülettípusokban beállt változásokat, a beton és vasbeton szerkezetek gyors terjedését, már önmagában ez a tény is megnehezítette az épített örökség fennmaradását. Nagykarácsonyban például kijelölték szövetkezeti belmajornak a falu melletti uradalmi istállókat, ám az ezekhez szervesen hozzátartozó további épületek, köztük a magtár, már túlságosan messze álltak ahhoz, hogy az üzemközpont részét képezhessék. Ennek ellenére az új falvak közelében fekvő majorságok a legtöbbet voltak képesek megőrizni arculatukból, mert a belterület közelsége miatt nem volt mód

azok intenzív fejlesztésére, például új istállók felépítésére. A határban fekvő majorok, mint például Kiskarácsonypusztza, Bárányjárás, Bernátkút, Újgalambos annál mélyrehatóbb átalakulásokat mentek keresztül. Gyakran az egész épületállományt lecserélték, legfeljebb az intézői lakot hagyták meg irodának.

Végül nem hagyhatjuk szó nélkül, hogy a nagybirtok öröksége a magyar műemlékvédelem egyik legelhanyagoltabb területe (ROMÁN 2004: 75). Szántódpusztza a maga komplex rehabilitációjával mind a mai napig Magyarország egyetlen, uradalmi időket idéző szabadtéri múzeuma (ÁGOSTHÁZI–BOROSS 1985, lásd 30. ábra).⁴⁸ Az is kifejezetten ritka, hogy egy uradalmi ma-

ior eredeti funkcióját nagyrészt megőrizve működne tovább, mint a mezőhegyesi lovarda. Jellemző, hogy a jóval kisebb léptékű, de hasonlóan értékes, Mezőfalva melletti Ménesmajort a műemlékké nyilvánítás sem képes megóvni a pusztulástól (cikk: CSERI 2006). Az elmúlt évtizedeket túlélő uradalmi épületekre ma újabb veszély leselkedik, a bontott téglát dívatja. Gyakori látvány, hogy a majorságok helyén tornyokba rakott téglákat kínálnak eladásra. A gazdasági épületeknél valamivel jobb helyzetben voltak, illetve vannak a kastélyok és a kúriák, ám ennek a kérdésnek az áttekintése messzire vezetne, ráadásul sorsuk eléggé közsismert (ROMÁN 2004: 57).

106. Hantos magtára, előtte bontásból származó téglák. A szövetkezetek 1990 utáni széthullásával gazdátlan lett régi uradalmi épületek pusztulása látványos méreteket öltött. A folyamatot gyorsítja, hogy az utóbbi időben divatba jött a használt téglát felfelület, mint a kortárs városi építészeti egyik esztétikai eszköze.

HÁZÉPÍTÉS

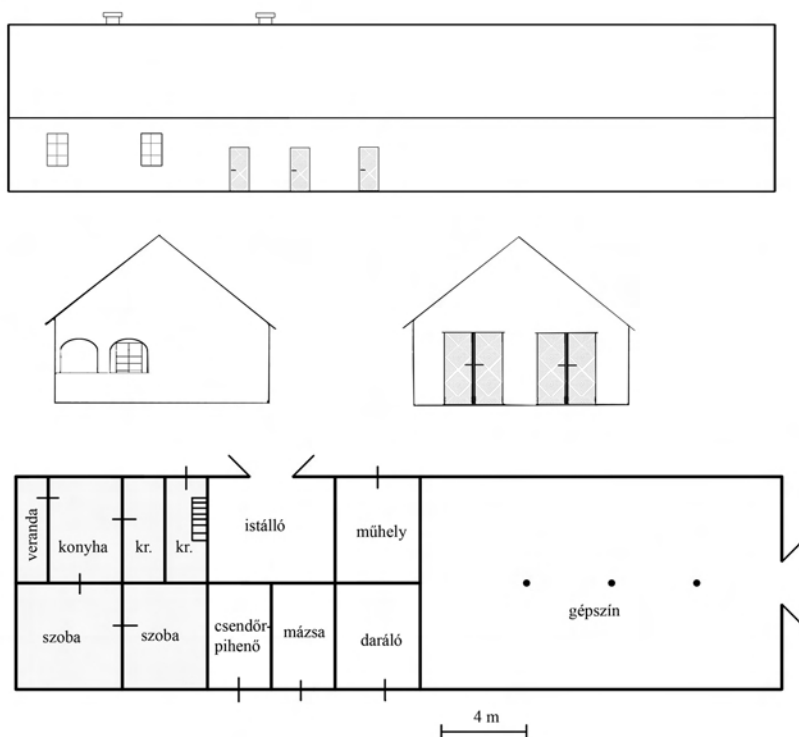
KEVÉS NAGYBÓL SOK KICSI

Az átépítések

A lakáskérdést az első időszakban a kényeszmegoldások jellemezték. Új házak alig épültek, leginkább a volt uradalmi épületek átalakításával kísérleteztek. Ez a gyakorlat nem nevezhető újnak, hiszen a telepes falvakban már a negyvenes évek első felében is általános volt (107. ábra). Újrónafőn például egy 41x10 méteres alapterületű volt cselédlakban gépszínt, darálót, mázsát, egy kisebb műhelyt, csendőrpihenőt, valamint

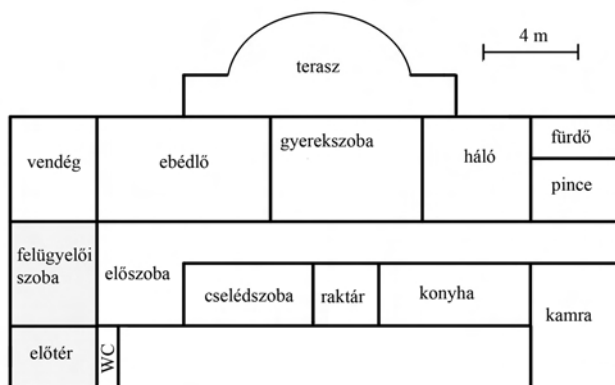
gépész szolgálati lakást alakítottak ki. A szolgálati lakásnál még az esztétikai kialakításra is ügyeltek, és a korszakra jellemző romantikus íves tornácot helyeztek el a bejárat elé.

Ugyancsak beszédes példa Csökmő-Kőrössziget volt kúriájának átépítése (108. ábra). A kétmenetes, oszlopsorral ellátott klasszicizáló épület a felújítás után még egy budapesti nagypolgári lakásnak is beillett volna. Volt külön ebédlő, gyerekszoba, vendég- és hálószoba, valamint fürdő. A kert felőli homlokzat elé félköríves reggeliző terasz került.

107. Átépített cselédlak Újrónafőn az 1940-es évek elején. A földosztás előtti telepes községek nem voltak forradalmian nagybirtok ellenesek, így az uradalmi épületállomány racionális újrajahaszosítása sem ütközött ideológiai nehézségekbe.

LEVÉLTÁRI FORRÁS: Y.318.1. ALAPJÁN SAJÁT SZERKESZTÉS

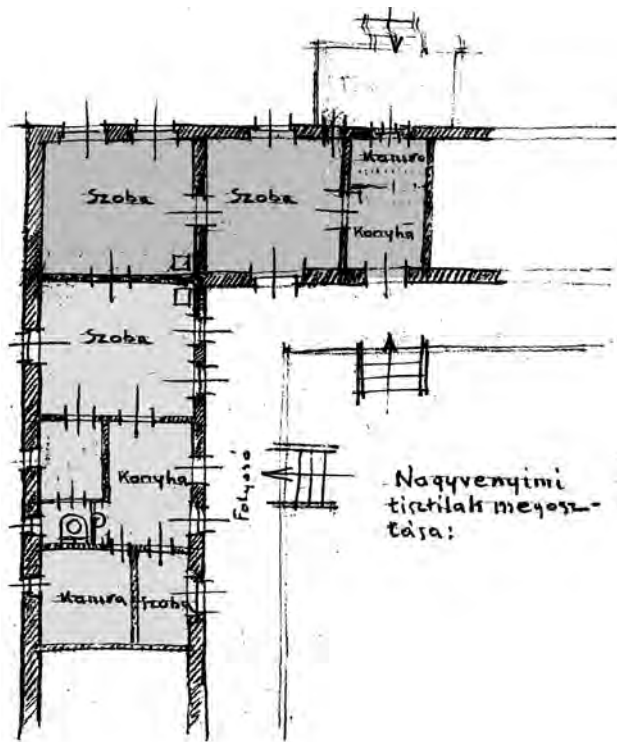
108. Csókmő-Kőrössziget telep átépítési rajza telepfelügyelői lakássá az 1940-es évek elején. Az alaprajz a kor polgári igényeit jeleníti meg, tehát az úri középosztály életvilágát a paraszti telepeseikkel szemben.

LEVÉLTÁRI FORRÁS: Y.244.2 ALAPIÁN SAJÁT SZERKESZTÉS

A nem túl tágas konyhát és a cselédszobát külön térsorban helyezték el, hogy ne zavarja az épület reprezentatív jellegét. A telepfelügyelői munkára egyedül az épület egyik szárnyában elhelyezett iroda emlékeztet. Azonban még ide sem lehet közvetlenül az udvarról benyitni, hanem az előtérben kell várakozni. Az átalakítás kétségtelenül sok

polgári elemet hozott az épületbe, ám ez a polgárosodás az úr és a paraszt közötti távolság fenntartását szolgálta. Lényegében nem történt más, mint hogy a feudális földbirtokos, intéző, bérlő stb. helyére az állami tisztséget betöltő telepfelügyelő lépett.

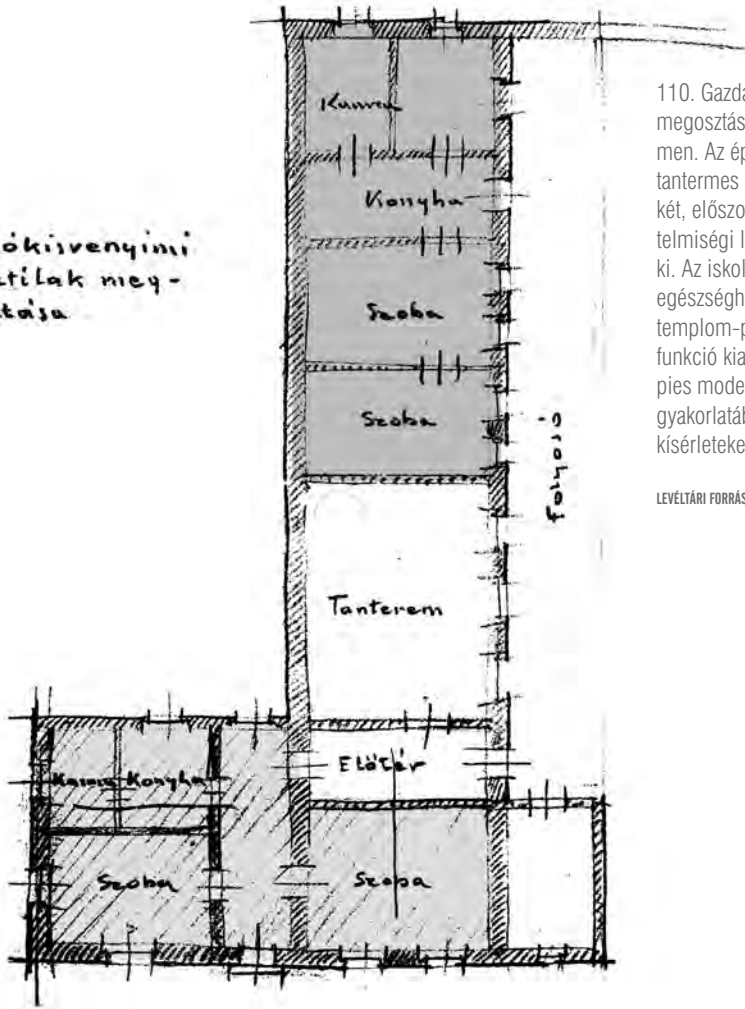
Ha a két épület után az 1945 utáni átalakításokra vetünk egy pillantást, úgy rögtön

109. Gazdatiszti lakás megosztása Nagyvenyimen (1945). A gazdatisztek épületeit ideiglenes jelleggel szoba-konyha-kamra beosztású gazdalakásokká osztották fel.

LEVÉLTÁRI FORRÁS: E.10.1.

Alsókisvenyini
tisztalak meg-
osztása

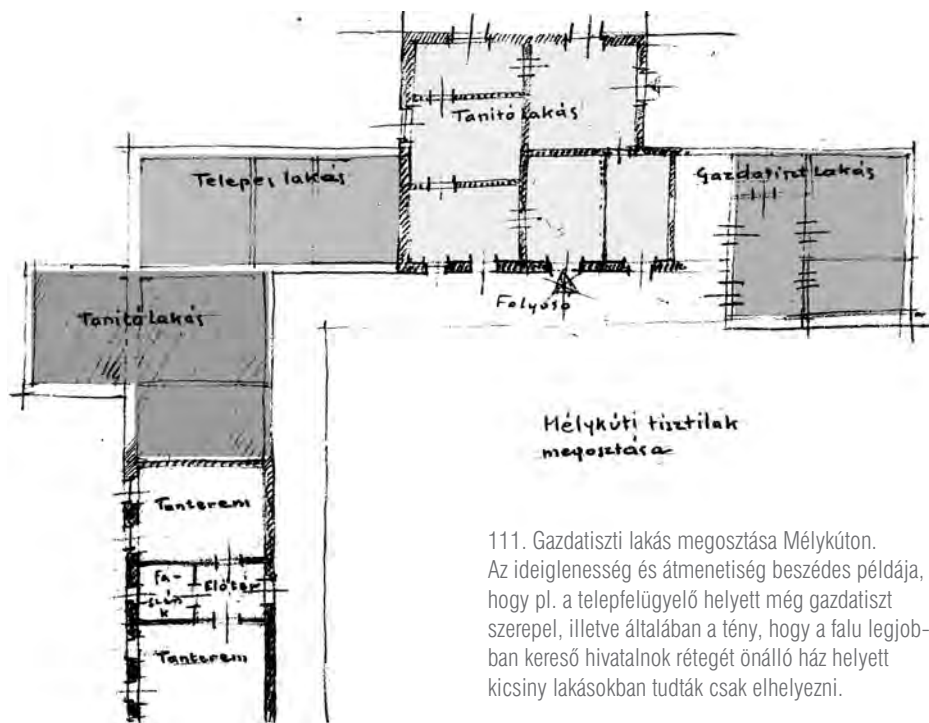

110. Gazdatiszti lakás megosztása Alsókisvenyimen. Az épületben egy tantermes iskolát, valamint két, előszobával ellátott értelmiségi lakást alakítottak ki. Az iskola-tanítólakás, egészségház-nővérszálló, templom-paplak vegyes funkció kialakítására a népies modern tervezési gyakorlatában is tettek kísérleteket.

LEVÉLTÁRI FORRÁS: E.10.1.

feltűnik utóbbiak deklarált ideiglenessége. Mivel hosszútávon nem számoltak az uradalmi épületállomány fennmaradásával, csak a lehető legegyszerűbb beavatkozásokra szorítkoztak. Ám ezekből is kitűnik a rendszer alapvető célkitűzése: a demokratizálódás. A kúriák és tisztii lakok esetében ügyeltek rá, hogy azok ne kerüljenek egyetlen magán-személy birtokába. A nyolc-tíz helyiséggel rendelkező épületekben kiszabott szoba-konyha-kamra lakásokban helyezték el a telepfelügyelőt, a tanítót, sőt esetenként egy-egy új gazdát is (E.10.1. 109.; 110., 111.

ábra). Miközben az úri rend lakásait felosztották, a cselédlakokban éppen ellenkező előjelű változásokat sürgettek. A cselédnyomor szimbólumának számító közös konyhát igyekeztek megszüntetni, és minden családnak külön konyhát és kamrát biztosítani (E.8.1., 112. ábra). Azonban itt sem törekedtek tartós megoldásra. A bejáratozatokat nem helyezték át, pedig elvileg lehetőség lett volna elfogadható méretű előkerttel rendelkező lakóegységeket is létrehozni. Ehhez annyi kellett volna csupán, hogy a lakások helyiségeit ne keresztbe, hanem hosszába fűzzék fel.

111. Gazdatiszti lakás megosztása Mélykúton. Az ideiglenesség és átmenetiség beszédes példája, hogy pl. a telepfelügyelő helyett még gazdatiszt szerepel, illetve általában a tény, hogy a falu legjobban kereső hivatalnok rétegét önálló ház helyett kicsiny lakásokban tudták csak elhelyezni.

LEVÉLTÁRI FORRÁS: E.10.1.

A falusiak építészete

Noha az új községek legmeghatározóbb specifikuma a tervezett jelleg, hiányos lenne a kép, ha nem vennénk figyelembe a korszak falusi építetőinek, köztük az újgazdáknak a hivatalos elvárásoktól többé-kevésbé független építészeti törekvéseit. Már csak azért is, mert a títustervek erőltetése az állam részéről főként azzal volt magyarázható, hogy az építész szakmai elitek nem nézték jó szemmel a falvakban uralkodó divatokat. Az új községekben ezért kezdettől fogva szorgalmazták a títustervek alkalmazását, igaz, eleinte csak azért, mert a földhivatali dolgozók attól tartottak, máskülönben az újgazdák, egy korabeli hivatalnok szóhasználatát idézve, „viskókat” építenének maguknak (A.1.1., E.6.3., lásd 25. ábra, 73. ábra).

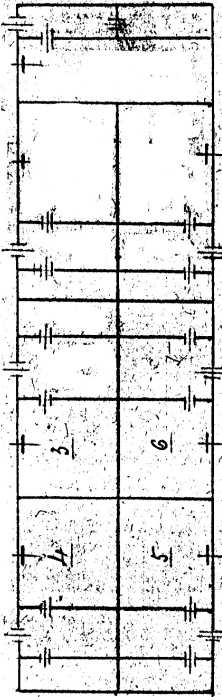
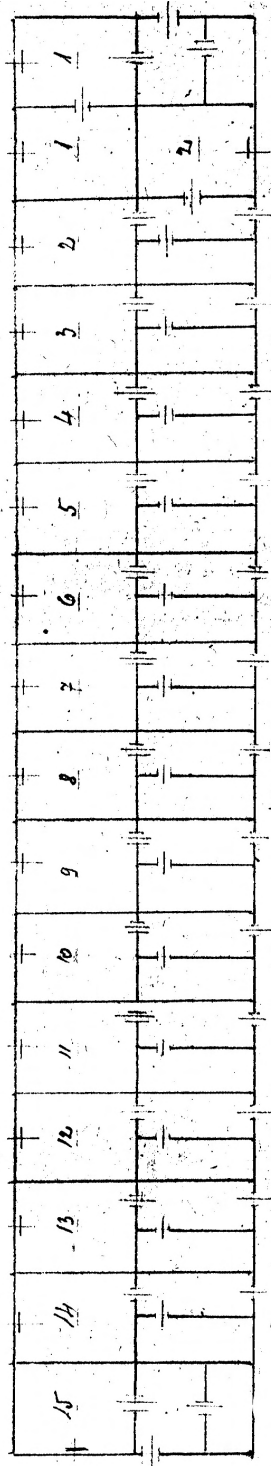
Az építészeknek azonban nemcsak a szégyenparaszti szokásokkal volt bajuk, de a

falusi társadalmi hierarchia közepét és csúcsát képviselő rétegek orientációs mintáival is. Padányi Gulyás Jenő 1940-ben ugyancsak elítélő hangon beszélt a „hengeres pingálóról”, akik az építészek tervezte falusi kislakásokat „telepingálják (...) darvakkal, flamingókkal, szőlőfürtökkel, rózsákkal, ahelyett, hogy fehérre meszelnék.” (cikk: KODOLÁNYI 1940: 25) Anélkül, hogy esztétikailag rehabilitálnánk a pingálók munkáját, meg kell jegyeznünk, nemcsak a rossz díszekkel, hanem általában a díszekkel volt a probléma. Hiszen Padányi, aki maga is a modern mozgalom gyermeke volt, mindent feleslegesnek érzett az épületen, ami nem tartozott szervesen a funkcióhoz. A hasonlóan gondolkodó néprajzos Gunda Béla egyenesen azt állította, hogy a népi építészetben a díszítőmenny eleve csak idegen hatású lehetett: „Az, amit ma annyira népinek hiszünk, csak felső máz a paraszti

Felújítási telepítéskor

11 p. Pészadacs

Alacsonyvízű lakóházak vízlatrajza

112. Pészadacs cselékházainak új megosztása. Az ideiglenes jellegű átépítéseknel a legfontosabb cél a közös konyha megszüntetése volt. Máskülönbem nem sokat törődtek az épületben rejlő átépítési lehetőségekkel, mert már rövidtávon is bontással számoltak.

LEVÉLTÁRI FORRÁS: E.8.1.

építészetben, a kisnemesség, a polgárság lakáskultúrájának a múlt század közepétől kezdődő utánzása.” (cikk: GUNDA 1937: 102) Mint a modern mozgalom annyi más alapelve, a népi építészetről alkotott felfogása is megfélelbezhetetlen dogmaként rögzült az építész közbeszédben.⁴⁹

A modern építészek szemében a falusiak szépről alkotott elképzelése messze állt az esztétikai kifinomultságtól. A pingálásokat talán még elviselték volna, reménykedve, hogy a divat múltával visszatérnek a régi fehér falazatok. Az egyszerű nyeregtetőből kiugró tornyocskák ellen azonban évtizedeken át folyt a szellemi hadviselés (D.98.1., 113. ábra). Rácz György új gazdáknak készült építési útmutatójában egy fényképet is közöl (RÁ CZ 1946: 9). Az épületnek – véli a szerző – már az alapformája is hibás, de igazán csúffá a saroktornyok és az oromzat te-

szik. Mintha csak ugyanezt az épületet állítaná pellengérré évtizedekkel később Major Máté: „A kép valóban kastélyt ábrázol, melynek alapformája négyszögletű, de több ki- és beugrás teszi «romantikussá», s egyik sarkából sem hiányzik a torony.” (cikk: MAJOR 1981: 196)

A huszadik század falusi építészetét mind a modern, mind a népies építészek elítélték, a kérdés csak az, honnan számították a romlást. „A ház tájolása és belső elrendezése, a házépítés történetének egész folyamán szerves egység volt. Ez az egység azonban az utolsó fél évszázadban felbomlott.” (TÓTH 1947: 7) Tóth szerint a „felbomlás” nem is a tornyokkal, de még csak nem is a díszítményekkel kezdődött, hanem általában a falukép urbanizálódásával. Szerinte ugyanis nincs helye falvainkban az „L” alaprajzú, két utcai szobás

113. A városi polgárság ízlését tükröző díszes villák megjelenését a falvakban és a kisvárosok falusias utcáiban az építész szakma hangadó elitje egységesen elítélte. (Hajdúböszörmény)

114. Tóth Kálmán, a második világháború utáni háztervezés egyik vezető alakja nem csupán a városi villát, de az utcára beforduló, majd idővel sorházzá váló beépítést sem látta szívesen a falvakban.

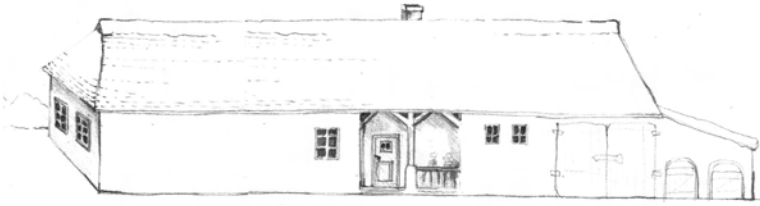
épületeknek, mert azok a paraszti életformától idegenek (u. o. 17., 114. ábra).

Az új községekben folyó állami szerepvállalás elvi lehetőséget teremtett arra, hogy a „rossz” tendenciákat ellenző építésszek a mindennapi építőgyakorlatba is átültethessék elveiket. Ez azonban valóban csak lehetőség volt. Mert bár a szakmai elit egységes volt az egyszerű formák melletti kiállásában, az építőmesterek, falusi építők és az építész szakma kevésbé hangadó rétege semmi kivetnivalót nem talált a falu díszítőkedvében. A Kál-Kápolna melletti Nagyúton olyan típusházakról maradtak fenn kiviteli rajzok, amelyek teljes mértékben megfeleltek a harmincas-negyvenes évek falusi szokásoknak. A szoba-konyha-kamra alaprajzot meghagyták, az oromzaton és a tornáccon díszeket helyeztek el. A kétszobás változat esetében az utca felől bővítették az épületet, ahogyan az falun amúgy is szokás volt. Az egyetlen furcsaság az, hogy a tornác lerövidült, s így az csak a konyha előtti részen futott végig (Y.262.1., 115. ábra).

A tornác ilyen redukált használata annál is inkább feltűnő, mert a népies-modern mozgalom a parasztház esszenciáját, táji karakterét vélte benne felfedezni: „Pest megyében a kerek oszlopokat szeretik leginkább, ahol sok a kő, kőből rakott íves

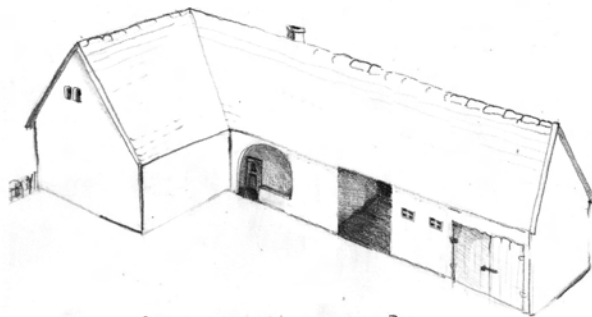
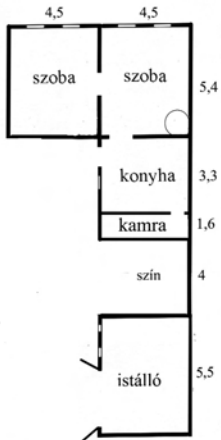
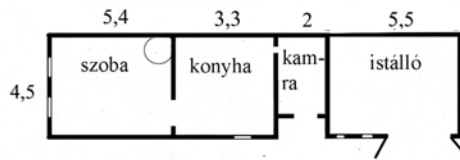
tornácok a gyakoriak, másutt a faoszlop. A Kunságban a tornác két végét be szokták építeni egy-egy kamrával, jó az a szerszámoknak. (...) Építsünk tehát a helyi szokás szerint.” (TÓTH 1947: 25) A nagy kérdés persze az, hogy a falusi építők miért nem voltak maguk is tisztában a helyi szokásokkal, és miért nem építkeztek eleve hagyományos módon. Valószínűleg azért, mert ezek a hagyományos minták azt a paraszti lételem szimbolizálták, amelytől kimondva, kimondatlanul, de szabadulni igyekeztek (lásd TÓTH 2010, VALUCH 2004).

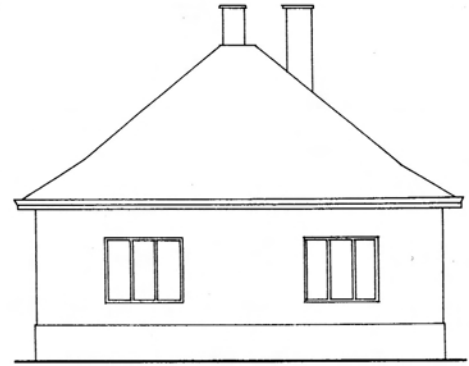
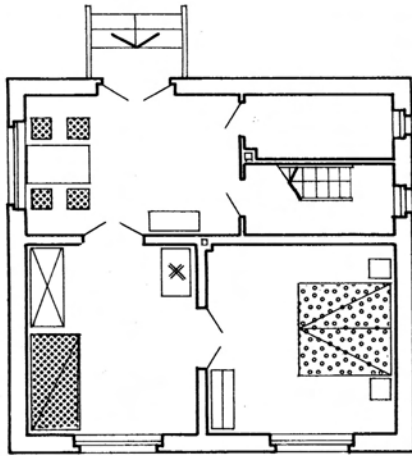
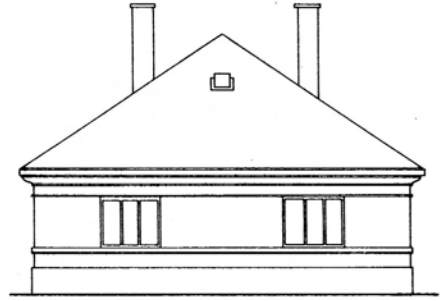
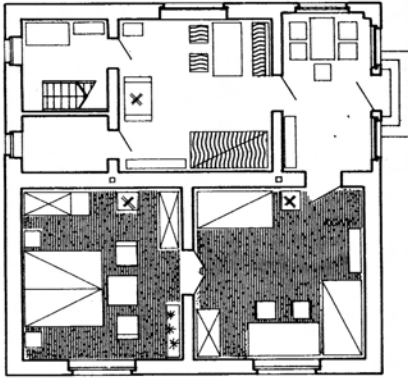
A falu persze nemcsak a tornáctól fordult el, de általában a hosszúháztól is. A Győr melletti Ikrény új községben a volt cselédek helyi pallérokat alkalmazva sátozott kockaházakat kezdtek építeni (BALASSA M. 2002: 168, 116. ábra). De még a mintafalunak szánt Besnyőröl is fennmaradtak építési engedélyek, amelyek egyedi tervezésű, tehát nem típusházak villák építéséről tanúskodnak, közvetlenül a házhelyosztások utáni időkből (117. ábra). A telepítési hivatal engedélyezte is az épületet azzal a kikötéssel, hogy sátozott helyett utcával párhuzamos nyeregtetőt kapjon az épület, valamint a csíkozást elhagyva egyszínű maradjon az egész homlokzat. Ám még ez a feljavított

115. Telepeseknek szánt háztervek Kál-Kápolna Nagyútról a harmincas évek végén. Az épületek még teljes mértékben alkalmazkodtak a helyi építészokásokhoz, azoktól sem alaprajzban, sem a díszítésekben nem igen tértek el.

LEVÉLTÁRI FORRÁS: Y.262.1. ALAPJÁN A RAJZOKAT HORVÁTH ORSOLYA KÉSZÍTETTE

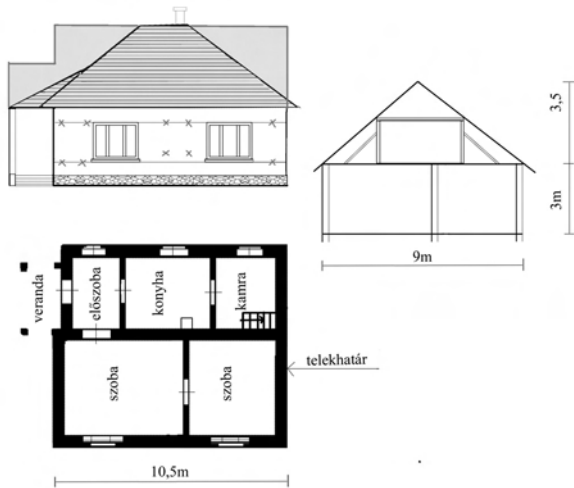
116. Jellegzetes sátoztetős kockaházak a háború utáni évtizedekből. A kockaház a polgári lakásideál falusi megfelelője. A hátsó traktusra szerveződnek a kiszolgáló helyiségek, a kényelmes fürdő, a tágas előszoba, míg az utcai oldalra egymásba nyíló „barokkos térifüzér” kerül. A polgári életmód egyéb kellékei, például a kerti terasz azonban még hiányoznak.

KÉP FORRÁSA: TÖMÖRY 1979 : 77

változat is igencsak messze esik a Tóth Kálmán képviselte ideáltól.

Belépve a kockaházba válik igazán világossá, miről is szól ez az épülettípus. Ugyanaz a polgári életideál köszön ugyanis vissza, amely nagyobb léptékekben ugyan, de a kórösszigeti kúriánál is megfigyelhető volt. A kétmenetes épület egyik oldala a „kiszolgáló” helyiségeket, az előszobát, a konyhát és a kamrát foglalja magába, míg az utcai oldalon két, egymásból nyíló szoba található. Erről a megoldásról Major Má-

ténak egyenesen a barokk palota jut eszébe, amelynek térifüzérét szintén egy szimmetriatengelyre felfűzött ajtótor képezte (cikk: MAJOR 1981: 197). A besnyői házban fürdőszoba még nem épült, mint ahogy annak sem látták szükségét, hogy a kert felé pihenő teraszt toldjanak az épülethez. Ezek hiányából is látszik, hogy a korai kockaház elsősorban formai utánzása volt a polgári életideálnak, miközben a porta egészében paraszti maradt (lásd TÓTH Z. 1976, 118., 119. ábra).

117. R. J. és nejének épülő háza Göböljárason (Besnyőn) 1947-ben. A Szűcs István jegyezte házterv négyzetes alaprajzú városi épületet ábrázol. A földművelésügyihoz rendelt Országos Műszaki Hivatalnak nem volt kifogása a népiesnek nem nevezhető terv ellen. Módosította ugyanakkor a tetőformát, áthúzta a csíkozást, illetve oldalhatárra helyezte az épületet.

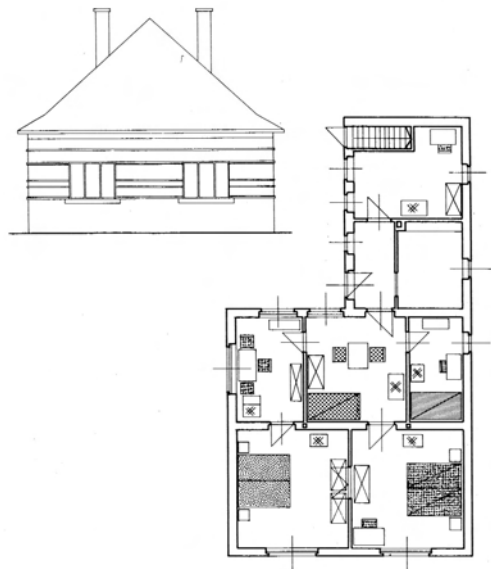
LEVÉLTÁRI FORRÁS: Y.928.4. UTÁN ÚJRARAJZOLVA

Ez a kettős kötődés, amely életmódjában paraszti, orientációjában már inkább városinak volt mondható, korábban a tisztaszoba kapcsán érezte hatását a vidék építészetében. A tisztaszoba jelenségével a modern építészek nem tudtak mit kezdeni. Racionális gondolkodásunktól teljesen idegen volt, hogy a lakásban kihasználatlanul maradt holt terek keletkezzenek. Holott – s erre éppen Veres Péter hívta fel a figyelmet – a tisztaszoba a maga módján racionális jelenség volt (cikk: VERES 1961: 209). Azt a célt szolgálta, hogy legyen a paraszti háztartásnak olyan helyisége, amely szó szerint tiszta maradhatott a házkörül munkával óhatatlanul együtt járó sártól és piszoktól. Ha jobban belegondolunk, hasonló dilemma ez, mint az elmaradottság szinonimájaként kezelt udvari árnyékszék kérdése. A maga logikáját követve ugyanis jogos az igény, hogy ezt a funkciót ne a lakás belső terébe helyezzük el, ahol többek között az evés is zajlik. A civilizációs kényelem és a paraszti racionalitás tehát nem minden esetben egyezett.

A kockaház falun óriási változást hozott, de csak külsőleg. Míg ugyanis a régi parasztházban csak egy szobát nem használtak, a gyenyenes-hatvanas években gyak-

118. A kockaház és a régi hosszúház természetes egybenövése. Az első házrész teljes egészében városias, ám a ház élete jellemzően nem itt, hanem a hátsó nyári konyhában zajlik.

KÉP FORRÁSA: TÖMÖRY 1979 : 79

119. Kockaházak Kisszálláson. Különösen az alföldi új községekben dominálnak a kockaházak. Itt ugyanis a földosztáshoz kapcsolódó tanyaépítési hullám miatt a zárt községek kialakítása évtizedeket csúszott.

ran az egész házat lakatlanul hagyták, vagy legfeljebb aludni jártak be. Az első kockaházak valóságos „tisztaházak” lettek, amelyek mellé nyári konyhát húztak föl, és onnan működtették a háztartást (TAMÁSKA 2008: 105). A modern építésszek által tervezett parasztporták zömének is ez lett a sorsa. Már csak azért is, mert az 1945–49 között született tervek egyáltalán nem számoltak a kettős életmóddal, így a nyári konyhával sem. Ez pedig oda vezetett, hogy a falusiak korrigálандó a hiányt toldásokkal és hozzáépítésekkel kezdték kiegészíteni az eredeti beépítést (lásd 147. ábra).

Mivel mind a nyári konyha, mind a kockaház, különösen annak tornyos változata ellentétes volt a szakmai ízléssel, az építésszek szinte állandóan panaszkodtak a

hatósági ellenőrzések hiánya miatt (D.98.1.). Tóth János egy országos vizgálatra hivatkozva szomorúan nyugtázta, hogy „a falukép züllik: kontárok építkeznek. A megfelelő hatósági ellenőrzés hiányzik.” (TÓTH 1961: 50) Aggasztó tendenciaként értékelték, hogy a tornác szinte teljesen megszűnt, az emberek nem törődtek a helyes tájolóással, a fehér meszelés ritkaságszámba ment, mindenki ott építkezett a telken belül, ahol kedve tartotta. A beszámolóból kibontakozó kép szerint, a huszadik század második felében a falusiak váltak a népi építészet, sőt általában a rendezett falukép legnagyobb ellenségeivé.

A falukép széthullása pontosan tükrözte azt a változást és bizonytalanságot, ami a vidéket jellemezte (BALASSA M. 2002: 14).

A helyzet összevisszaságát mi sem jelzi jobban, minthogy az ötvenes évek kollektivizálásának idején az új községekben előírt títustervekben az önálló paraszti gazdálkodás igényei köszönnek vissza. Ha innen közelítünk a problémához, úgy azt kell mondanunk, hogy a falusiak sokkal realisabban mérték fel a helyzetet és általában az egyéni termelés jövőjét, mint az építési hatóságok.

Kétségtelen, hogy a falvak népe, amint mód volt rá, visszatért az egyéni gazdálkodáshoz, illetve a hatvanas évektől a háztáji felé fordult. Ez a helyzet azonban átmenet volt csupán. A paraszti létben szocializálódott falusiak, más eszköz hiányában, paraszti munkabírásukkal igyekeztek megteremteni a következő generáció anyagi boldogulását. Az utóparasztosodás azonban nem kívánt többgenerációs mintává lenni. Akkor érezték az emberek sikeresnek, ha az így termelt plusz jövedelemből a felnövekvő gyerekeiket a városi munkás, szakmunkás pályákon tudták elindítani (MÁRKUS 1979: 254). A városhoz való szorosabb kötődés igénye az építkezésekben is megmutatkozott. Nem véletlen, hogy a kockaház közvetlen mintáit az elővárosok munkáskerületeiben lelhetjük fel (BALASSA M. 2002: 171).

Népies modern

Az új falvak építészete – az ötvenes évek végéig legalábbis – más utat járt be, mint az imént vázolt vidéki urbanizáció. Az új községekben az országos átlaghoz képest sokkal erőteljesebben érvényesült az építészek tervező és ellenőrző szerepe. A feladat volumene és egyidejűsége pedig lehetőséget adott arra, hogy az építészek településszintű alternatívát mutassanak fel az elővárosokból érkező hatások ellenében.

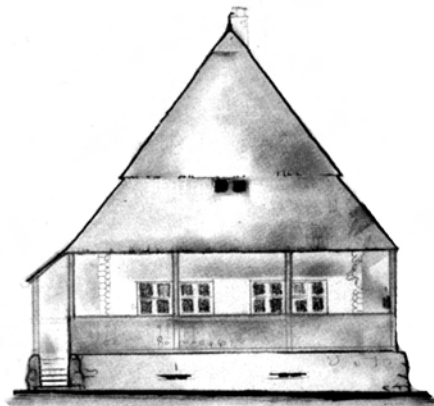
Az új községeknek szánt tervek a negyvenes évek népies irányvonalát vitték tovább. Ez a népiesség – mint azt fentebb be-

mutattuk – távol állt a 20. század első felének romantikus felfogásától. A népi építészből átvett arányok és alapformák a modern mozgalom alapelveinek vidéki (magyar) környezetbe illesztését jelentették. Ezért, hogy ezt az irányzatot a népies törekvéseken belül elkülöníthessük, külön névvel, a népies modernnel fogjuk illetni. S míg a korai negyvenes évek ONCSA-tervei még hangsúlyozottabban voltak népiesek, mint modernek (például napsugárdíszes deszkaoromzat, tájjellegű tornácok), az évtized fordulójára a modern szellemiségű puritán anyagkezelés vált dominánssá. Az ötvenes évek végére a magyar falu népies ízlésű megújulásának eszméje lekerül a napirendről, noha bűvópatakszerűen továbbra is része marad a magyar építőművészetnek (HADIK 1992: 31, PERÉNYI-FARAGÓ-MAJOR 1962: 181, 182).

A népies modern alapelveit Vörösmarty Kálmán 1941-ben, az ONCSA-házakat méltatva a következőképpen határozta meg: „Éppen úgy semmi hely itt a vasbetonszerkezetek adta formáknak, mint a lapos tető motívumának, vagy a többszínű vakolat sokszor igen zagyva mondanivalóinak, de a szűrhimzés díszítő elemei, vagy a mézeskalács-építészet sem teheti magyarrá és népiessé a homlokzatot.” (cikkek: VÖRÖSMARTY 1941: 37) A helyfüggetlen modernitást és romantikus népiességet egyszerre elutasító, valójában persze mindkettőből merítő építészeti program a háború éveiben még nem volt forradalmi, különösen nem nagybirtokellenes. A népies tervezés elsősorban nemzeti kérdés volt, amely kifejezte a „szociális, kollektív gondolatot”, és segítette a „születő új Magyar Birodalmat” (u. o. 33, 38). Az ONCSA-telepítésekhez kapcsolódó nemzeti retorika miatt a baloldali építészek 1945 előtt hallani sem akartak a modern építészet és a népi hagyományok összekapcsolásáról. Major Máté a *Tér és Forma*ban leszögezte, hogy „egy körzővel-vonalzóval szerkesztett parasztház nem népi”, majd a fábiansebestyéni

120. Vákár Tibor falusi házának homlokzati rajza, amelyet az Újjáépítési Minisztérium pályázatára küldött be. Az erdélyies épületet a zsúri bizonyára túlzottan romantikusnak ítélte, erre utal legalábbis, hogy nem kapott díjat.

TERV: VÁKÁR

mintaházak kapcsán szorgalmazta, hogy azok „csekélyke alaprajzi többlet” helyett, a kortárs nemzetközi áramlatokból táplálkozva kellene megújítani a magyar vidéket (cikk: MAJOR 1943: 21). Ugyanitt Granasztói Rihmer Pál ötletekkel is szolgált egy amerikai sorházas farmtanya és a már emlegetett Le Corbusier-féle utópisztikus „village coopératif” modelljének bemutatásával (cikk: GRANASZTÓI 1943 a, b, lásd 63. ábra). S hogy mennyire nem szakmai kérdésekről szólt a vita, mutatja, hogy az egyszerű baloldali és modern hívő Molnár Farkas hirtelen politikai páfordulása után, a nemzeti tábor tagjaként egy dévaványai telepes ház erejéig népies modorban alkotott (BEREY 1978: 445).

Miután pedig az új rendszerben Major Máté elsődleges véleményformáló szerepbe került,⁵⁰ a faluépítés népies útját sem látta annyira elvetendőnek, mint korábban. Az általa is szerkesztett *Új Építészet*⁵¹ külön számban foglalkozott a vidék kérdésével (1947/7). Ebben már csak egyetlen cikk erejéig éri kritika a népies títusterveket: „A gyakorlatban felmerülő megoldások általában az eddigi tervek továbbcsiszolását jelentik, és szemmel láthatóan azt a hitet keltik, hogy a parasztház (...) úgy a legjobb, ahogy van.” (cikk: BENKHART 1947: 165) Benkhart cikkével kapcsolatban a szerkesztők külön jegyzetben látták szükségesnek megjegyezni, hogy adott helyzet-

ben a népi lakóház alapformájának átvétele az egyetlen reális út a magyar vidék előtt. Egy másik írásban Borbíró Virgil világossá teszi, hogy a modern építészek ellenszenva a népies tervezéssel kapcsolatban szinte kizárólag annak nemzetiként való felhasználása miatt következhetett be: „a szellemi eltévelyedés szinte meglepő színbe hozza azt a kísérletet, hogy (...) ismét a falusi építészeti formák felé fordulunk, és a paraszti építőmódszereket akarjuk alkalmazni.” (cikk: BORBÍRÓ 1947: 138) Ezután kifejti, hogy a modern építészet és a népi gyakorlat tulajdonképpen egyazon építőéletet jelent, hiszen mindkettő szerény, szigorú és funkcionális.

Az 1945 utáni népies építészet melletti érvrendszernek az alappillére, hogy a paraszti építőhagyományra, mint a nemzetközi modern építészet történeti felmenőjére tekint: „Egyszerű alaprajzi tömegek, tagolatlan tetőforma, egyensúly, de nem erőszakolt szimmetria, árnyékhatás: eresz, mély tornác, keretezés nélküli ablaknyílások stb.” (TÓTH K. 1947: 28) Mintha csak egy korabeli modern épület laudációját olvasnánk. A már sokat idézett Rácz György mindenkinél direkter mutatott rá a népies modern szellemi bázisára: „Vegye tudomásul mindenki: a magyar parasztház alapformája, a hosszú, oszlopos tornácos elrendezés a legmodernebb egész Európában.” (RÁCZ 1946: 10)

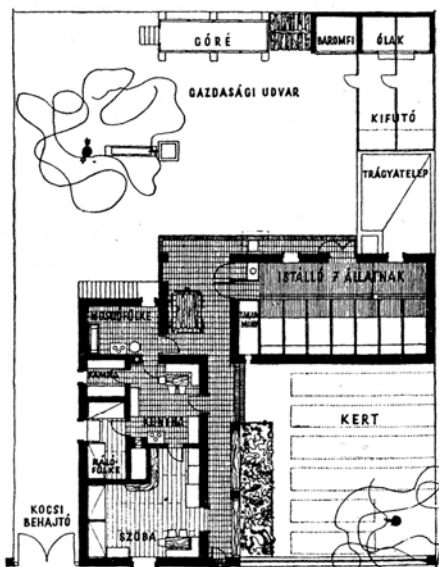
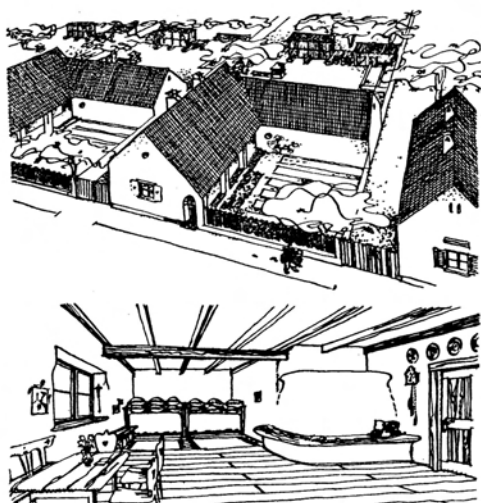
A modern és a népi egybemosása éppannyira volt a nemzeti gondolatot helyettesítő legitimációs eszköz, mint építészeti program. A tervpályázatokon ugyanis rendre elbuktak azok az építészek, akik a régi módon kezelve a feladatot, nemcsak a legegyszerűbb tömegformákra, de a díszítőmotívumokra is hangsúlyt fektettek. A folyóiratok nem is közölték ezeket a terveket, így csak véletlenül maradt fenn Vákár Tibor egy rajza, amely meredek, középütt hajlásszöget váltó erdélyies tetőzete miatt biztosan nem számíthatott a korabeli ítések elismerésére (VÁKÁR 2008: 87, 120. ábra).

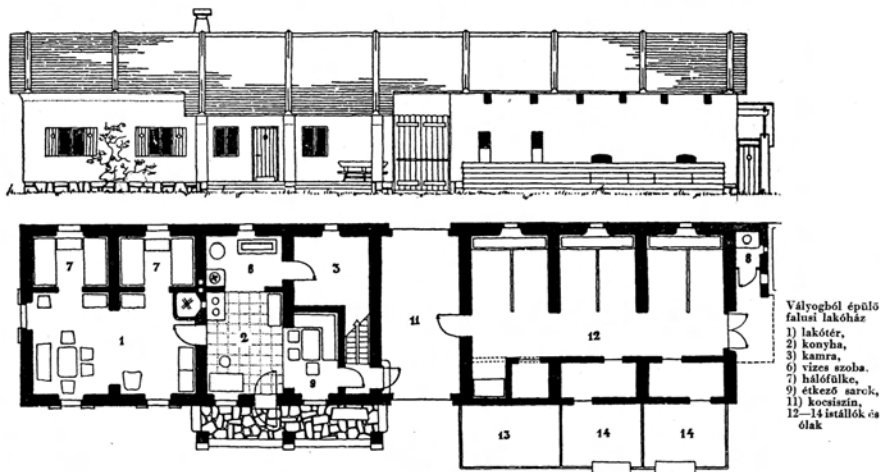
A népi építészet díszítőkedvének, illetve romantikus értelmezésének a radikális elutasítása újdonságot jelentett a korábbi ONCSA-házakhoz képest, amelyek kimérten bár, de felhasználták a helyi díszítőmotívumokat (tornác, tetőoromzat). A negyvenes évek második felében dogmatikus következetességgel harcoltak a díszítő-

elemek romantikája ellen. Janáky István amúgy nagyra értékelt földműves háza kapcsán Kozma Lajos reményét fejezte ki, hogy a jövőben eltűnnek majd mindazok a „romantikus apróságok”, mint például az utcai tornácbefjáró íves áthidalása vagy a zsalugáterek szív alakú kivágása, amelyek „a népies stílus dekoratív felfogásából” maradtak hátra (cikk: KOZMA 1947: 149, terv: JANÁKY 1947, 121. ábra). Ugyanitt Kozma arról elmélkedik, hogy az „új tárgyilagosság” éppen azok után az alapformák után kutatott, amelyeket a régi falusi ház régóta ismert, mert „ha a régi falusi házról az amúgy sem szervesen alkalmazott cifraságokat levesszük, amelyek – mint ismeretes – az úri építkezés hatása alatt keletkeztek, megmarad a falusi ház dísztelen funkcionális és szerkezeti formája.” (u. o. 142) Innen már csak egy lépés, hogy megállapítsa: a magyarság eredendően „konstruktív” szellemiségű (u. o. 143). Végül

121. Janáky István: telepes ház. A beépítés sajátossága a parasztudvartól elkülönülő kert, illetve az istállók megközelítését szolgáló kocsi behajtó. A tornác íves lezárása, a zsalugátereken látható szívecskék némi dekoratív romantikát visznek az összképbe.

TERV: JANÁKY

122. A Gádoros-csoport telepes ház terve. Az alapötlet a népi építészetből származik. Főként Békés megyében, például Tótkomlóson találni hasonló házakat, ahol az istálló felett terménytároló kamrákat alakítottak ki. A terv lakóhelyiségei azonban sokkal differenciáltabbak, mint egy korabeli parasztházban.

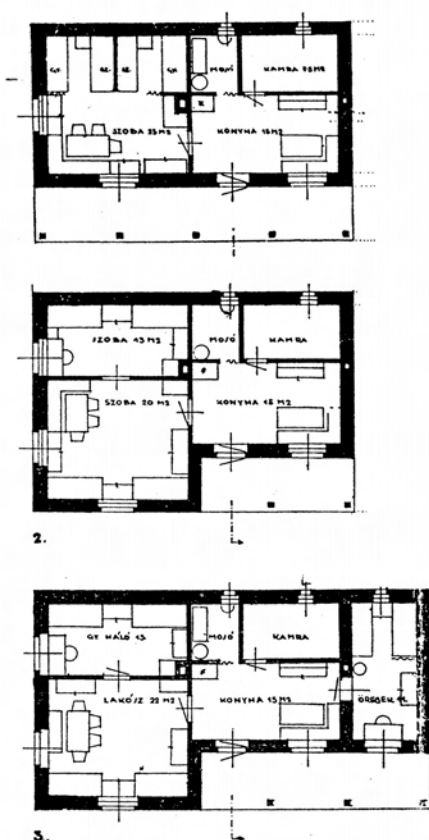
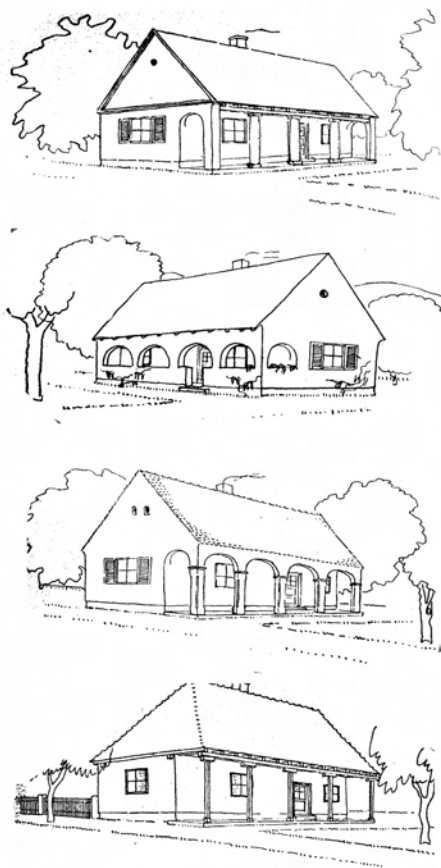
TERV: GÁDOROS

Kozma kétszer tíz pontban összegzi a helyes tervezési alapelveket. A legfontosabbak ezek közül, hogy az alaprajzban a tömör téglány az ideális, elengedhetetlen a lakórészek és a konyha elkülönítése, törekedni kell a takarékosagra és a helyi anyagok felhasználására, valamint a helyes tájolásra (u. o. 145).

Kozma imént ismertetett írása, amely egyébiránt az általa rendezett vándorkiállítás anyagát mutatja be, a legrészletesebb és egyben leginformatívabb összefoglalója az 1946–47 között zajló tervezési időszaknak. Az építészek aktivitását magyarázza, hogy előbb az OFT, majd rövid időre rá az Újjáépítési Minisztérium is kiírt egy-egy pályázatot (cikkek: HEGEDŰS 1947: 10, PREISICH 1947: 11). Egyedül a minisztériumi kiírásra mintegy 450 pályamunka érkezett (u. o.). Sajnos a pályamunkákat nem sikerült megtalálni. A szakfolyóiratokban megjelent győztes tervekhez képest a minisztérium iratanyagában alig találni plusz információt (levéltári forrás: U.32.1.). A bírálóbizottság szakmai összetétele azonban

figyelemreméltó. A minisztérium két képviselője mellett a népjóléti, a földművelésügyi tárca, az országos építésügyi kormánybiztos, a Műegyetem, a MÉMOSZ (Magyarországi Építőmunkások Országos Szövetsége), a Budapesti Építőmesterek Ipartestülete és a Parasztszövetség is delegálhatott tagokat.

Ha figyelembe vesszük a pályázók nagy számát, úgy a kutatás során a szakmai folyóiratokban, illetve a levéltári anyagokban található hatvan-hetven név csak a töredékét jelenti a faluépítés ügyében megmozduló építésznek és építőnek. Olyanok is aktívan bekapcsolódtak a tervezésbe, akikről elsőként nem a falu juthatna eszünkbe, mint például Farkasdi Zoltán, Ivánka András vagy Zalaváry Lajos. Másrészt fontos hangsúlyozni, hogy a háború utáni vidéknek szánt tervek között a népies modern nem az egyetlen irányzat volt.⁵² Dominanciája azonban megkérdőjelezhetetlen, ami abból is látszik, hogy az új községek lakóházai nagyrészt ennek jegyében születtek meg.

123. Rác György növekvő falusi háza. A konyha hosszanti megosztása már az ONCSA-házak tervezésénél megjelenik.

TERV: RÁCZ (A)

A népies modern nem csupán építészeti, de társadalmi program is volt. Sajátos történeti küldetésstudatára jellemző, hogy az Újjáépítési Minisztérium győztes pályázatainak bemutatásakor Hegedűs Béla – egy építésztlől egyáltalán nem magától értetődő módon – a házak életmódra gyakorolt hatásából indult ki. Szerinte éppúgy helytelen, ha az építés a paraszti életformát a korabeli szintjén akarja meghagyni, mint ha saját polgári világát erőlteti a vidékre. Jó megoldásnak egyedül a középutat tartja, amelyet főként Kotsis Endre, a Gádoros-

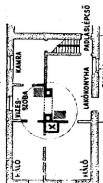
csoport, valamint Rác György terveiben talált meg (cikk: HEGEDŰS 1947: 10, 122. ábra).

A magasra értékelt tervekben visszatérő motívum a szoba-konyha-kamra soros elrendezés jelentős átszabása, amely ötlet ugyan már 1945 előtt is felmerült, de még nem vált általánossá (123., 124. ábra, terv: RÁCZ A., PREISICH). A soros térfűzés hibája volt, hogy emiatt a konyha rossz megvilágítást kap, miközben a kamra egy esetleges bővítés útjában áll. Megoldásként a középső helyiséget nem haránt, hanem hossz-

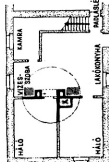
A FALUSI HÁZ ALAPRAJZI VIZSGÁLATA

PREISICH GÁBOR ÉS GÁDOROS LAJOS

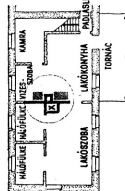
I. KÉMÉNY ÉS KÁLYHA

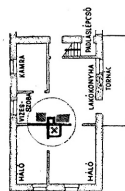
Centrális kémény és kályha. Az egyik hálfalkamrának eszifalú tűzcső külön bejárata.

Két kémény vagy alufűtés a mosogató számára, hogy különbejárattal legyen a hálfalkamrának.

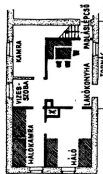

Ehűtés, egyenlő nagyságú nagyobb hálfalkamrát esetén.

Egy kémény és kályha hálfalkamrát megoldással. A hálfalkamrát a nagysohából fűthetik.

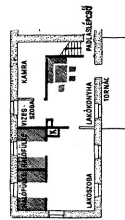
II. ALVÁS ÉS ÉTKEZÉS

Egy kisebb és egy nagyobb hálfalkamra. Utóbbinak bejárattal a konyhából, a mosogató felől, előbbi ajtóval a padlófűtés és a kocsiszín felől.

Két egyforma nagyságú hálfalkamra. Mindkettő bejárata a konyhából, a mosogató felől. Közékező a kocsiszín felől a lépcső alatt.

Hálófülkés megoldás. A hálfalkamrát, a sohból nyílnak, amelybe külön gerintúra helyezhető.

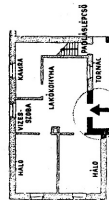

Hálófülkés és soha végletlen. — Étkezés a tornác melletti fülkében.

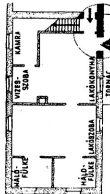
III. BEJÁRAT, TORNYAC

Bejárattal a konyhából a tornác alá. Közékező a kocsiszín felől, fűtési helyen a padlófűtés alatt.

Bejárattal a lakókönyvház szűk védett tornácról. Közékező a kocsiszín felől a tornác alá.

Bejárattal a konyhából a tornácról, lehetőséggel tőlen bejárattal a padlófűtés alá.

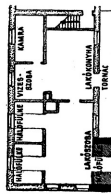

Bejárattal a tornácról nyitva ki a szoba felől, mely egyben szomszédos a padlófűtés előteréhez a kocsiszín felől a közlekedő szűk felől.

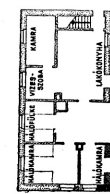
IV. BŐVÍTÉS

Nagyobbítás a hálfalkamrától a szobára. Bejárattal a konyhából a tornác alá. Egy új kémény építése szükséges, 6 ágas.

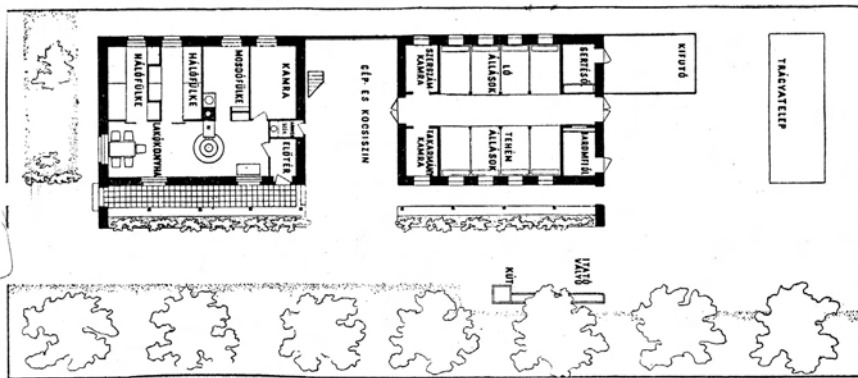
Nagyobbítás új hálfalkamrát a konyhával. Bejárattal a konyhából a tornác alá. Tornyac megerősítésével, 6 ágas.

Nagyobbítás hálfalkamrával. Egy új kéménnyel, 6 ágas.

Nagyobbítás két oldalt. Hálfalkamrát és szobát a konyhával. Egy új kémény, 8 ágas.

125. Dávid Károly falusi háza. Ritkaság, hogy az építészek házain a tornác teljes hosszában végigfusson, mint ahogyan a kő homlokzat is, amely itt az utca felé érdekes támfallal egészül ki. A teljes ház hosszában végigtutó lakókonyha ötlete ugyanakkor olyannyira merész, hogy a gyakorlatba semmilyen formában sem került át.

TERV: DÁVID

szában választották el, aminek köszönhetően a konyha az eddigi ajtón túl egy ablakot is nyert (RÁCZ 1946: 14, cikk: VÖRÖSMARTY 1941: 38). Külön nem említették, holott előnyként jelentkezett az is, hogy a kamra az északi falhoz került, tehát a leghidegebb rész kifűtése vélt elhagyhatóvá. Talán azért nem hangsúlyozták ezt a nyereséget, mert a vizesblokknak is csak itt találtak helyet, ami pedig igényelt volna egy kis meleget. De nem csak a konyha és a kamra viszonyát fogalmazták át, hanem az első szoba szerepét is. Mivel úgy vélték, a napfényessé tett konyha immár nappali tartózkodásra alkalmas lakókonyhává vált, az első helyiségből bátran leválasztható a háló, vagy legalább egy-egy hálókamra. Mindez komoly lépés volt a kétmenetesség

irányába. S hogy a hálólhelyiségeket minél kényelmesebben lehessen elhelyezni, az épület szélességét igyekeztek a lehető legjobban kihúzni. A méretbeli megkötések miatt (maximum 40–50 négyzetméteresek lehettek a lakások), hátul lecsíptek a házból, míg végül a legtöbb terven egy tömör, téglány épület látható a hagyományos hosszanti alapforma helyett.

Érdekesen alakult a tornác sorsa is, amely annak ellenére kezdett kikopni a ház mellől, hogy funkcionális szerepét a modern építészet sosem kérdőjelezte meg. A tornácot ugyanis „tárgyilagos” szerkezeti-esztétikai elemnek tekintették, amely az utcai front zártságát az „udvar felé játékos derűvel oldja fel” (VÖRÖSMARTY 1947: 179). A népies modernben szokatlan „játékos derű” azért

volt megengedhető, mert a tornác nagyon is szükséges részét képezte a falusi otthonnak: „munkahely (...), amit olyan szélesre kell tervezni, hogy arra idővel bővílhessen a ház”. (KOZMA 1947: 144)

Ennél a megállapításnál érdemes egy pillanatra megállni, hiszen remekül illusztrálja a népies modern gondolkodásmódját. A tornácot, mint díszítőelemet azért nem támadták, mert például a vakolatdíszítéssel elmentésben praktikus megoldásnak tartották. Azt azonban figyelmen kívül hagyták, hogy maga a tornác a hagyományos népi építészetben társadalmi státuszjelző szereppel is

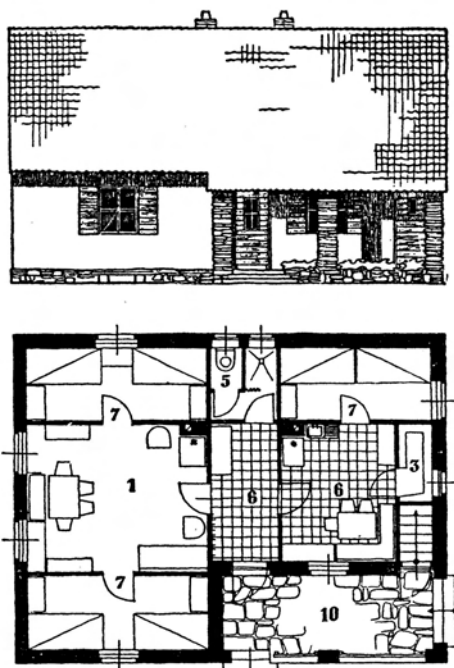
bírt. Az 1800-as évek közepén „a parasztság (...) a tornácban találta meg vágyainak, a birtokos nemesi életforma elérésének hatásos kifejezését”. (BARABÁS–GILYÉN 2004: 126) A tornác tehát a maga korában ugyanolyan társadalmi funkciót töltött be, mint a 20. században az eklektikus, szecessziós mintákkal feldíszített utcai homlokzat, a tisztaszoba vagy éppen a tornyocska. Használatukkal a paraszti építető a korszerűség, konkrétan a városi minták iránti elkötelezettségét fejezte ki (BALASSA M. 1989: 43, TAMÁSKA 2011: 116). A magyar építőhagyományokban pusztán a „konstruktív szellemet” kereső modern építésszek az ilyesfajta, építészeti szempontból irracionálisnak tűnő, de társadalmilag igen fontos szempontokról nem akartak tudomást venni.

Az már a tervezés következő lépcsőfoka volt, hogy a „tornácot, mint munkahelyet”, amely „a bővülés” potenciális tartaléka volt, nem futtatták végig a ház teljes hosszán, hanem a belső tér növelése érdekében az utca felőli részen eleve beépítették. Ez alól a tendencia alól kivételt jelent ugyan a „romantikus apróságoktól” sem mentes Janáky István-féle ház, illetve Dávid Károly kőháza, ám ezek nem tartoztak a népies modern fő sodorirányába (125. ábra, lásd: 121. ábra). A tornác bekebelezésére egyébiránt már az ONCSA-házaknál is akadt példa (terv: ANTAL, lásd 43. ábra), de általános gyakorlattá csak a második világháború után vált. Sietette a folyamatot, hogy az új országos építési szabályzat minimum három lakóhelyiséget írt elő, amit a szűk alaprajzi keresztmetszetek mellett nem is igen lehetett volna másképpen teljesíteni (cikk: VÖRÖSMARTY 1947, tervek: HEGEDŰS, NÉMETH, PREISICH–GÁDOROS, RÁCZ (B), ZÖLDY, 126., 127. ábra).

A népies modernet a népi tradíció nem feszélyezte. Magabiztosan szabták át a paraszti térszervezés szoba-konyha-kamra hármasságát, új helyiségeket és funkciókat kre-

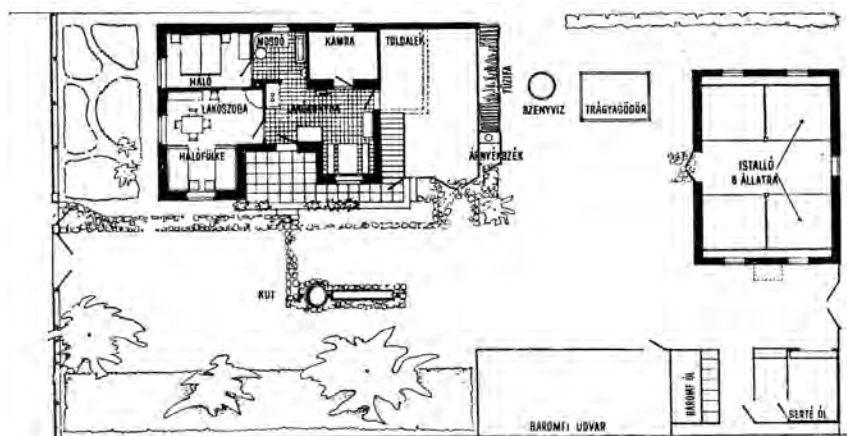
126. Zöldy Emil hatszemélyes falusi lakóháza. A tervezett népi lakóház a hagyományos portával szemben, amely inkább hosszában, vagy „L” alakban bővült, sokkal tömörebb helyiség-szervezésben gondolkodott. Ennek eredménye a tornác részbeni vagy teljes beépítése, ami végül négyzetes alaprajzhoz vezetett.

TERV: ZÖLDY

áltak. Egy magasabb civilizációs szintet kívántak a falunak biztosítani, városias tereket, ahol „nemenként elkülönített háló, mosdófülke, tágasabb, konyhával egybeépült nappali” állt rendelkezésre (TÓTH 1947: 23). Voltak azonban, akik még tovább mentek, és a parasztház burkába kényelmes városi lakást álmodtak, előszobával, reggeliző terasszal (terv: IVÁNKA, SCHÄFFER, 128., 129. ábra). Szintén a modern építészet által képviselt városi napfényideált szolgálták a széles, nagy ablakok. A jó benapozású lakás szükségességét

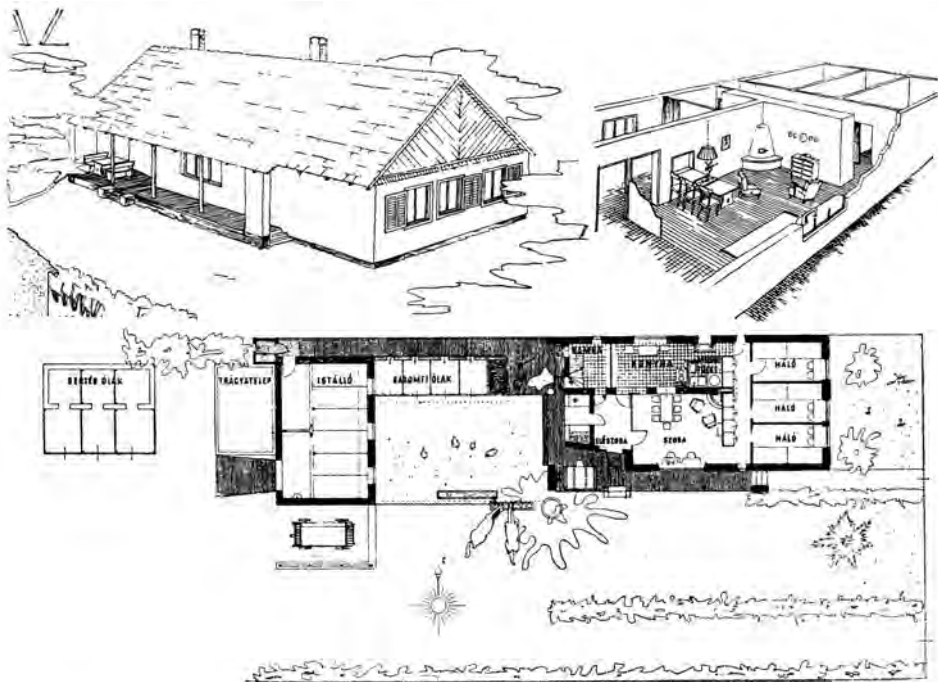
illetően kételyek is megfogalmazódtak. Eszerint a földművesek amúgy is sokat vannak kint a szabadban, így a szobában nem igénylik annyira a fényt, mint a városi munkásság (RÁCZ 1946: 37). Voltak aztán egészen nehezen megindokolható ötletek is. Így például kérdéses, hogy szokatlanságán túl miért kerülhetett a legjobb tervek sorába egy olyan elképzelés, amely a soros elrendezést teljesen feladva keresztben vágta át az épületet. Emiatt ugyanis a hálószobák ablakai a szomszéd telekre nyíltak, miközben az udvar felé hosszán elnyúló „csónap-

127. Hegedűs Béla falusi lakóháza. Az alapforma négyzetes, de a lakókonyha toldaléka nem foglalja el a tornác teljes szélességét, így némileg oldottabb a tömeghatás. Úgyszintén figyelemre méltó a tetősík megtörése az udvar felé, amely a népi lakóházak hozzátoldott tornácaira emlékeztet.

TERV: HEGEDŰS

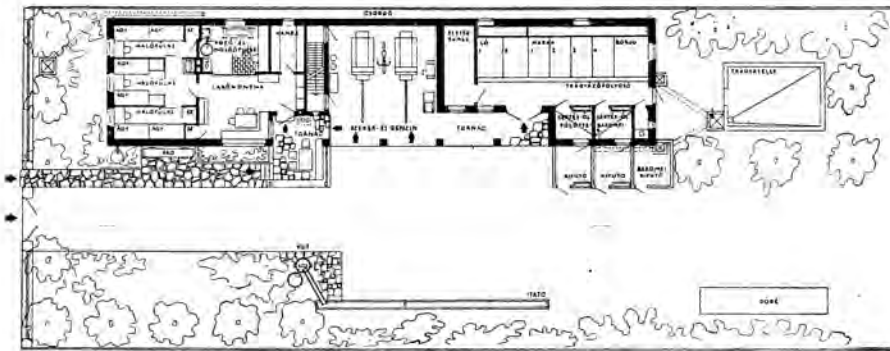
128. Ivánka András telepes háza. A reggeliző terasz bizonyára kedvelt tartózkodási helye lett volna egy városi nyaralóvendégnek, mint ahogyan a konyhából kis ablakon át kiszolgált ebédlő is inkább városi, mint vidéki életmódot feltételez.

TERV: IVÁNKA

pali” keletkezett (terv: DÁVID, lásd 125. ábra). Feltehetően nem is ezért, hanem szigorú külső tömegkezeléséért nyerte el a bírálók tetszését.

Ha egymás mellé tesszük a különféle alaprajzi elrendezésekkel operáló házakat, azt tapasztaljuk, hogy a külső tömegképzés szinte mindegyiknél ugyanazt a klasszikus falusi házformát célozza meg: a fektetett hasábra boruló egyszerű nyeregtetőt, jobbra felfalozott, ritka esetben deszkával borított vértelkekkel. Az épület alaptömegét igyekeztek az istállók felé is továbbvinni, és semmilyen módon sem megtörni. A népi építészetben sok helyütt általános gyakorlat helyett, miszerint az istállók, ólak, fészerek felé lépcsőzetesen visszalép a tetőgerinc, a lakóháztól a disznóólig egységes fedélszéket képzeltek el (130., 131. ábra). Kifejezetten ritkaságnak számított, ha va-

laki a melléképületeket keresztben, netán az eredeti épülettől elválasztva tervezte meg (terv: HEGEDŰS, JANÁKY, lásd 121., 127. ábra). Általában a lakás és a melléképületek közé helyezték el a kocsiszínt, azzal a megfontolással, hogy ott idővel egy újabb szoba épülhet majd. A mindent egy tető alá elve miatt ugyancsak tekintélyes tömbméretek keletkeztek, amelyek voltaképpen a „sávházak” ideálját valósították meg falun, persze kisebb léptékben és lapos tető nélkül. Az ONCSA-házak tájjellegét kiemelő különböző tetőformái teljesen eltűntek, a tornác dísztelen oszlopsorrá egyszerűsödött, hogy minél kevésbé törje meg a szögletes geometriai alapformát. A két világháború közötti időkre oly jellemző hangsúlyos kőlabazatokat, amelyek a bejárat körül a térdfalak magasságáig is felérhettek, mint romantikus elemet fokozatosan elhagyták

129. Schäffer Ferenc: földműves ház. A tornác a hagyományos parasztházban éppannyira volt rangjelző, mint közlekedő és pihenőtér, ezért azt az utca felől indították. Itt azonban a jó benapozás érdekében a konyha ablakát nem árnyékolja semmi. Hátul ellenben esőtől védett átjárót találunk az istállók felé, ami a népi építészetben, ha nem is ismeretlen, de nem mondható általánosnak.

TERV: SCHÄFFER

(kivéve: terv: ZÖLDY, lásd 126. ábra). Homlokzati díszítésként csak a padlásszellőzők és a zsalugáterek jöhettek szóba. A zsalugáterek gyakori alkalmazása annál meglepőbb, mert a mintának tartott magyar népi építészetben nem számított gyakori elemnek. Feltehető, hogy a modern bővületében dolgozó építészek fantáziáját az a lehetőség ragadta meg, hogy az ablakok az egymással összeérő nyitott zsaluszárnyakkal „sávablakra” emlékeztető motívumot rajzoltak a homlokzatra (terv: IVÁNKA, GÁBOR, lásd 128., 131. ábra).⁵³

A népies modern nemcsak a parasztház térrendszerét és esztétikai hatását kívánta megreformálni, de szerkezetét és

anyaghasználatát is. A legalább 80 centiméter mély alapozást éppúgy evidensnek tekintették, mint a padlószigetelést, amely révén megszüntethető volt a földpadló rossz gyakorlata (RÁCZ 1946: 36). A vályog feljavításaként felmerült a cementtel megerősített „vertföld beton” ötlete is (cikk: PERCZEL 1947: 157). Különös hangsúlyt fektettek a fafelhasználás minimalizálására. Szabványosították a fedélszékeket, sőt még előre gyártott vasbeton szarufákkal is kísérleteztek (cikk: BORBÍRÓ 1947: 140). A racionális anyagfelhasználás, a szabványosítás és típustervezés a korszak egészét áthatotta (SAÁD 1985: 258).

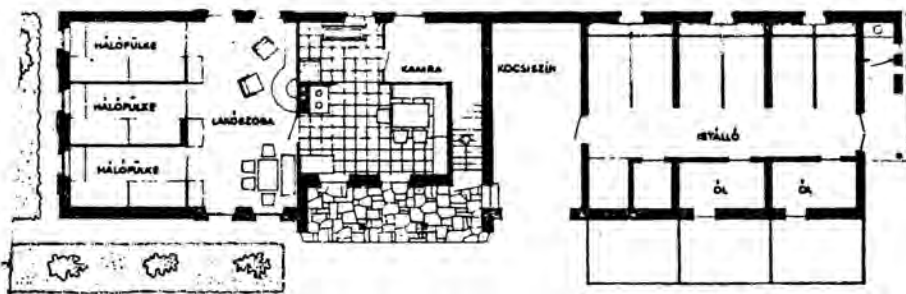

130. A népies modern viszonylag egységes épületkiképzésben gondolkodott, a hosszúkás alaptömbre boruló nyeregtetőben. Az olyan, a népi építészetben általános megoldás, mikor is a sorosan kapcsolódó melléképületek tetőgerince lépcsőzetesen visszalép, egyáltalán nem bukkan fel a tervekben.

Az 1949-es fordulat kihatott a falvak építésügyére is, bár az átmenet lassúbb volt, mint a politikai életben (HADIK 1987: 30). Jellemző momentuma a szemléletváltásnak, hogy a frissen felállított Tanyai Tanácsnak készített jelentésében Perczel Károly emeletes házakból álló kolhozfalvak építését szorgalmazta (HAJDÚ 1990: 108). Szintén beszédes, hogy az 1949-es típus-terv katalógusban már sok a négyzetes alaprajz. A kérdés ezek után csak az volt, meddig ragaszkodnak a tervezők, illetve építetők a nyeregtetőhöz. Turányi László 1952-es szövetségi munkáslakása például majdnem tökéletes négyzet alaprajzú, de még megtartja a nyeregtetőt, sőt egy lopott tornácot, valamint egy romantikus esőbeállót is hozátold az épülethez (terv: TURÁNYI, 132. ábra). Az 1959-es falusi kislakástípusok-

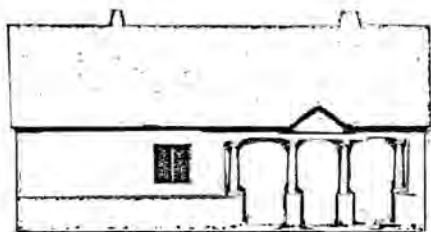
ban azonban már általános a sátortető, illetve az új formák iránti vágy (133., 134. ábra).

A kockaházak alaprajzát eredendően a vidéki értelmiség számára tervezték, de a mezőgazdasági munkássá lett falusiak körében lett igazán népszerű (terv: RÁCZ (D) 135. ábra). Benne találkozott a hatalom parasztellenessége és a parasztok körében régóta meglévő városi orientáció igénye. A kockaházak gyors terjedésével⁵⁴ szemben a népies modern csak szigetszerű pontokat tudott meghódítani, mint például a már emlegetett gépállomásokat, Hortobágyot vagy Új-Mohácsot, amelyet 1956-ban az árvíz után teljesen újjá kellett építeni (forrás: VÍG: 1956, lásd 97. ábra, 136. ábra). A szigetszerű pontokhoz tartoztak az 1945 után létesített telepes községek is.

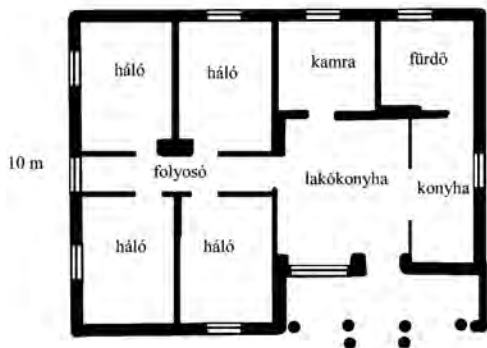

131. Gábor László és Léway Andor földműves háza. A mindent egyetlen tető alá hozó megoldások végeredményben hosszúságos vidéki sávházakat eredményeztek. A szinte egymásba érő, sávblak hatást keltő zsalugáterek további lehetőséget teremtettek a modern építészet formanyelvének vidékre csempészésében.

TERV: GÁBOR-LÉWAY

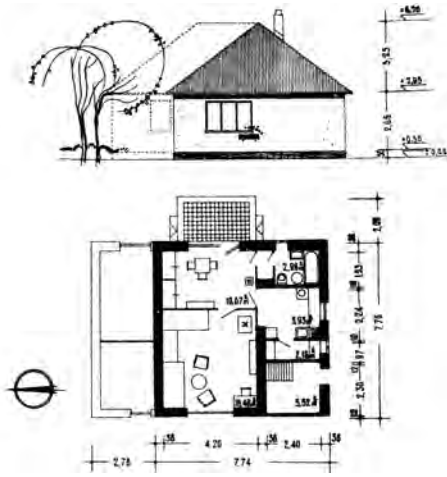

13 m

132. Turányi László termelőszövetkezeti lakóház terve 1952-ből. Az alaprajz a népi építészettől teljesen idegen, főként, ami a hálókat felfűző folyosót illeti. A nyeregtető azonban még a régi falut idézi, az esőbeálló timpanonja pedig a korszak szocreál építészetének jellemző gesztusa, noha például a Göcsejben ennek a formának is megvan a maga népi előképe.

TERV: TURÁNYI

133. Hervai Hugó bővíthető lakóépülete. Az 1950-es évek második felében a népies modern már nem domináns a vidéki lakóháztervezésben.

TERV: HERVAI

A telepes ház

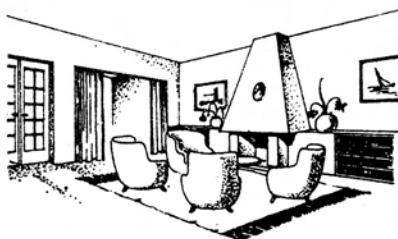
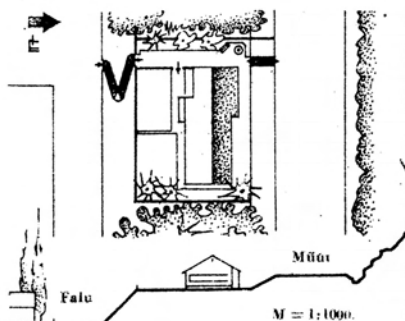
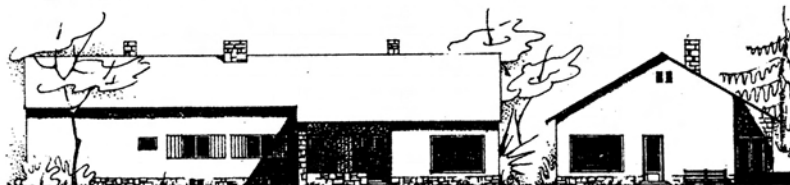
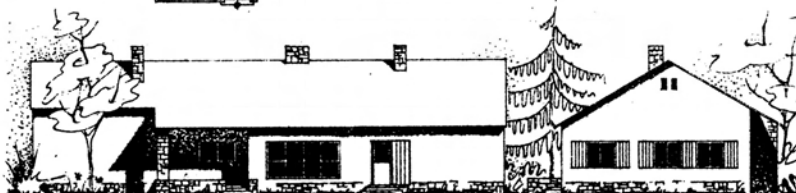
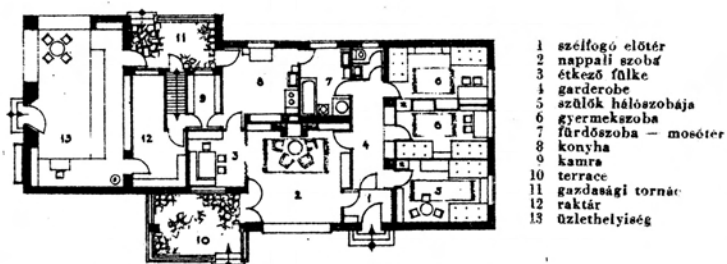
Az előző fejezetben bemutatott, 1946–1947-es pályázatok győztes házterveihez képest a telepes házak köre jóval szűkebb volt. Az új falvak ügyét kezdettől fogva áthatotta a típustervezés gondolata, ami miatt nem volt szükség túl sok egyéni tervezőre.⁵⁵ A tervekhez a kiviteli és engedélyezési dokumentumokon túl távlati rajzok is készültek, hogy az építetők könnyebben tudjanak választani (cikk: VÖRÖSMARTY 1947: 227, 137. ábra). A felajánlott épületek, akárcsak a pályázaton győztes telepes házak, három lakószobások voltak (terv: BRÓZ, GÁBOR, NÉMETH, 138., 139. ábra). Az utcai helyiséget a népies modern építészet szellemében hálóhelyiségekre osztották fel, a lakókonyhát pedig a második, a tornácról nyíló helyiségben alakították ki.

A megkérdezett idős falusiak úgy emlékeznek, hogy az OTP-kölcsönök folyósítá-

sához két terv közül lehetett választani (mindkettő tornác nélküli volt) attól függően, hogy ki mekkora házat akart. Mátyásdombon az egyes típus egyszobás, alapterülete kb. 6,5x9 méter. A kettes valamivel szélesebb, így a 8 méteres homlokzat mögött két utcai szoba is elfért. Ez a tornác nélküli, viszonylag széles oromzatú épület-típus más helyszíneken is elég gyakori,⁵⁶ így joggal tekinthetjük az új községek legjellegzetesebb házformájának. Ugyancsak jellegzetesek az épületek nyílászárói (140. ábra). A tipizálás érdekében minden ablakméretet 48x48 centiméteres szemekből állítottak össze. A kétablakos házak 2x3 szemes álló ablakot kaptak, az egyablakosok négyzeteset 3x3 szemmel (ezeket lehetett később a legkönnyebben kicserélni háromszögletes típusablakra). Az ablakszemek méretéhez azonban nem csak a magánházaknál, de a középületeknél is ragaszkodtak (141. ábra). A háború utáni faluépítésnek ezt a karakteres vonását azonban lassanként eltünteti az idő, pontosabban a modern hőszigetelő ablakok divatja (142., 143. ábra).

Az építési munkálatokban nagy szerep jutott az újjazdák munkájának, amelyért „cserébe” a maguk ízlését is belecsempészték a típustervekbe. Ha az eredeti építkezésnél erre nem is mindig nyílt alkalmuk, a későbbiekben maguk dönthettek a homlokzatok módosításáról, sőt az alapforma bővítéséről is (144., 145., 146. ábra). Két-fajta bővítési modellt különböztethetünk meg. Jellemző előfordulásuk szerint az egyiket mátyásdombinak, a másikat nagykarácsonyinak fogjuk hívni (147. ábra).

A mátyásdombi modell a telepes ház és a mellé felhúzott nyári konyha összenövését jelenti. A nyári konyhát az eredeti épület bejáratával szemben, attól öt-hat méterre helyezték el. Később a nagy ház bejárata előtti esővédő helyébe zárt verandát emeltek. Ily módon a két épület között csupán néhány méternyi szabad hely maradt. Végül a későparaszti nyári konyha és

Salamon István építészhallgató terve, falusi boltos háza.
 Plan d'Étienne Salomon, étudiant à l'Université Technique: Maison d'un commerçant villageois.

134. Falusi boltos háza, Salamon István építészhallgató terve. Miközben a negyvenes évek a népies modern virágkora, az új nemzedék már más formák után kutatott.

TERV: SALAMON

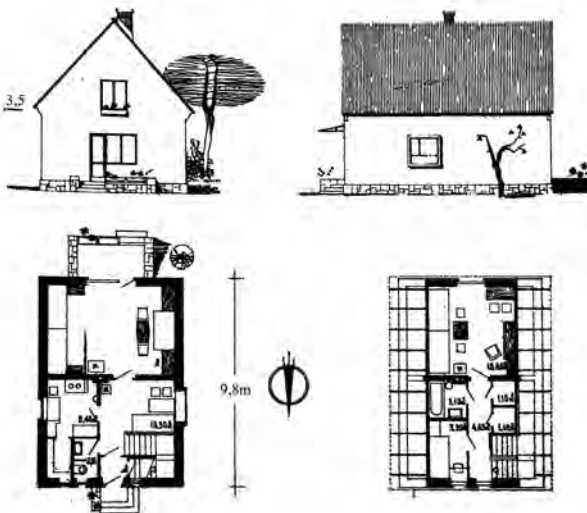

135. Rác György városi lakóháza. Ugyanazok az építészek, akik vidékre népies terveket szántak, a városokban előszobás, verandás lakásokat terveztek, amelyek akár szabadon, akár ikresítve is állhattak.

TERV: RÁCZ (D)

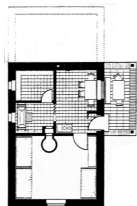
a városiasodó lakás megtestestítette életmódminták közeledtével a két épületet egy fűtetlen folyosóval kötötték össze (148. ábra). Az egymást követő toldások ugyancsak különös házformát eredményeztek, ami meglehetősen messze került a típus-tervek zárt, fegyelmezett hatásától. A mátyásdombi bővülési modell újabb változata az, amikor a nyári konyhát elbontják, és a verandát újabb szobává bővítik. Ezáltal egy fordított „L” alaprajz jön létre (149. ábra).

A nagykarácsonyi modellben nem a nyári konyha, hanem a tornác építésével kezdődött a bővítés (150. ábra). A toldott tornácot egy féltetővel a ház teljes udvari oldalán végigyeztették. A későbbi fejlődés során a lakótér már a tornác rovására kezdett terjeszkedni (151. ábra). A régi paraszti mintáknak megfelelően előbb az utcai szobát megkettőzték, majd újabb divatokat követve a hátsó tornácot verandává, illetve előszobává fejlesztették.

136. Regula Ede családi háza. Az ötvenes évek második felében másodvonalba kényszerült népiesség egyre inkább jelzésszerűvé vált, és csupán a házak léptékében és a nyeregtetőben mutatkozott meg.

TERV: REGULA

1. EGYSZOBÁS BŐVÍTHETŐ PARASZTHÁZ

Szerző: *Rezső Csizmadia, előtértervezés*

Tartalmak: toronás, — bejárattalajó, térfeliről függőnyíróteret szolgálóval, — konyha, kényelmes (kétszobás) és munkahely, — ellátgonyyíróteret mosófülké, — fürdőszoba, ruhatárolás, mosogató és mosófülkés székletürítő, — kamra, — szoba, három fekvőhelyű, — kenyér-sütő és alkalmas hűtőkamrával. Az épület később még egy szobával bővíthető.

Ára: Szilárd alap és lábazattal, gázba által adott víznyelőlő vízfűtővel, cserépfedéssel, szobában hajópadlóval, egyebek betone-padlóval, teljesen készen átlagosan 16.000 Ft.

Típuszám: 90. IV. 10. 4.

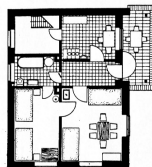
2. KÉTSZOBÁS PARASZTHÁZ

Szerző: *Kismarty Lechner Ödön előtértervezés*

Tartalmak: toronás, — étkezőkonyha, — mosófülké, — kamra, padra fűtővel, — szoba két fekvőhelyű, — hálókamra két ágyval. A két szobát, egészen fűtő a vonatkezesre vagy tegyakkal.

Ára: szilárd alap és lábazattal, gázba által adott víznyelőlő vízfűtővel, cserépfedéssel, szobában hajópadlóval, egyebek cementtalpattal teljesen készen, átlagosan 22.800 Ft.

Típuszám: 90. IV. 1. a.

3. FÜRDŐSZOBÁS PARASZTHÁZ

Szerző: *Farkasdi Zoltán és Kismarty Lechner Ödön előtértervezés*

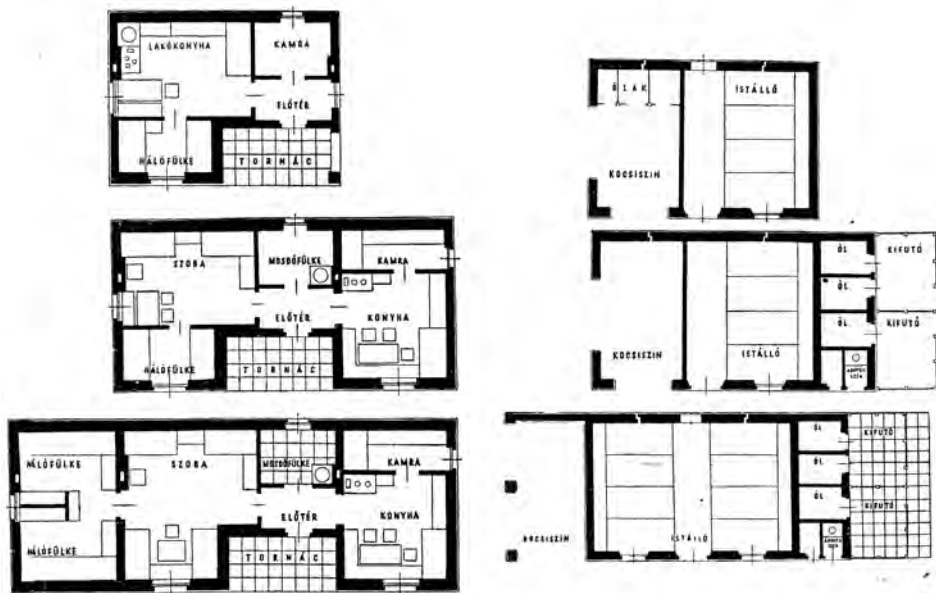
Tartalmak: toronás, — előszoba, — hálószoba, két fekvőhelyű, — kádfürdőszoba, — kádfürdőszoba, melyben vízvezet melegvízteremtő kályha, fürdőádkal, porcellánmosdó és W. C. szerelhető, — konyha, — kamra padlófűtővel.

Ára: teljesen tejjeládkkal, borított gerendamentázzal, cserépfedéssel, szobában fűtőpadlóval, egyebek laplankalattal, átlagosan 32.000 Ft.

Típuszám: 90. IV. 11.

137. Az új falvakban leggyakrabban használt népies modern épülettípusokhoz mellékelte tetszetős látványrajzok célja a falusi építők meggyőzése volt.

TERV: RÁCZ (B), KISMARTY L., FARKASDI-KISMARTY L.

138. Bróz Béla telepes ház tervei, melyeket a földhivatalnak készített. Az alaprajzban az istálló bővíthetősége is fontos szempont volt, noha a Besnyőn megépült első portákat leszámítva az istállók építéséhez nem járt állami segítség.

TERV. BRÓZ.

139. Gábor László és Németh Pál telepes háza a Közmunkaügyi Minisztérium által felkínált típusházsorozatból. Differenciált belső tereleendezés, négyzetes alaprajz, lakókonyha, beépített tornác: a népies külső modern lakásformát takar.

TERV. GÁBOR, NÉMETH

142. Eredeti ablakait megőrző telepes ház. (Mátyásdomb)

143. A nyitott zsalugáter nemcsak sávablakra emlékeztető modern motívum, hanem derűs, az épület mérnöki szigorúságát oldó elem is. (Nagylók)

144. Ritka, hogy egy típusházon semmi változást ne lehessen regisztrálni. Ennél az épületnél megmaradtak a zsalugáterek és a fehér színezés is. (Mátyásdomb)

145. A nagybirtok helyén létesített új községekben csak kivételes esetben épültek az ONCSA-időkre emlékeztető tornácos típusházak. (Nagykarácsony)

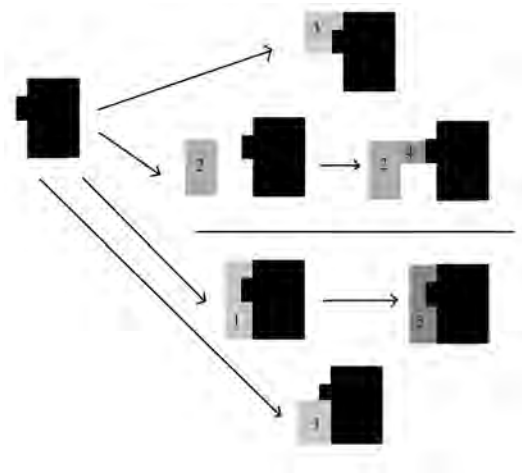

146. Tömegformáját őrző telepes ház Mátyásdombról. A sarokkváderezés a falusiak díszítőkedvét jelzi.

és a gazdasági munkáslakásokat – aszerint tipizáltuk, hogy ne ugorjanak ki túlságosan a falu jövő képéből” (forrás: ÉPÍTÉSÜGYI ÉRTESÍTŐ 1949). A feladat nem volt egyszerű, hiszen az értelmiség döntően a városokhoz kötődött, az ottani lakásmintákat szokta meg, amit nem szívesen cserélt fel a paraszti igényekhez szabott falusi kislakásokra. Az értelmiségi lakások legfontosabb alaprajzi többlete az előszoba, a tágasabb fürdőszoba és a kert felé néző reggeliző terasz voltak. Természetesen hiányzott a háború előtti tisztviselő házakhoz járó cseleldsoba, ám máskülönben, ha szűkösen

is, de a helyiségek jellege lehetővé tette a polgári életvitelt. Tóth Kálmán az értelmiségi lakóházakhoz is paraszti oromzatot képzelt el, de már a beépítésre sajátos javaslata volt (153. ábra). Az értelmiségi lakóházat a telekhatártól néhány méterrel beljebb helyezte el, így a hátsó oldalán egy gazdasági kiszolgáló részt lehetett volna kialakítani: kocsibeállóval, kerékpártárolóval, fészerral és természetesen külön bejárattal a lakás felé. A napi jövés-menéstől megkímélt déli oldalra szélvédett, napsütötte díszkertet álmodott, amelyet a tanító a verandán pihenve szemlélhetett.

147. A típusházak bővítési sémái. A felső kettő esetében (mátyásdombi modell) az utcakép csak kismértékben változik. Az alsó kettőnél (nagykarácsonyi modell) azonban akár kockaházra emlékeztető homlokzat is létrejöhet.

- 1 = tornác,
- 2 = nyári konyha,
- 3 = plusz szoba,
- 4 = fedett átjáró,
- 5 = beépített vagy üvegezett tornác

148. Telepes ház, nyári konyha, illetve a kettőt összekötő fedett, de fűtetlen folyosó. (Mátyásdomb)

A kiszolgáló és a reprezentatív, a pihenő- és lakóterek elválasztása jellegzetes polgári igény. A gazdasági térként is funkcionáló parasztporta logikája egészen más, ott nincs szükség elkülönült pihenőhelyekre vagy szalonszerű társalkodó terekre. A jó gazda ugyanis akkor tudja megbecsültségét a külvilág szemében fenntartani, ha udvarán a szorgalmas és állandó munka kellékeit látatja: a szerszámokat, a nyitott istállót, az összegyűjtött terményeket.

A gazdaporta és a falusi értelmiségi lakás közötti különbségtétel fontos alappillére volt a negyvenes évek tervezési gyakorlatá-

nak.⁵⁷ Mint ahogyan az is, hogy az értelmiségieknek szánt „típus-terv ne legyen alkalmas arra, hogy a faluban (a múltban divatos) társadalmi góccokat alakítsanak köréje” (forrás: ÉPÍTÉSÜGYI ÉRTESÍTŐ 1949). Más kérdés, hogy Tóth Kálmánnal ellentétben a falusiaknak szánt típus-tervek fő irányát az ikerházak jelentették. Az ikerház lényegében a falu méretére szabott sorház, amely mindössze két elemből áll. Nagy előnye a családi házzal szemben a gazdaságosabb telekhasználat, a közművek és a fűtés kisebb fajlagos költsége. A sorház, ikerház, noha hosszanti téglány formája

van, nem tekinthető a cselédház leszármazottjának. Gyökerei egyértelműen városiak, a gyárak munkástelepei felé mutatnak. Az értelmiségieknek szánt szolgálati lakások végeredményben két kockaház egymás mellé helyezését feltételezték (lásd 135. ábra). Újdonságot jelentett a helyiségeket felfűző folyosó, a kamrában elhelyezett padlásfeljáró,⁵⁸ a káddal ellátott fürdőszoba, a verandára nyíló fényes nappali (terv: NÉMETH-SZILÁGYI, 154. ábra). Utcaképi szempontból a variációs lehetőségek nem voltak túl nagyok. Egyrészt a verandákat le-

hetett a kert felé tenni, ekkor az utca felé négy ablak nézett, másrészt előre (terv: CSERI, ZILAHY-MOLNÁR, 155., 156. ábra). Utóbbi azonban nem volt túl népszerű, főleg vidéken nem, ahol a tanító rendszerint maga is kertet művelt, tehát a reggeliző terasznak tervezett verandát tornácként használta (157. ábra).

Megjegyzendő egyébiránt, hogy az ikerházak alkalmazása az új községekben nem volt új gondolat, és már a háború előtt is kísérleteztek ilyen formákkal (158. ábra). Meghonosodni azonban sosem tudott, fő-

149. A konyha elé toldott szoba, amely az udvarképet igen, de a ház utcai homlokzatát nem változtatja meg. (Mátyásdomb)

150. Egyszobás telepes ház bővítése féltetővel fedett tornáccal. (Nagykarácsony)

ként az értelmiség körében nem. Az ikerház lakás presztízse nem mérhető össze a saját családi házával. Mivel pedig a tanárok, jegyzők, orvosok mindenkor a falu felső rétegét képezték, ha tartósan meg kívántak telepedni, a szolgálati otthonukat családi házra cserélték fel. Az ikerházak tehát érdekes, de nehezen hasznosítható elemei az új községnek. Van rá példa, hogy a két lakást egybenyitva önállósították az épületet, de arra is, hogy az önkormányzat szociális bér-lakásként hasznosította azt. Az ikerházak szerepe inkább a tervezés folyamatában volt

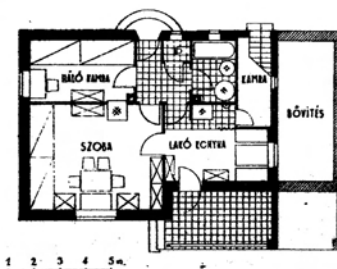
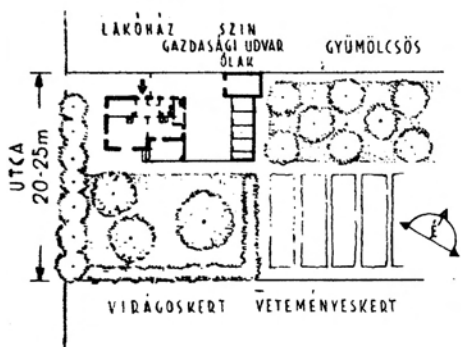
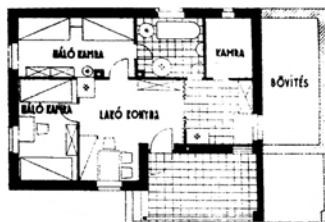
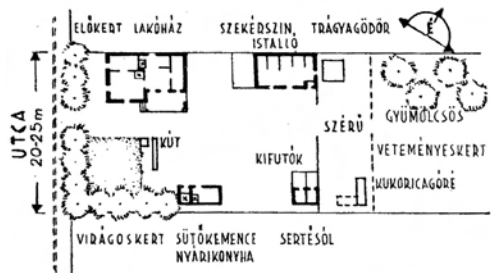
jelentős. Itt érlelődtek ki ugyanis azok az általános alaprajzi elrendezések, amelyek már nem a paraszti tér megreformálását tekintették feladatuknak, hanem a városi lakás vidékre helyezését. Az ikerházakat kettévágva lényegében a kockaházak alaprajzi rendszerének első variánsait kapjuk meg. Az épületrészek önálló családi házzá alakulása persze nemcsak a tervezés fázisában történhetett meg, de a kivitelezés során is. Ha nem is általános, de van rá példa, hogy az ikerháznak csak az egyik felét építették meg.

151. Telepes ház bővítése féltetővel fedett üvegezett verandával. (Nagykarácsony)

152. Telepes ház bővítése az utcai szoba megkettőzésével, mikor is mind az utcai homlokzat, mind a tetőforma radikálisan átalakul. (Nagykarácsony)

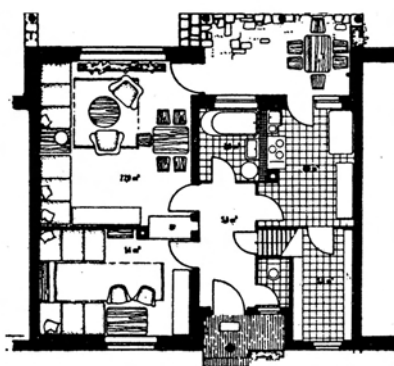
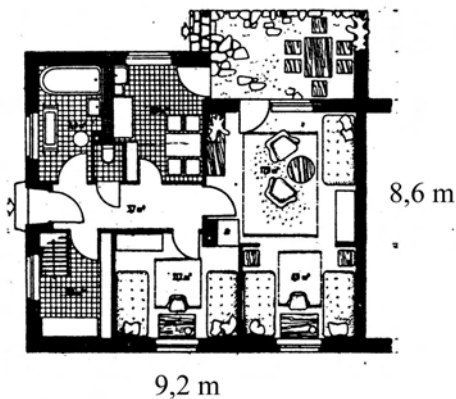

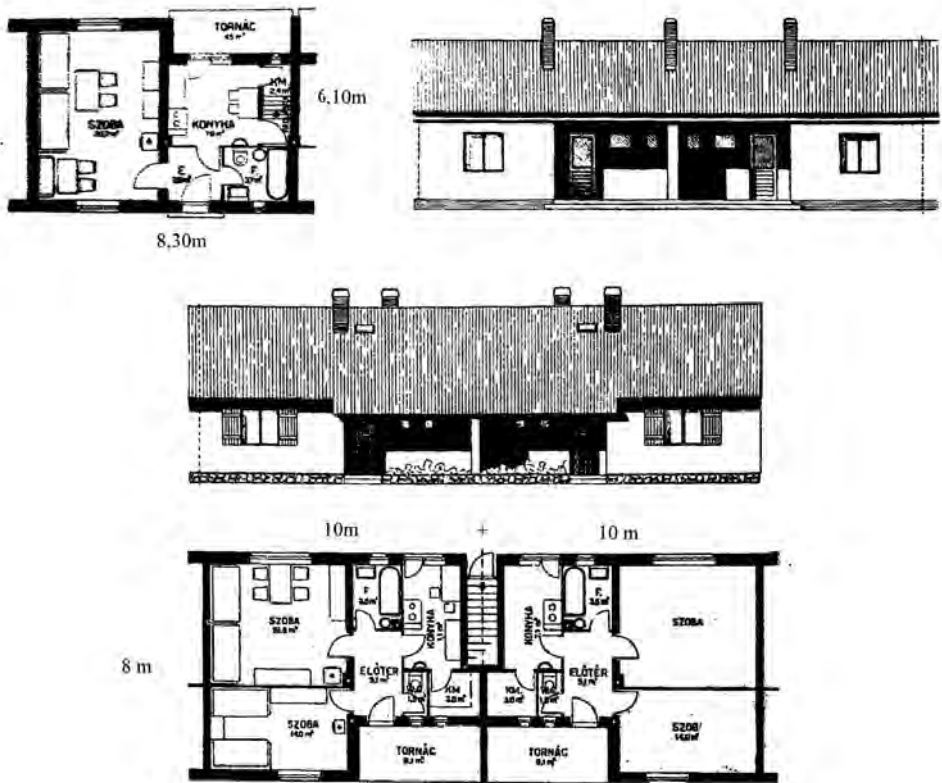
153. Tóth Kálmán elképzelése a vidéki értelmiségi lakásról. Fenn az eredeti földmunkás telek, lenn az értelmiségi otthon. A főbb hangsúlyok mindkét esetben ugyanazok, ám az értelmiségi teleknél nincs gazdasági udvar, ellenben van egy szerviz út. Más a helyiségek szerepe is: a földműves házban fontosabb a konyha, a rövid tornác pedig munkahely. Az értelmiségi otthon fő helyisége a nappali, amely a kertre néz, illetve a reggeliző terasz, amely a hátsó ajtó révén mentesül a mindennapi jövés-menéstől.

TERV: TÓTH

154. Iker- és sorházak alaprajza az ötvenes évek fordulóján. Az ikerházak újdonsága a helyiségeket felfűző hosszanti előszoba, esetleg folyosó volt, amely aztán az egyéni lakásépítésben is megjelent.

TERV: NÉMETH – SZILÁGYI

155. Falusi értelmiségieknek szánt sorházak. Ez az építésmód, noha költségghatékony volt, nem volt igazán népszerű. Pedig az új községekben akár a cselédházak átépítésének is mintája lehetett volna.

TERV: ZILÁHI – MOLNÁR, CSERI

A tisztviselői lakáskérdés további megoldási lehetőségét kínálta a vegyes funkciójú, közösségi és magánterekkel is bíró épülettípus. A két funkció összekapcsolása egyben lehetőséget teremtett a tömegformák változatosabb kapcsolódására. Vidos Zoltán egészségházánál a fő épület hátsó traktusához merőlegesen hozzátoldott, alacsonyabb épületszárnyban kapott helyet az ápolói lakás (terv: VIDOS, 159., 160. ábra). Ily módon az épület előtti tér is meggyengített, udvarszerűbbé vált. Ugyancsak „L” alakú térfalak jöttek létre a Kovács Ferenc tervezte községházánál,

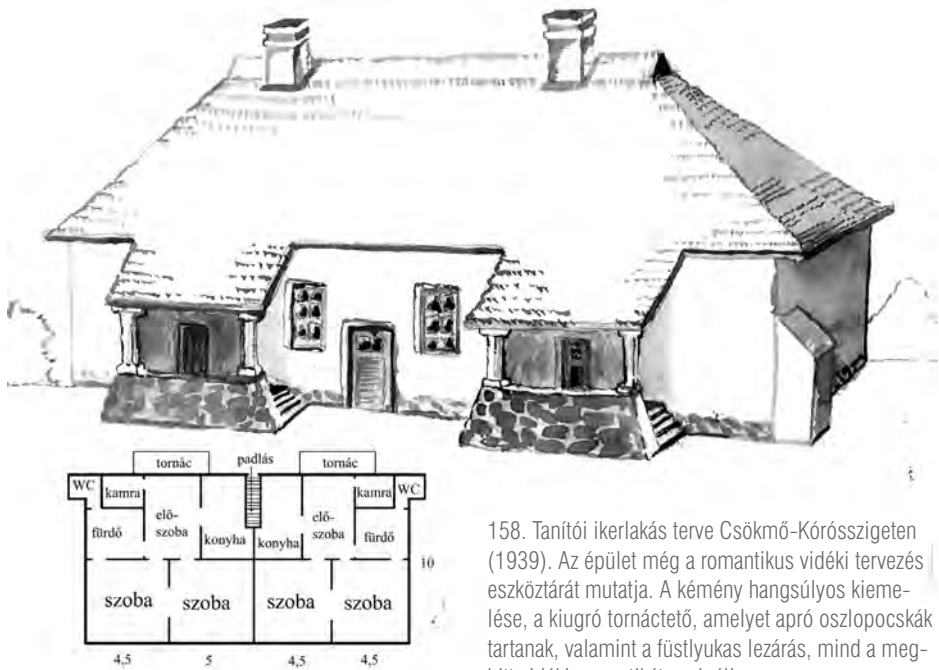
amelyhez jegyzői lakást illesztett (terv: KOVÁCS, 161. ábra). Mindkét esetben külön gondot fordítottak a magánélet elkülönítésére. A lakások ablakai ugyanis nem az udvarra, hanem kifelé néztek. Más kérdés, hogy ettől még nem oldódott meg az alapvető probléma, a lakások kertkapcsolata. Noha a munkahelyhez toldott szolgálati lakás tetszetős épületformát hozott létre, kint az életben ugyanazokat a szociológiai problémákat vetette fel, mint az ikerlakás: éppen a legtehetősebb falusi családoktól követelte meg, hogy önálló ház helyett lakásban éljenek.

156. Vasúti személyzetnek szánt ikerházak Lökösházán az 1950-es évek legelejéről.

157. Tanítói ikerlakás Hantoson és Nagylókon. Az iskolaépítkezésekhez kapcsolódóan felépült tanítói lakások vonzereje manapság nem túl erős, hiszen a falusi lét két alapvető előnyét, az önálló házat és a tágas kertet is nélkülözi.

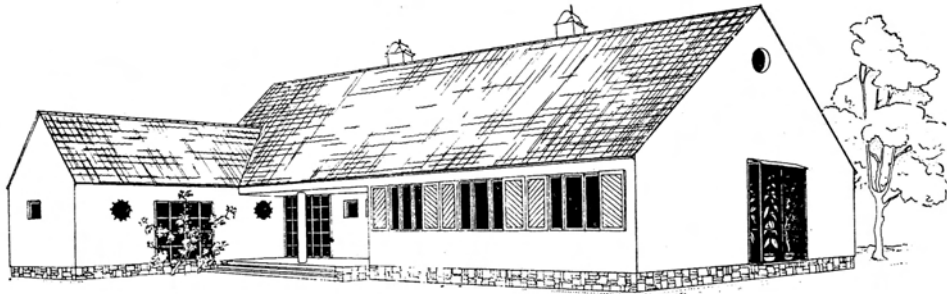
158. Tanítói ikerlakás terve Csökmő-Kórösszigeten (1939). Az épület még a romantikus vidéki tervezés eszköztárát mutatja. A kémény hangsúlyos kiemelése, a kiugró tornáctető, amelyet apró oszlopocskák tartanak, valamint a füstlyukas lezárás, mind a meg-hitt vidéki romantikát szolgálja.

LEVÉLTÁRI FORRÁS: Y.245.1 ALAPJÁN RAJZOLTA HORVÁTH ORSÓLYA

A vidéki modern (középületek)

A népies modern számára a középületek jelentették azt a terepet, ahol leginkább elszakadhatott a falusi mintától, és ahová a legkönnyebben átültethette a kortárs modern építészet formáit. Ennek oka egyszerű, hiszen a népi építészet csak a paraszti létező köztudó épülettípusokhoz kínált mintákat. A falusi iskolák, templomok hagyományosan a közösség keretein kívül élő, szakképzett mesterek, illetve építészek munkáját dicsérik.⁵⁹ Az 1945 utáni faluépítészetben ráadásul egy sor olyan épülettípus jelent meg, amely korábban nem, vagy legalábbis nem ilyen hangsúlyosan létezett, mint például a kultúrház vagy az egészségház. Noha az 1945–49 közötti tervezési időszakra ez még nem áll, de az ötvenes évektől ezekkel az épületekkel kívánták kiváltani a templom dominálta hagyományos faluképet.

A templom kezelésének a kérdése az egyik legfontosabb különbség a harmadikutas és a szocialista falu tervezés között. Az új községek kiválasztásánál eleve fontos szempont volt, hogy van-e ott az uradalmi időkből visszamaradt egyházi épület. Eltérően a nagybirtok egyéb emlékeivel, beleértve a kiskastélyokat és a kúriákat is, a templomok és kápolnák bontását szigorúan tiltották. Nyilvánvaló, hogy az első időkben még elevenen élt a Horthy-időszak tervezési gyakorlata, amely faluközpont alatt egyértelműen templomot értett, kiegészülve egy-egy iskolával, jegyzői lakással és csendőrpihenővel. A második világháború éveiben felépülő Várbalog egész szerkezete a templom főbejáratára fut ki. Maga az épület dísztelen, erő sugárzó megjelenésével, történeti utalásaival (román ablakok, csúcsíves árkádsor) a német „Heimatarchitektur” modorát idézi. Ugyancsak ez

159. Vidos Zoltán falusi egészségháza. Az épület alaptömbje egy megnagyobbított parasztház, amelynek a „melléképülete” az ápolói lakás. Megjelenik a modern építészetre olyannyira jellemző széles üvegfelület, amelynek hatását a benti virágok ugyancsak kellemessé teszik. A látványterv egyébiránt ott is üvegfelületet jelöl (ápolói lakás szobáján), ahol az alaprajzban nincs.

TERV: VIDOS

a stílus köszön vissza, de erőteljesebb modern formavilággal Vaitz Sándor 1945 utáni tervén (terv: VAITZ, 162. ábra). A torony még a régi, történeti hagyományokból táplálkozó, vaskos neoromán kiképzést kapott. A hajó ellenben inkább iskolára emlékeztet, éppen csak az ablakok kisebbek. Végül ehhez az ellentétekkel teli szakrális térkompozícióhoz szerényen, de egyértelműen csatlakozik a paplak. Sajnos egyéb tervrajzokat nem közöltek a folyóiratok, csupán Rácz György könyvében találhatunk egy templombelső, ami inkább csak ötlet, mint kidolgozott terv (RÁ CZ 1947: 61, 163. ábra). Lényege, hogy a belső tér monumentalitását nem a nagy méretek adják, hanem az alacsony tartófalak és a magas tető kontrasztja. Ez a megoldás

azonban erőteljesebben emlékeztet Kós Károly szellemiségére, semmint a népies modernre.⁶⁰

A negyvenes évek fordulója, illetve a szocializmus négy évtizede nem kedvezett a templomépítkezéseknek. Ezzel ellentétben a többi közösségi épületet, főként az iskolákat és a községházakat, tanácsházakat igyekeztek a lehető legrövidebb időn belül tető alá hozni.

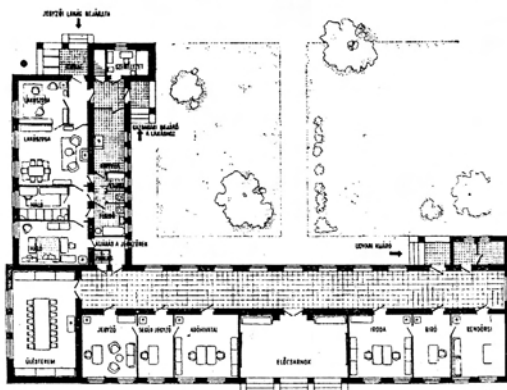
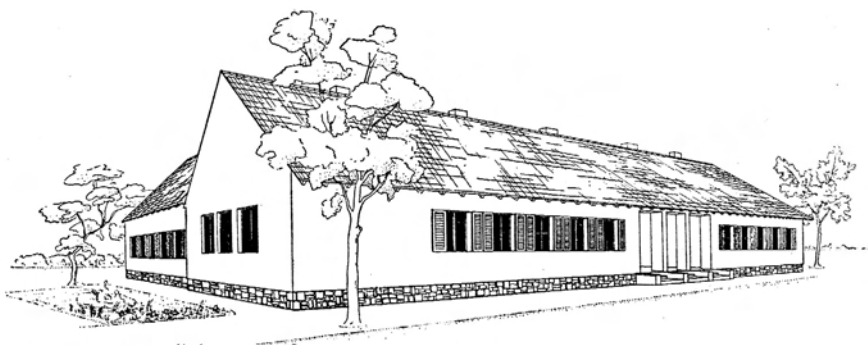
A népies modern a középületek kapcsán már közvetlenül a háború után meghaladta önmagát. A középületek esetében nem kötötték örökölt formák és térhasználati minták az építészek kezét. Szabadon tervezhettek, és ez a szabadság egyet jelentett a modern alapelvek és részletmegoldások alkalmazásával. A háború előtti, ro-

160. Egybeépült orvosi lakás és rendelő az 1960-as évekből. Az épület a maga zárt tömegformájával, falból kivágott esőbeállójával jellemző példája a népiből vidékiessé váló modern tervezési gyakorlatnak. (Nagykarácsony)

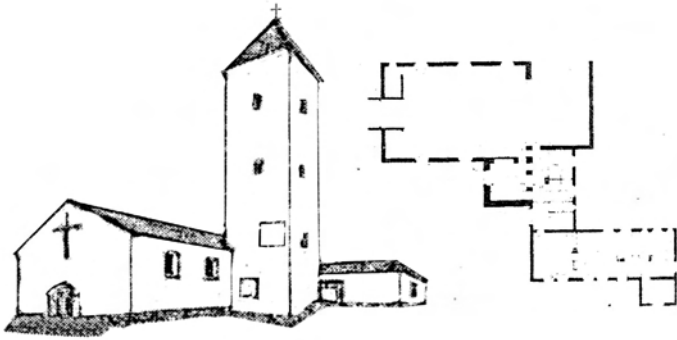
mantikus elemekkel gazdag népiesség itt adta át a helyét a leghamarabb a puritán, modern ízlésvilágnak (164. ábra). Ezért célszerűbb, ha a középületek kapcsán inkább nyeregtes vagy vidéki modernről beszélünk, semmint népies modernről. A

vidéki modern tervezési gyakorlata a hatvanas évekre elérte a családi házakat is (lásd 136. ábra). A népies, a népies modern és a vidéki modern lényegében egyazon folyamat eltérő állomásait jelzi: az első a harmincas-egyvenes évek programját, a má-

161. Kovács Ferenc falusi községháza. Az uradalmi építészeti „L” alakú belső udvarképzése köszön vissza a terven. A jegyzői lakás kényelmes, polgári otthon, külön nyíló szobákkal. A forma- és felületkezelés szigorúan puritán. Az előcsarnok oszlopsorát például a „kivágott” fal-felületekkel sikerült kiváltani.

TERV: KOVÁCS

162. Vaits Sándor falusi templom és paplak. Az 1940-es évek falutervezésében a templom még központi épület volt, amely minden középület közül a leginkább magán hordozta a történeti építészet stílusjegyeit.

TERV: VAITS

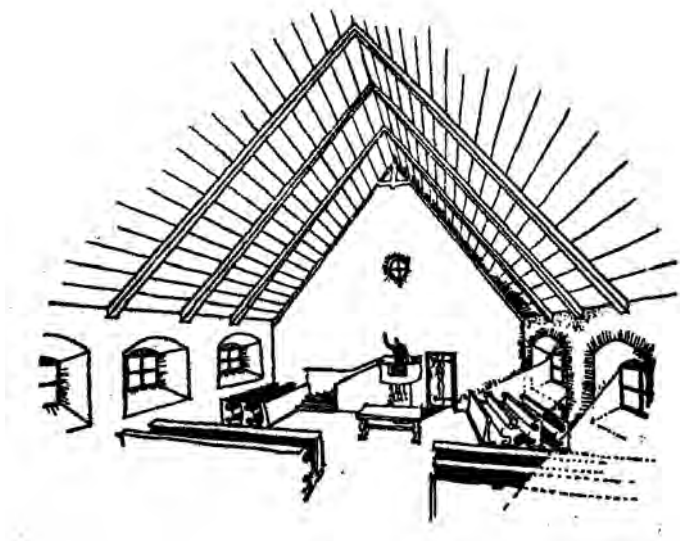
sodik közvetlenül a háború utáni korszakot, míg a harmadik a szövetkezeti falu hivatalos stílusát.

Az 1946–47-es pályázatokon nyertes középületek mindegyike ugyanazt a tömeghatást célozza meg a maga elnyújtott hasábformájával, visszafogott meredekségű nyeregtetőjével (165. ábra). Kozma Lajos szerint „az épületeknek «egyféle» szellemben fogant formai megoldása (...) az egymáshoz kapcsolódás problémáját is rendkívüli mértékben megkönnyíti.” (cikk: KOZMA 1947: 148) Ez természetesen igaz, de másfelől nehézségeket is okozott. Azzal ugyanis, hogy

teremtették a reprezentációs kellékeket (például timpanont, oszlopsort), a középülettől elvárható monumentalitást egyedül az épülettömb léptéknövekedésével tudták elérni. Ezzel akarva-akaratlan az uradalmi építészet világát éltették tovább (166. ábra). Noha a korabeli szakírók sosem említették, mai szemmel annál feltűnőbb a vidéki modern és az uradalmi épületek léptékbeli és formai hasonlósága. A nagykarácsonyi szolgáltatóház elnyújtott tömbje 1945 előtt is épülhetett volna, de ugyancsak az uradalmi mintázatokat juttatják eszünkbe az „L” alakban befördített iskolaépületek, sőt még a kultúrházak is (167., 168. ábra, lásd még 74., 75. ábra).

163. Templombelső térének ötletrajza Rácz Györgytől. Az íves, befelé szélesedő ablaknyílások olyan történeti orientációt feltételeznek, amely a negyvenes évek végétől fokozatosan kiszorul a népiből egyre inkább vidékivé váló középület tervezésből.

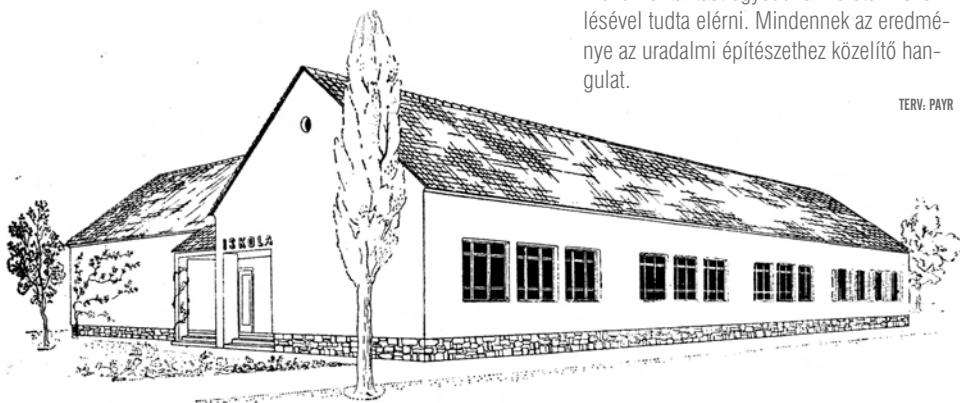
RÁCZ 1946: 61

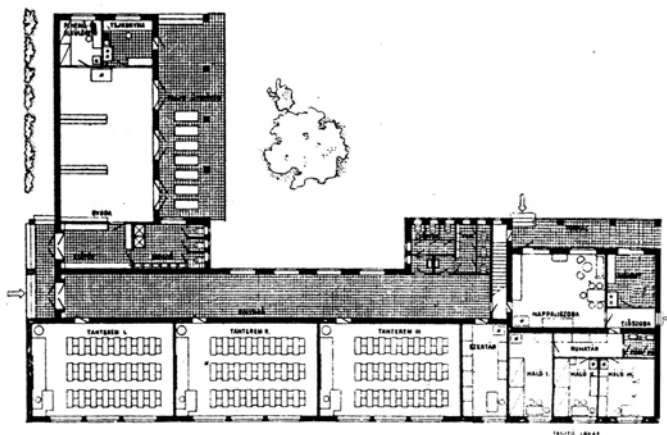

166. Üzlet és italbolt a faluépítés első hullámából. Az épület tetőformája, a főhomlokzati ablaknyílások, a két kereskedelmi egység egymás mellé helyezése még a hagyományos tervezés sajátossága. A nagy falfelületet megtörő kisablakok sora azonban már a népies, illetve még inkább a vidéki modern hatását mutatja. (Mátyásdomb)

167. Payr Egon falusi iskolája. Azzal, hogy a népies-vidéki modern építészet ragaszkodott az épületek zárt tömegformájához, a monumentalitást egyedül a méretek növelésével tudta elérni. Mindennek az eredménye az uradalmi építészethez közelítő hangulat.

TERV: PAYR

168. A lökösházi iskolának az uradalmi építészeti léptékét idéző épülettömbje az 1950-es évek elejéről.

169. Kultúrház Hantoson. A kései vidékies modern épület hatását az uradalmi időköt idéző park emeli ki. Az épület fontos elemét, a külső és belső tér áthallását biztosító üvegportált elfüggönyözték.

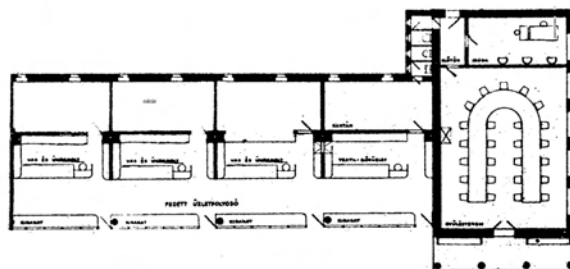

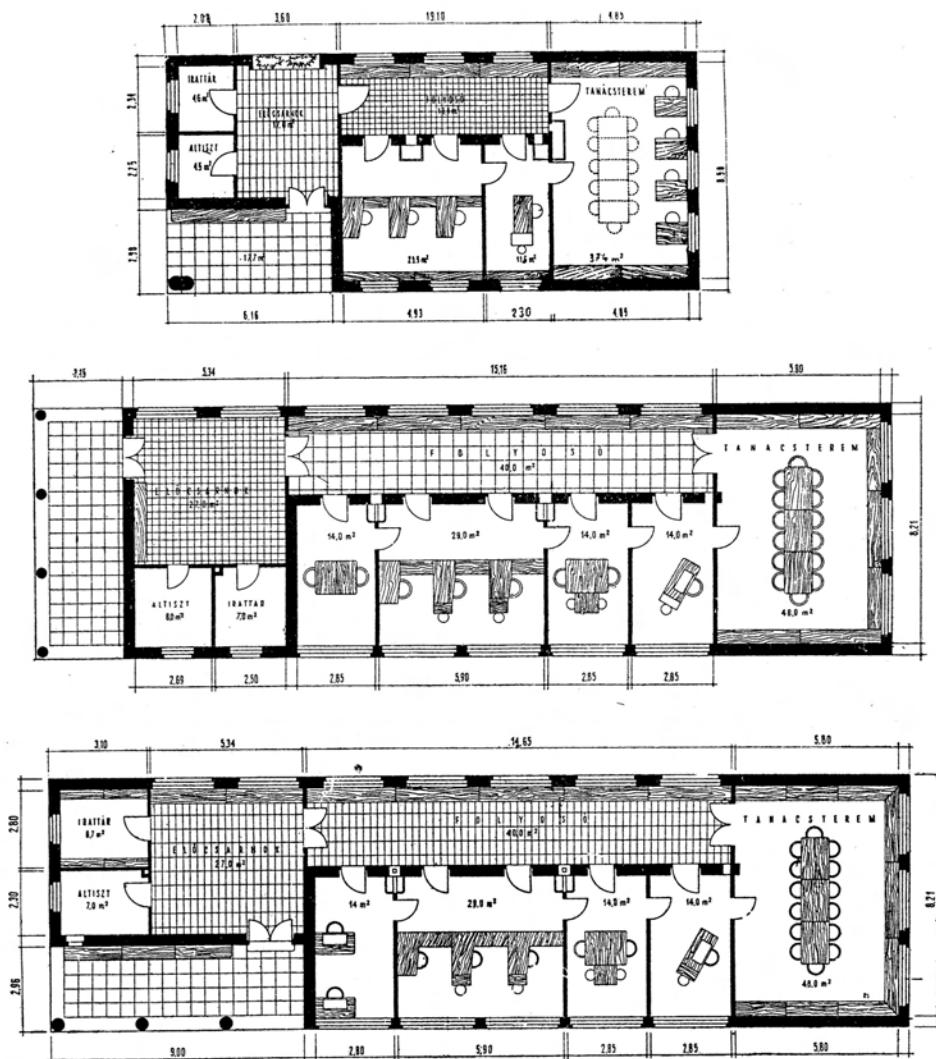

170. Kultúrház Nagylókon. Az épület arányai még az uradalmi építészettel rokoníthatók, de az ablakformák, az üvegportál és az előtető félreismerhetetlen modern stílusjegyek.

171. Ráczy György: szövetkezeti bolt. A terv az oszlopsor révén timpanonná kiképzett oromzattal a vidéki klasszicizmust élteti tovább, miközben az egymásba fonódó üvegportálokkal teljesen új falfelület kezelést alkalmaz.

TERV: RÁCZ (C)

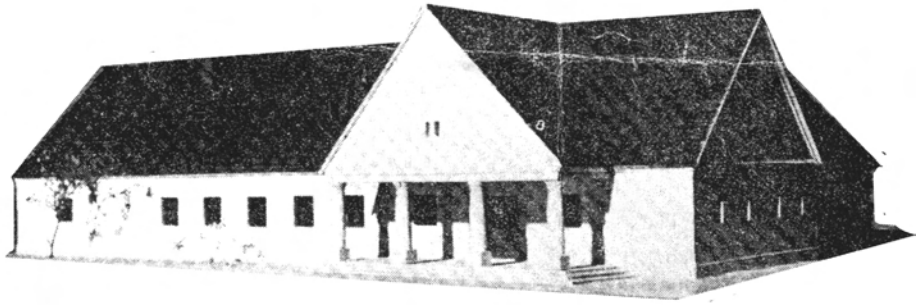

172. Községháza tervek az 1950-es évek fordulóján. Jó megvilágítású, tágas előcsarnok, tanácsterem, tárgyalóasztalok és kiszolgáló pultok. A helyiségek elrendezése és a berendezések egy tekintélytisztelő (például asztalfő), de demokratikus társadalom ideálját tükrözik. Mindez 1950-ben inkább utópia volt, semmit realitás.

TERV: RÁCZ (E)

Megint csak a régi világ településformáját éltették tovább az épületek elhelyezésével. A kastélyparkok, fasorok és szélvédő ligetek zöld textúrájába burkolózó majorsági épületcsoportok voltaképpen a modern településrendezés alapelveit előlegezték

meg (169. ábra). Természetesen azzal a nem lényegtelen különbséggel, hogy az új községekben a kastély helyett az iskola, az istállók és cselédlakok helyett pedig a kultúrház és a községháza úszó épülettömbje bontakozott ki a park lombjai mögül.

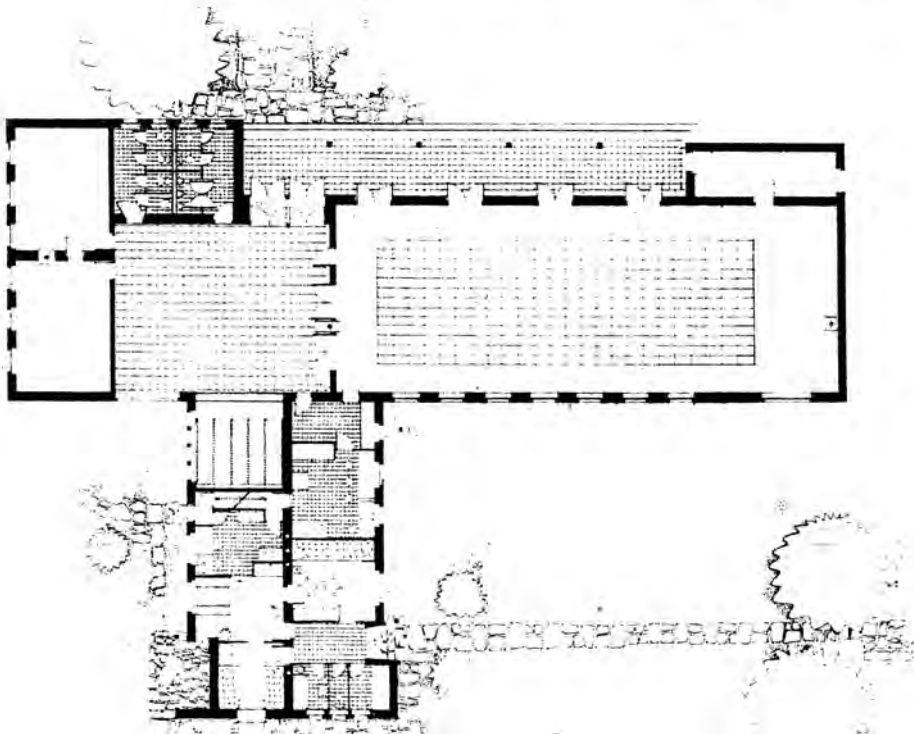

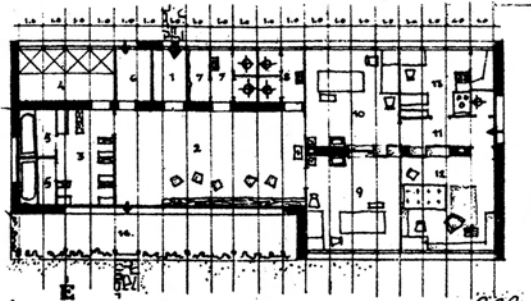
173. Jánossy György: falusi kultúrház (modell 1951). A timpanon a szocreál rövid időszaka alatt létjogosultságot nyert a helyi tervezésben.

TERV: JÁNOSSY

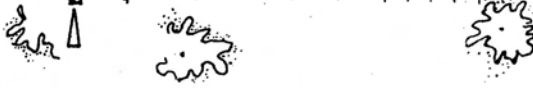
174. Zalaváry Lajos építészhallgató falusi kultúrháza. A fiataloknál erőteljes volt az igény, hogy elszakadjanak a hagyományos vidéki hangulattól, és ha visszafogott módon is (például eltolt szimmetriatengely, vízszintes osztású ablakok), de új formákkal kísérletezzenek.

TERV: ZALAVÁRY

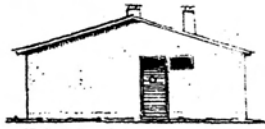

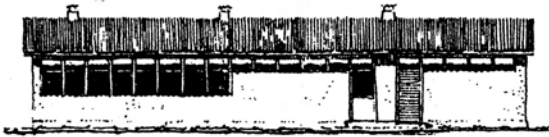
1. Szellőgő
2. Váró
3. Öltöző
4. Zuhanyfürdő
5. Kádfürdő
6. Központi kályha és boyler
7. Férfi W. C. csoport
8. Női W. C. csoport
9. Orvosi rendelő
10. Óvónő rendelője
11. Óvónői lakás előszobája
12. Nappali - háló
13. Étkezőkonyha
14. Kamra
15. W. C.
16. Terrasz

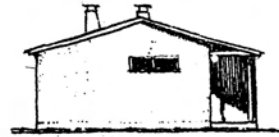
Déli homlokzat

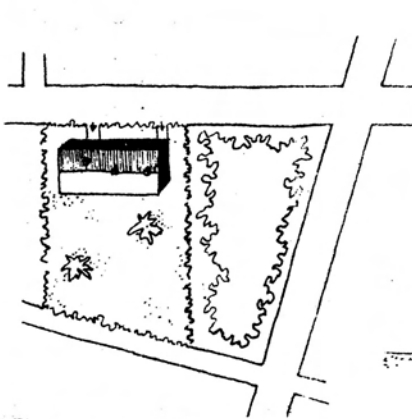
Keleti homlokzat

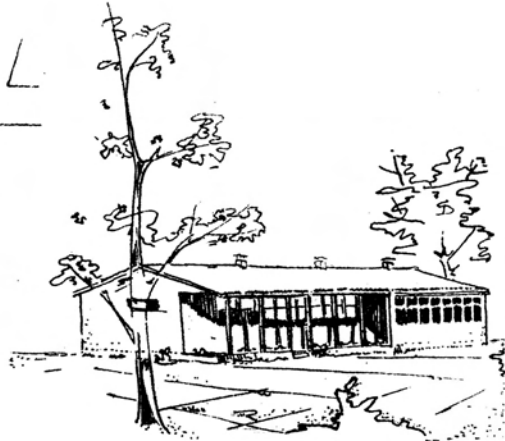
Északi homlokzat

Nyugati homlokzat

Helyszínrajz 1:1000

175. Weisz Oszkár építészhallgató falusi egészségháza. Itt a népiesség csupán tervezési elv, amely az egyszerűségben fejeződik ki. A tető hajlásszöge, az oszlopsor megformálása és a homlokzat a régi falusi formáktól független utat vetít előre.

TERV: WEISZ

176. Kiszállás iskolájának menzája az egykori kastélykertben. A tető hangsúlyozottan népies, igaz, nem a negyvenes évek második felének divatja szerint. A felületkezelés azonban félreismerhetetlenül modern.

Ráadásul az általános pénziány miatt zöld központja zömmel csak azoknak a falvaknak lett, ahol a kastélypark megmaradt, mint például Hantoson vagy Kiszálláson.

A vidéki modern mindamellert, hogy tömb- és térhatásában a régi időkre emlékeztetett, felületkezelésében valóban újszerűnek bizonyult. Egyrészt szigorúan került a vakolatarchitektúrát, másrészt, és ez még lényegesebb, az üvegfelületek alkalmazásával sajátosan új építészetet teremtett (170., 171. ábra, terv: RÁCZ C). Az ablakok olyan sűrűn követték egymást, hogy néha szó szerint összeértek, amivel nem mellesleg a lakóházaknál már emlegett sávablak hatást tudtak elérni (lásd 161. ábra). Nagy hangsúlyt fektettek továbbá a belépők és a folyosók megvilágítására, a kinti és a benti tér (jellegzetes modern gondolat) vizuális összekapcsolására (lásd 159.

ábra). A padlótól a plafonig futó széles üvegportálokkal és ajtókkal télikertnek is alkalmas belső tereket hoztak létre a „sivár, piszkos, füstös” hivatalok helyett (RÁCZ 1947: 58).

A bejárat kérdése persze másfajta, az épületek reprezentativitásával, közérthetőségével kapcsolatos problémákat is felvetett. Az uradalmi falvak népe számára évszázadokon át a kúria, illetve a kastély jelentette a reprezentatív építészeti csúcst. A történeti építészeti formanyelvében a bejáratra szerveződött rá az egész épület. Kiváltképpen áll ez a kúriaépítészetben annyira kedvelt timpanonos portikuszra. A modern építészettel szemben általában tagadta a „küszöb” jelentőségét, és igyekezett a kint és bent közötti átmenetet elmosni (MIKLÓSSY 1994: 1159). A vidéki modernben is szembeötlő ez a törekvés, noha közel sem olyan mértékben, hogy a

bejártat teljesen eltűnjön, és „nyilakkal kelljen jelölni” azt (u. o.). Az viszont tény, hogy a hagyományos, főbejáratra szervezett középületekkel szemben az új építészet valami másra törekedett. A nyeregtetőt nem szívesen törte meg, nemhogy egy hozzátoldott timpanon, de még egy kisebb előtető kedvéért sem. Ehelyett inkább a falsíkot léptette vissza (terv: KOVÁCS, RÁCZ (C), VIDOS, lásd 159., 161. ábra). A falsíkból viszszalépő esőbeállóknál a koszorúgerenda alátámasztása miatt szükséges oszlopok ugyanakkor lehetőséget teremtettek a „küszöb” szerény mértékű kiemelésére. Sőt, ha a bejáratot az épület oromzati tengelyébe helyezték, akár a jól ismert oszlopsoros timpanonforma is visszaállítható volt (terv: RÁCZ (C), lásd 171).

Érdeemes egy pillantást vetni a középületek belső térrendezésére is, főként a tanácstermekre (terv: RÁCZ (E) 172. ábra). Itt megint csak az 1945 utáni demokráci-

ára szabott tervezési elvek és a valóság közötti mély szakadék mutatkozik meg, hiszen a kiépülő diktatúra sok mindent igényelt, csak tanácstermi vitákat nem. Az új községek sajátos építészettörténeti paradoxonját mutatja, hogy demokratikus célokat kiszolgáló középületek születtek a legkeményebb diktatúra idején. Ugyanaz az elmentmondás ismétlődik meg itt, amit már az egyéni építkezéseknél is megfigyelhetünk, mikor is a szövetkezetbe kényszerített embereknek kisbirtokosok számára készült títusterveket kínáltak.

A vidéki modern 1949 után két irányban fejlődött tovább. Egyrészt az ötvenes évek elején viszonylag könnyen alkalmazkodott az ötvenes évek szocreál elvárásaihoz. Jánossy György 1951-es kultúrháza például már nem szerénykedik a timpanonnal, hanem merészen kilépteti az épület tömbjéből, igaz, nem a középtengelyben (terv: JÁNOSSY, 173. ábra). A történeti ele-

177. Szövetkezeti bolt Hortobágyon. A népiességet sem tagadó vidékies modern a hatvanas-hetvenes években újra divatba jött, mint regionális irányzat. Az üvegportál korszerűséget sugall, szintúgy az elcsúsztatott tetőforma, miközben az épület egésze félreérthetetlenül utal a hortobágyi állattartó épületek tömegkezelésére.

mekkel operáló szocreál azonban sokkal inkább szólt a hatalom igényeinek, mintsem a szakmai közönségnek. A vidéki modern útja nem erre, hanem a hagyományos formák leváltása felé vezetett. Jellemző, hogy az új generációt képviselő építészhallgatók tervein a népies párhuzamok legfeljebb a szerkesztés egyszerűségében lehetők fel (tervek: SALAMON, ZALAVÁRY, WEISZ, 174., 175. ábra, lásd még 134. ábra). Terveiken a nyeregtető hajlásszöge egyre alacsonyabbá válik, a gerinc elkerül a szimmetriatengelyből, az ablakok kirakatszekrény méretű hatalmas üvegtáblákká nö-

vekednek, vagy akár a teljes falat is elborítják. Weisz falusi egészségházát ráadásul olyan, közvetlenül a fedélszéket alátámasztó karcsú oszlopsor díszíti, amely már semmilyen utalást nem hordoz a falusi tornácokra. A tervek hangvétele világosan mutatja, hogy a vidéki modern és a népi építészet között a szellemi kapcsolat egyre inkább elhalványult. A kitapintható ízlésváltozás természetesen nem jelenti azt, hogy a regionális formák iránt érzékeny vidékies modern egyszer és mindenkorra megszűnt volna, mint építészeti ideál és tervezési gyakorlat (176., 177. ábra).

AZ ÚJ KÖZSÉGEK ARCULATA

Az új községek népies, majd egyre inkább vidékies modernitása olyan állomás volt a hazai építészettörténetben, amely megpróbálta összhangba hozni a hagyományos tömegformálást a korszerűség kívánalmaival. Az irányzat azonban még a telepes falvak többségében sem tudott összefüggő építészeti alkotásokat létrehozni, aminek persze nem a tervezés kvalitása volt a legfőbb oka. A nagybirtok helyén létesített új községek kijelölésére egy olyan történeti pillanatban került sor, amikor előbb a háború utáni nyomor, majd az örvenes évek vidékellenes politikája lelassított minden építési beruházást, beleértve a magánérs családokét is. Ebből következően az új községek ügye nem volt olyan gyors és látványos akció, mint azt az OFT remélte. Az évtizedeken át folyó építkezések miatt újabb és újabb építészeti di-

vatok rakódtak rá az új községek alapköveire, ami önmagában is heterogén faluképet eredményezett. Ehhez járult, hogy a hetvenes évek településfejlesztési koncepciója az új községek jelentős részét mellékfaluként kezelte, ami a központi beruházások szinte teljes leállításával járt együtt. Ugyanennek a döntésnek a közvetett következménye, hogy az uradalmi épületekben 1945 után ideiglenesen elhelyezett iskolák, óvodák, tanácsi hivatalok stb. immár végérvényesen a helyükön maradtak.

Mindezen körülményeket figyelembe véve az új községek arculatának leírásakor legalább három, de esetenként akár ennél is több építészeti réteg viszonyát kell megértenünk. Időben legalul helyezkedik el az uradalmi múlt a maga kisszámú, de relikvum jellege okán igen fontos objektumával,

178. Az új községekben járva az uradalmi falu öröksége minduntalan felbukkan, ami sajátos együttthatásokat eredményez. A nagykarácsonyi magtár, amely egykor szabad térség közepén állt, ma kis házak mögül kiemelkedve, tényleges méreteinél is nagyobbak tűnik.

179. Az új községek arculatán az elmúlt évtizedek átépítései is sokat változtattak. A kép jobb harmadában látható az ötvenes években épült szövetkezeti bolt, amely elnyújtott formájával és kiugró tetőszerkezetével eredeti formavilágát őrzi. (Nagykarácsony)

valamint szerkezeti örökségével (178. ábra, lásd még 99., 100., 106. ábra). Gyakori eset, hogy az uradalom falvasítása már a szőlőhegyek kiépülésével, majd az 1920 utáni földreformmal kezdetét vette, aminek eredményeképpen egy vékony paraszti-népi építészeti réteg is jelen lehet. A második emeleten az 1945 utáni építési korszak helyezkedik el, a maga népies, illetve vidékies modern megoldásaival. Végül az építmények számát tekintve a legjelentősebbnek az 1960 utáni időszak mondható, amelyen belül az érett Kádár-korszak kockaházai, illetve ikerházai és munkástelepei, a többgenerációs családi házak vagy a rendszer-váltás utáni új divatok további rétegeket képezhetnek.

Nagykarácsonyban például alig találni olyan utcarészletet, ahol a népies modern településképe érvényesülne (179. ábra).⁶¹ Ennek oka, hogy a toldások révén igen sokféle házvégződés és tetőforma alakult

ki, a hozzátoldott féltetővel ellátott változattól, az utcával párhuzamos gerincű, majd a sátortetős házakon át a nyolcvanas években épített típusházakig. Az összképet tovább tarkítják az egyelőre még szórványos, de annál feltűnőbb, lepényszerű, úgynevezett amerikai házak.

A mintafalunak szánt Besnyő karaktere is vegyes képet mutat (lásd 71., 75. ábra). Az első házak felépítése után OTP-kölcsönök formájában folytatódott a munka. Az elhúzódozó egyéni kivitelezés igen sok kiskaput hagyott. Számptalan szövetkezeti tag a korábbi paraszti mintákat követve építkezett, így akár csak Nagykarácsonyban, itt is építettek hajlított házakat az ötvenes-hatvanas években. Később Budapest közelsége a szuburbán kertvárosi házformák gyors terjedéséhez járult hozzá. Az egymást érő, egymással nem kommunikáló építési divatok végül a történeti falvakban is gyakori illeszkedési problémák sokaságához vezettek.

180. Nagyvenyim új községnek a hozzacsatolt szőlőhegy révén komoly paraszti magja volt. Talán ennek, illetve az itt kialakult építészokásoknak tudható be, hogy az új gazdák jelentős része a korábbi népi építészeti formáit élte, illetve fejlesztette tovább a felkínált típusházak helyett.

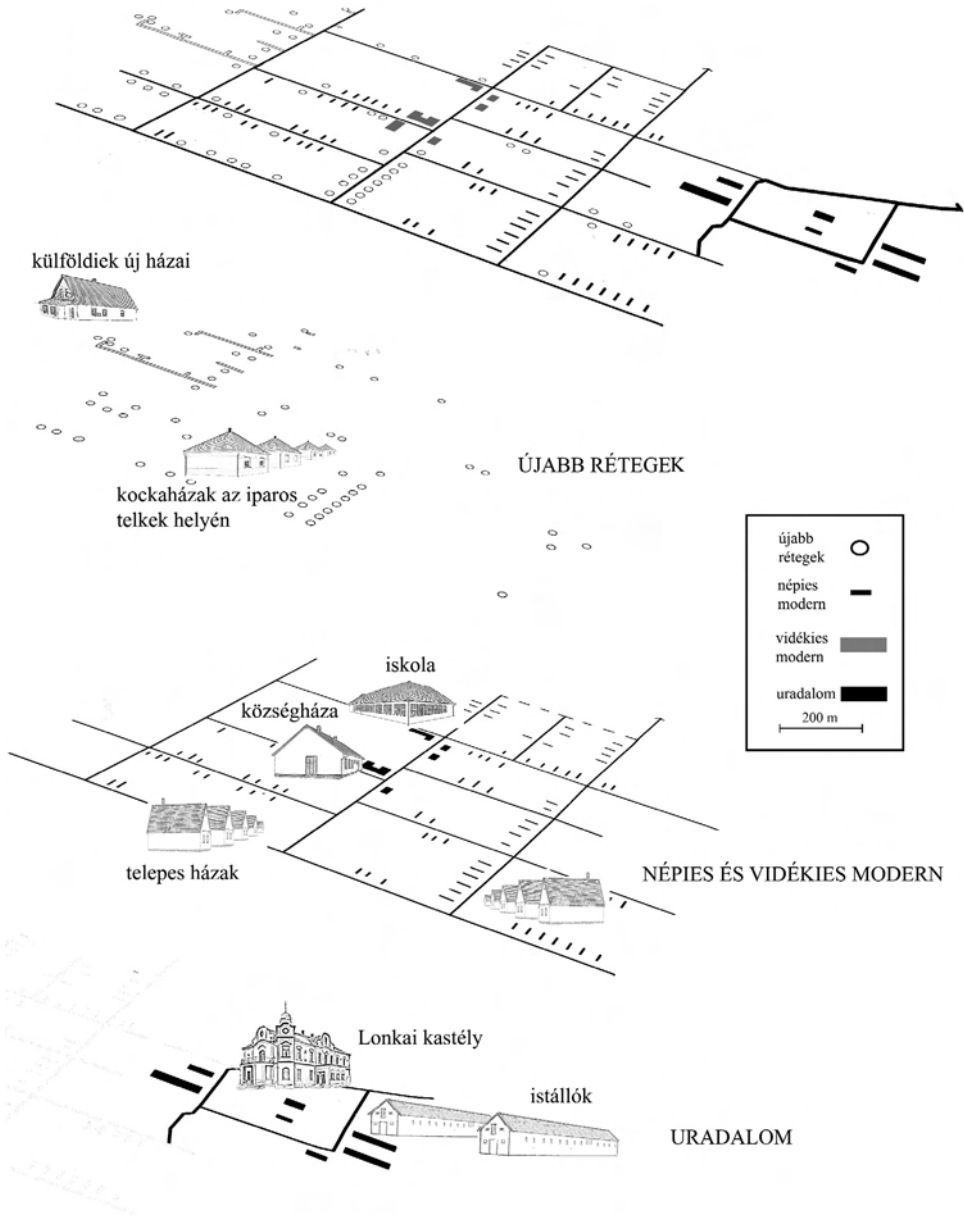
Fokozottan áll mindez Nagyvenyimre. Utóbbi község karakterében a telepés múlt alig érvényesül. Gyakoriak voltak a kilencvenes évek mind időben visszafelé a paraszti világba, mind az új idők felé, a szocialista fejlődés irányába. A szőlőhegyi lakosok nem szívesen építkeztek az új községben, akik viszont mégis, azok inkább a paraszti hagyományokhoz nyúltak vissza (180. ábra). Az ötvenes években aztán hirtelen váltás kezdődött a kockaházak irányába. Végül a kilencvenes évekig sem egységes faluképre az elmúlt két évtized rátelepítette a maga szuburbán lakásmintáit, ami együtt járt a településszövet besűrűsödésével, a beépített és zöldterületek arányának drasztikus változásával (47. ábra).

Az imént említett példák korántsem tekinthetők kivételnek. A következőkben egy-egy kiemelt település karakterelemzése segítségével kívánjuk érzékeltetni, milyen egyéni történeti adottságokból táplálkozó

utakat jártak be az új községek, miként alakult az egyes esetekben a három építészeti réteg, az uradalmi múlt, a negyvenes évek népies modernje és az azt követő modernizálódás viszonya.

Mátyásdomb⁶²

Az összes új község közül a legforradalmibb arculattal Mátyásdomb rendelkezik, amely Besnyőt megelőzve az ötvenes évek kései népies modernjének a mintafalujává vált. Szerkezetét nem befolyásolta az uradalmi örökség, mivel nem a majorságra, hanem mellé telepítették (182. ábra). A hatvanas években a kastély melletti területen épült fel a modern szövetkezeti majorság, amely a volt uradalom néhány melléképületét is használatba vette. A kilencvenes évek végétől azonban az uradalmi épületek állaga folyamatosan romlik, amely alól a műemlékileg különösen értékes Lonkai-kastély sem kivétel (183. ábra).

181. Mátýásdomb építészeti rétegei. A település ideális új község. Az uradalmi épületek a falu szélén, térben elkülönülve helyezkednek el. Az utcakiosztás 1945 utáni, csakúgy az épületállomány. Periféria helyzete miatt 1970 után fejlődése megakadt. Komoly változást hozott az elmúlt évtizedben kiépülő, főként németek lakta nyaraló negyed, ám a falumag népies modern karakterét ez sem írta felül.

182. A majorságot a termelőszövetkezet vette át, aminek köszönhetően az épületek egy része ma is megvan. 1990 óta az állagromlás feltartóztathatatlannak tűnik.

183. Mátyásdomb elődje, Fekete-pusztá, amely a kapitalizálódó nagybirtok jellegzetes példája. Erre utal kései, barokkosan historizáló kastélya is, amelyet a bérlő Lonkai Ármin építtetett a századfordulón. Az épület 2013-ban vevőre vár.

184. Újabb családi ház Mátyásdombról. A falu új parcelláin manapság főként németek építkeznek. A lakóépületek főbb tömegformájukban illeszkednek a korábbi telepes faluhoz, noha az előtetők, garázsok, kerti teraszok révén félreismerhetetlenül új világot jeleznek.

185. A polgármesteri hivatal a népies modern jellegzetes épülete. Az esőbeállót visszaléptették, hogy ne kelljen megbontani az épület tömbjét, a folyosót pedig embermagasságú üvegfelülettel látták el a jó megvilágítás érdekében.

A majorsággal ellentétben a telepes falu átellenes részén fekvő telekcsoport éppen az elmúlt évtizedben értékelődött fel. Főként külföldi tulajdonosok építkeztek itt, többekévesb  igazodva a helyi  p t trad ci khoz (184.  bra). Ezalatt azt kell érteni, hogy az új épületek nem  tnek el a telepes házak t m r téglány alaprajz t l és nyeregtetős alapform j t l. Az  j falurész létét a Balaton közelségének, illetve az ehhez képest igen alacsony telek raknak köszönheti. A külföldiek első hull m t azonban nem követték újabb vásárlók,  gy a kimért telkeken meglehetősen szellősen állnak a házak, az egész telep befejezetlenséget sugall.

Az 1945 előtti majorság és az 1990 utáni nyaralók között fekszik maga a telepes község, szigorú m rtani utcakioszt ssal. Az egész település nem túl nagy, kétszer négy utca, középen egy felvonul sszer  központi tengellyel. A tengelyt a népies

modern szellemében fogant iskola és az inkább már az ötvenes évek szocre lj t idéző polgármesteri hivatal dominálja (185.  bra). A két fő  p lett mb  mellett kaptak helyet a kisebb k zss gi létesítmények, a posta, a bolt, a háborús emlekm , a művelődési ház, valamint a tanítói ikerlakás. Temploma mind a mai napig nincs a falunak, csupán egy kis harangl ba. A park-szerűen kiképzett központban felfűzött középületek a negyvenes évek falutervez s nek egyértelmű hagyatékai. Természetesen részleteiben sokat változott a k p. Az utóbbi évek falu-rehabilitációja során az eredeti nyílászárókat lecser lt k, a homlokzati sz nez st aktualizálták, s t, helyenként díszítményeket is felhelyeztek.

A főutca másik felén található a úgynevezett iparos telkek,  m erre az elnevezésre már csak az idősek emlekeznek. Valójában az itteni lakótelkek formája és

186. Népies modern lakóházakból álló utcakép. A népi építészetben is fontos látványbeli ritmika a mérnöki tervezés és precizitás következtében meglehetősen merev, sematikus összképet eredményezett. Jelen esetben az első épületnél alkalmazott támfal szerencsésen oldja ezt a monotonitást.

mérete teljesen megegyezik a falu többi részén alkalmazott 20x80 méteres alapterülettel. Az eltérés csak annyi, hogy viszonylag sok kockaház található itt, ami arra utal, hogy a telepes részekhez képest újabb beépítésekről van szó.

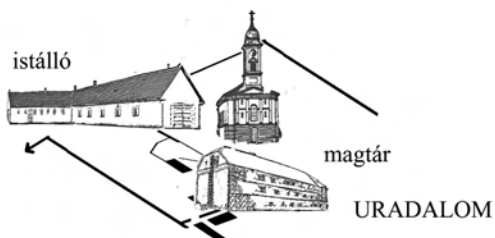
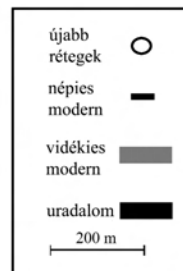
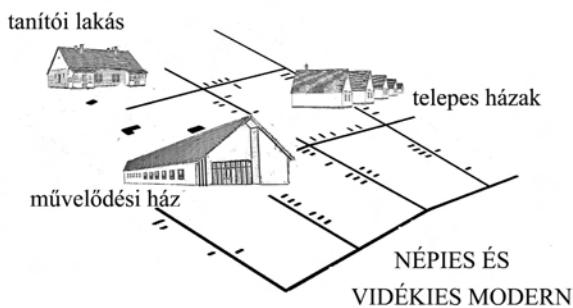
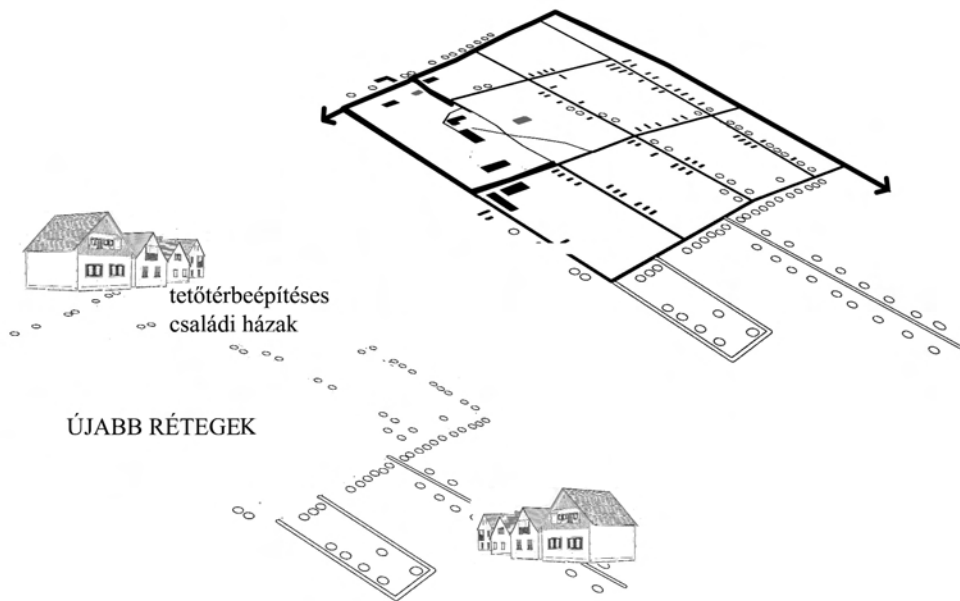
Ha a főutca lakóházainál nem is, a melékutcákban a népies modern abszolút dominánsnak tekinthető (186. ábra). Az utcaképek hasonlítanak is a hagyományos falura, meg nem is. Annyiban mindenképp hasonlítanak, hogy a házak alapformája és léptéke, valamint az oromzatos házvégek ritmusa a nem szakmabeliek szemében valószínűleg teljes mértékben parasztosan hat. A valódi népi építéssel ellentétben azonban ugyanezek a házak túlságosan is kimértek, szabályosak. A hagyományos falusi földmérés esetlegessége, a pallérok eltérő szaktudása és mindenekelelt maga az idő hatása, tehát a házak állandó javításából, bővítéséből és cseréjéből következő változatosság nagyrészt hiányzik az összhatásból. Mátyásdomb rajzasztalon született karaktere hatvan évvel a kampányszerű építkezések után is kitapintható. Pedig a változatok sokat változtak, alig látni fehér falakat, és persze kicserélték az ablakokat is. Ami azonban az utcakép ritmusa szempontjából rendkívül fontos, hogy a mátyásdombi házbővítési szokások megkímélték az oromzatos lezárásokat akkor, amikor a hátsó udvari részen toldották meg az épületeket (lásd 147., 148., 149. ábra). A számtalan megmaradt telepes ház, illetve a főutca okán Mátyásdomb az új községek ideáltípusa, ahol a népies modern mindmáig a legmeghatározóbb építészeti réteg.

Hantos⁶³

Egészen különleges új község Hantos. A település a 19. században jellegzetes utcás falu volt, majd később egyre inkább uradalmi jellegűvé vált (187. ábra). A századfordulón is zajló átalakulásról az akkori

plébános, Kapitány Gyula is beszámolt, aki felpanaszolja, hogy a zsellérbérlők száma egyre kevesebb, és félő, hogy néhány éven belül kizárólag cselédek laknak majd a faluban (forrás: HISTORIA DOMUS). A plébános leírásából az is kiderül, hogy Hantoston, noha építészetében falusias volt, a jobbágyi földhasználat már 1848 előtt rendezetlen volt, a parasztság többsége az uradalom napszámosaként dolgozott. A hantosi főutca az 1800-as évek közepén két majorsági épületegyüttes közé ékelődött. Ez az utca ma is megvan, de már csak az új falu szélső házsoraként funkcionál, jellemzően újabb építésű családi otthonokkal (188. ábra). Egyedül a templom, illetve néhány uradalmi épület utal régiségére. A nem túl arányos, klasszicista elemekkel operáló, koraeklektikus hantosi plébánia-templom jellegzetes pusztai egyház volt, amely Hantos uradalmi részével, és nem az 1860-as években még meglévő parasztos főutcával alkotott szoros egységet. A templomot az 1945 utáni község sem tudta igazán inkorporálni (189. ábra).

Hantos új községi része mintegy nyolc darab telektömbből áll. A telektömbök rasztert rajzolnak ki, de nem teljesen szabályos rasztert (lásd 89. ábra). Ennek oka, hogy a főtengelyek alkalmazkodtak az uradalom korábbi útviszonyaihoz. Mindemellert az uradalom halmazosan elterülő reliktumai tekintélyes területet hasítanak ki a rendszerből. A telepes múlt előtti korszak legkarakteresebb hagyatéka a kastély és a kastélykert. Utóbbi egyben az új községnek is szimbóluma, mivel itt található a falu kultúrháza (lásd 169. ábra). Az eltolt szimmetria tengelyű, üvegeportállal ellátott épület térhatásában pontosan olyan, mint amit a vidékies modern megcélzott: park közepén úszó pavilonszerű tömeg, a külső és belső tér finom egybeolvasztásával. A helyzet paradoxonja, hogy ezt a hatást a múlt örökségként fennmaradt kertnek köszönheti.

187. Hantos új község építészeti rétegei. A legalul elhelyezkedő uradalmi örökség mind a mai napig meghatározza a község arculatát. A népies modern elsősorban a sakkáblaszzerű alaprajzban és a lakóházak jellegében mutatkozik meg. Utóbbiak kapcsán azonban legalább annyira meghatározóak a hetvenes évektől megjelenő nagyobb családi házak is.

188. Hantos fő utcája szerkezetében régi, de épületállományában új képződmény.

189. A klasszicista plébániatemplom eredetileg is inkább az uradalomhoz, mint a parasztfaluhoz tartozott. Az épületet az új község sem tudta inkorporálni. Az üres térség szélén tanítói ikerlakás látható.

A kultúrházzal szemben áll a park eredeti szervező épülete is, a ma iskolaként működő, klasszicista oszlopsorral díszített kastély (lásd 100. ábra). A mögötte egykor elterülő majorság helye azonban üres térként ékelődik a faluszövetbe. A tér egyik oldalát a sportpálya foglalta el, máshol a friss és régebbi bontások nyomai, egy-egy még álló, de használaton kívüli mezőgazdasági épület (lásd 106. ábra). A telepes falu ehhez képest meglehetősen gondozott. A belső részeken a negyvenes-ötvenes évek emlékei dominálnak, kifelé haladva a kockaházak és tetőtér beépítéses családi házak alkotnak egész utcásokat.

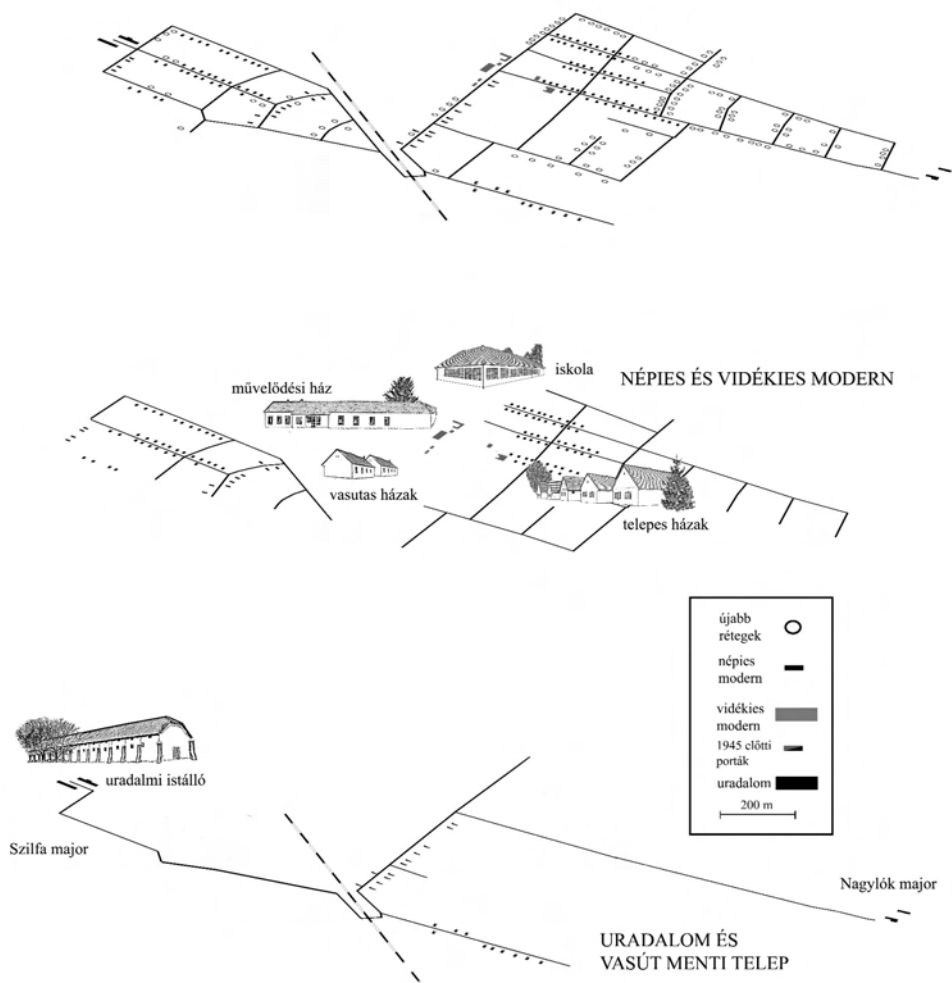
Nagylók⁶⁴

Nagylók sajátosságát a háború előtti parcellázások adják, aminek eredményeként 1945-ben egy kisebb falukezdemény alakult ki (190. ábra). Ez a falukezdemény a parcellázások jellegzetes szabálytalanságainak megfelelően nem alkotott zárt struktúrát. Egyik utcája a vasúti átkelőtől vezetett a tó felé, a másik erre merőlegesen haladt egy országút mentén. Mindemellett ott volt a két major is, az egyik a töltés keleti, a másik annak nyugati oldalán. Az új község a háború előtti morfológiai kristálypontok között terül el, ami miatt meglehetősen amorf és főként terjengős belterülettel rendelkezik (lásd 58., 91. ábra). A falu szélső házai között akár három kilométert is gyalogolhatunk, holott ugyanekkor a települést egy szabályos raszteres hálóban fele-kétharmada távolságokkal is ki lehetett volna alakítani.

A leginkább kieső terület a Szilfamajor alatti parcellázás (87. ábra). Mai formájában ez az átlós-sugaras utcaszerkezet csak szelete egy elképzelt félkörnek, amely kelet felé a vasút vonalára nőtt volna rá. Mivel azonban a telepes falu végül nem ide került, csak az állomás és a Szilfamajor közötti részek beépítésére került sor. A szilfamajori

részen mind a mai napig a telepes típusházak dominálják az utcaképet. Az íves utcaszakaszokon, ahol amúgy is csak kis szakasz látható be, viszonylag széles, 25–30 méteres parcellák születtek. A szellős beépítés miatt már-már tanyabokorszerű hatás keletkezik.

Az 1945 utáni falu másik fele a vasúton túl terül el, de nem közvetlenül a sínek mentén. Ezen a részen ugyanis főként 1945 előtti FAKSZ-házak állnak, sokuk már kibővítve (191. ábra). A másik, háború előtti parcellázáson, tehát a volt országút mentén néhány ikerház is található. Ezeket a visszaemlékezések szerint a vasút állami alkalmazottai kapták szolgálati lakásként (192. ábra). Mintegy hatszáz méter után a kiépülő sor derékszögben keresztelte a regionális forgalom szempontjából egykoron igen jelentős Sóhordó utat. 1945 után a Sóhordó út északi szakaszát beszántották, a déli részét pedig az új falu főtengegyévé tették. Az ily módon „T” alakúvá egyszerűsödött teresedésben épült ki a faluközpont (lásd 141., 170. ábra). A legkitüntetettebb pozíciót a kultúrház foglalja el, körülötte a tanári ikerlakással, az iskolával, a tanáczházával (ezt utólag fa timpanonnal látták el), a takarékpénztárral és az idősek otthonával. Noha az épületek talán túlságosan is merően nőttek rá az útra, gazdagon parkosított környezetükkel megvalósítják a vidéki modern faluközponttról alkotott ideálját. Ugyancsak a negyvenes évek építészeti elképzelései dominálják a központból kifutó lakóutcákat. Mivel ritka volt a bővítés, s ha volt is, inkább a hátsó helyiséget duplázták meg, illetve nyári konyhákat emeltek, az oromzatos házvégek alkotta utcakép máig fennmaradt. Az oromfalon itt-ott még az eredeti nyílászárók és a zsalugáterek is láthatók. Noha a házak nem fehérek, a színezések visszafogottnak mondhatók. A telepes falu azonban máig sem töltötte ki a teljes belterületet. A falu széle felé haladva fokozatosan ritkul a településszövet, míg végül

190. Nagylók építészeti rétegei. A telepes falut két majorság között mérték ki úgy, hogy magába foglalja a háború előtti parcellázásokat is. A falu magját képező telepes község központja egy valamikori útkereszteződésben kapott helyet.

191. Parasztház a háború előtti időkből. Az uradalmi földek első parcellázásához nem társult telepítési program. A portákat ki-ki a maga erejéből és ízlése szerint építette fel.

192. A vasúthoz vezető országút mentén már 1945 előtt is MÁV-alkalmazottak kaptak telket, akik számára később kényelmes ikerlakások készültek. A háttérben egy városias modern tömbház is látható, a falu urbanizációjának hetvenes évekre eső szakaszából.

193. Nagylók legtöbb utcájában a népies modern modorában fogant telepes házak vannak többségben.

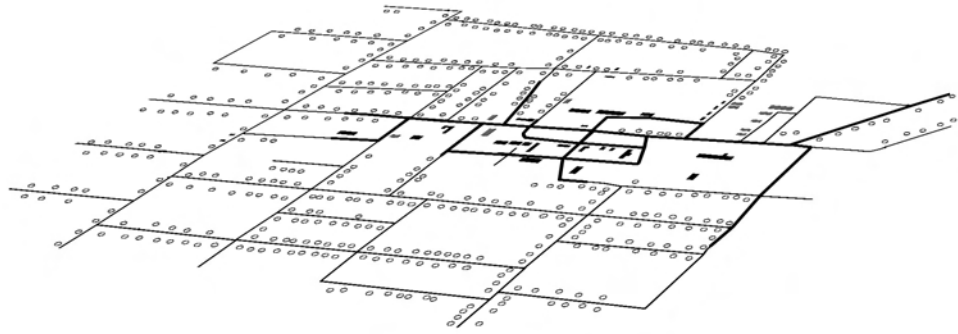
néhány tömböt szinte teljesen üresen hagytak. A települést a névadó majorság zárja le, amely azonban a hatvanas-hetvenes években szinte teljesen átépült.

Kisszállás⁶⁵

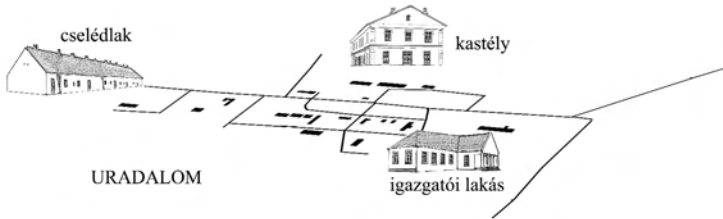
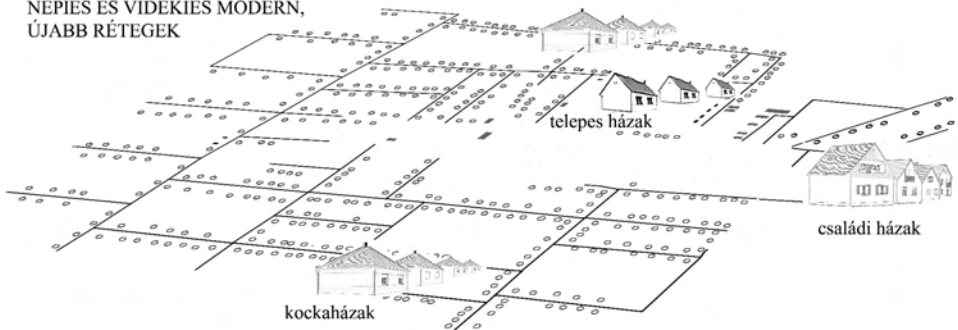
Kisszállás uradalmi falu a kapitalizálódó nagybirtok iskolapéldája volt (194., lásd 90. ábra). Mái fennmaradt impozáns központja éles kontrasztot képez az új község családi házaival. A négyszáz méter hosszú és helyenként százharminc méter széles, parkosított főtér egy közepes méretű alföldi városé is lehetne, főként, hogy a kastély (ma iskola) környékén emeletnyi magas, néhol teljesen zárt térfalak találhatók (195. ábra). Közelebb lépve azonban világossá válik, hogy nem a városi múlt öröksége ez, hanem egy racionalizált nagyüzemé, amely egy óriási mezőgazdasági gyár volt, magtárakkal, szesz- és kendergyárral, igazgatási irodákkal és iparos lakásokkal. A gyárudvarra kisvasút futott be. Az uradalom felbomlása

után, mint szövetkezeti központ még évtizedeken át működött az egyre kevesebb funkciót ellátó komplexum. Az udvart lebetonozták, jó néhány épületet, köztük a szárító hatalmas tornyát elbontották. A megmaradt, rendkívül értékes épületállomány ma részben üres, részben raktárként működik (196. ábra).

A főutcán szinte semmi sem utal arra, hogy háború utáni új községben járnánk. Az uradalmi épületekkel szemben a hatvanas évek végét, hetvenes évek elejét idéző kockaházak sorakoznak. Más kérdés, hogy a központot átszelő hatalmas park a benne elhelyezett épületekkel pontosan az 1945 utáni településrendezés ideálját mutatja (197. ábra). A parkban álló középületek egy része másodlagos hasznosítású: az iskola és az öregek otthona valamikor kastély, a mai polgármesteri hivatal uradalmi iskola, az óvoda csendőrlaktanya volt. Van azonban, ami funkciójában nem változott: a Piros Hetes nevű fogadó, a plébánia, illetve a volt iparos lakóházak. A középületek egy

NÉPIES ÉS VIDÉKIES MODERN,
ÚJABB RÉTEGEK

újabb rétegek	○
népies modern	—
vidékes modern	■
uradalom	■
200 m	

194. Kiszállás építészeti rétegei. A település főutcája az egykori gyár és nyaralókastély komplexum tengelye, zömében korabeli épületállománnyal. Népies, illetve vidékies modern középületek csak szórványosan jelennek meg. A főútca köré szerkesztett, részben szintén uradalmi örökségként itt maradt raszteres utcákban sem annyira a népies modern, mint inkább a hatvanas-hetvenes évek újabb családi házai alkotják az ingatlanállomány javát.

újabb rétege a hatvanas években született, részben még a vidékies modernhez igazodva, mint a patika, a tűzoltószertár vagy az iskola melletti étkezdé (lásd 176. ábra, 198. ábra). Ugyanakkor olyan meghatározó épületek, mint a templom, a kastély

mellé toldott kollégium vagy a gyárkomplexumhoz toldott szolgáltató házak már a hetvenes évek tradícióktól mentes modernizmusát képviselik. Különösen érdekes a kultúrház épülete, amely egymagában ötvözi a különböző építési korszakokat,

195. A főutca térfalának léptéke egy alföldi mezővárost idéz.

196. Az egykori mezőgazdasági gyárüzem hatalmas csarnokai ma részben üresek, részben raktárként hasznosulnak.

197. A központ építészeti karaktere egyértelműen a századfordulót idézi. Más kérdés, hogy a parkosított közterek szövetében úszó épülettömbök a népies modern ideáljához is közel állnak.

198. Népies modern középületek. Mivel Kiszállás gazdag és jó minőségű ingatlanállományt örökölt, az ötvenes-hatvanas évek építkezései inkább csak színesítik az összképet.

199. A templom az elmúlt száz év szinte valamennyi fontos építészeti rétegét megjeleníti (uradalmi örökség, modern, napjaink), egyedül a népies modernet nem.

egészen napjainkig (199. ábra). Az épület alaptömbje uradalmi örökség, amihez egy egészen sajátos formavilágú modern körtemplom csatlakozik. Harmadik elemként társul mindehhez a nemrég átadott, faborítású harangláb. Noha mindhárom tömb saját formavilágot testesít meg, a látvány mégsem válik zavarossá. Ebben persze a tudatos illesztési felületeken túl komoly szerepe van a környező parknak is.

A zömében uradalmi időket idéző, de néhány elemében már modern főtér körül terül el a raszteres új község, amely nagyrészt a kiterjedt uradalom lebontott területét foglalja el. A családi házak között mind a mai napig feltűnik egy-egy reliktum uradalmi tömb, mint a tehénistálló (népiesen: svájceráj) vagy a mai futballpálya melletti cselédház. Kiszállás második világháború utáni átépülése igen vontatottan haladt. Noha a belterület déli szektorában már az első építési periódusban modern gépállo-

mást alakítottak ki szolgálati lakásokkal, összességében sokkal inkább a tanyásodás jellemezte az első évtizedet (lásd: 104. ábra). A határbéli uradalmi földek felparcellázása egyébiránt már a húszas években megkezdődött. A falu folklórra úgy tartja, hogy 1945 után Veres Péter, akit itt „Péter bácsiként” emlegettek, a cselédek nem zárt falu létrehozására, hanem „piros fedelű tanyák” építésére szólította fel. A cselédek mellett főként a szegedi tanyavilág lakosai igényelték földeket Kiszálláson, akik magukkal hozták a tanyasi gazdálkodás hagyományát is. Megjegyzendő, hogy még a belterületen sem szívesen építkeztek a telekhatárra, igen sok a telekbelsőn álló lakóház.

Az ötvenes évek közepére datálhatók az új község első zárt utcái, amelyek azonban nem foglaltak el túl nagy területet. Kiszállás ötvenes évekbeli építéstörténete sajátosan alakult. Mivel a gépállomás mellett

200. Az új falu lakóházai sajátos módon fejlődtek. Mivel a Kísszálláson létesített gépállomás dolgozói ipari munkások voltak, már a negyvenes évek végén is városias alaprajzú és tájolású otthonok születtek.

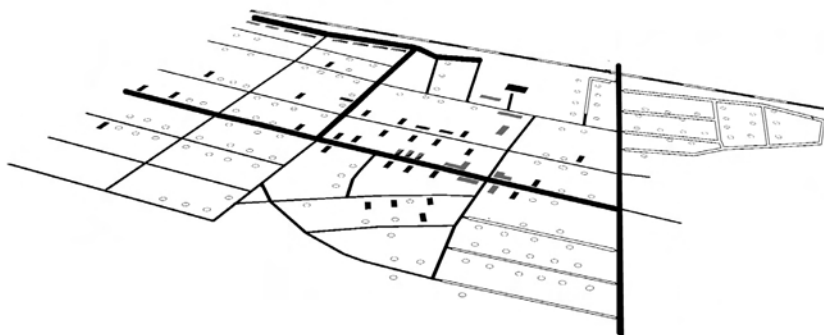
inkább iparosok⁶⁶, semmint parasztagadák telepedtek meg, házaik sem oromzatos gazdaporták, hanem utcával párhuzamos gerincű, kéttraktusos épületek voltak (200. ábra). Az utcai traktuson két egymásból nyíló lakószoba, az udvarin előszoba, konyha, kamra kaptak helyet. A későbbiekben a mellétoldott nyári konyha miatt felszabadult a régi konyha, így háromszobássá vált az épület.⁶⁷

A falukép egészét az iparos házak inkább csak színesítik, semmint meghatározzák. Kísszállás ugyanis jellegzetes kockaházak község lett, miután a hatvanas évek elejétől jórészt kényszerből behúzódtak az emberek a tanyaíráról (lásd 119. ábra). A falu arra példa, hogy a tanyaírá az új községek építését jelentősen lassította, jobban mondva jó két évtizeden át nem a zárt községek irányába terelte. Ezzel magyarázható, hogy a negyvenes évek második felének hagyatéka nem meghatározó a belterület összképében.

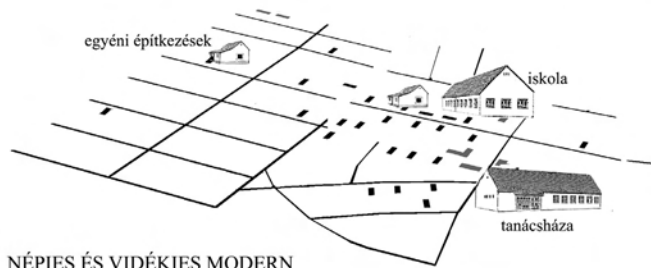
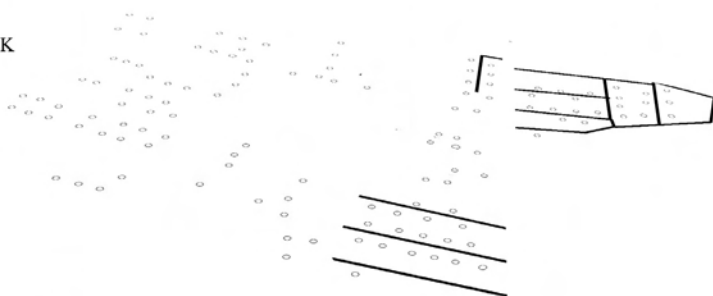
Lökösháza⁶⁸

Az Alföld délkeleti csücskében található Lökösháza mérnöki alaprajza meglehetősen szokványosnak mondható. Az uradalmi központok között a 18–19. században egymás után létesültek a kisebb-nagyobb dohánykertész falvak, sokszor csupán egy-egy sor épülettel, amiből hosszú évtizedek múltán alakult ki a ma látható négyzetes alaprajz. A nagybirtok hézagaiban azonban már igen korán megindult a paraszti tanyaépítés is, leginkább a valamikori postaút, azaz a mai vasút nyomvonal mentén. A tanyai gazdálkodás hagyománya olyan erős volt, hogy 1945-ben a frissen földhöz juttatottak is inkább a földjeiken, semmint a faluban kezdtek építeni (lásd 47. ábra).

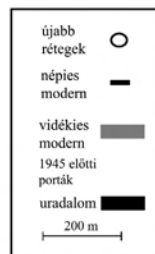
Holott maga Lökösháza újközség 1945-ben már komoly morfológiai előzményekkel rendelkezett. Az 1920-ban meghúzott

ÚJABB RÉTEGEK

NÉPIES ÉS VIDÉKIES MODERN

201. Lökösháza építészeti rétegei. A község kialakulása szorosan kötődik az 1920-ban meghúzott határhoz, ami egy korszerű határállomás kiépítését tette szükségessé. A földosztás utáni új község azonban nem itt, hanem a majorság parkjából indított allé mentén kezdett kiépülni.

202. Vasutas típusház. A két világháború közötti építészetben még fontos szerepet kapott a díszítés, amit jelen esetben a téglasorok variálásával kívántak elérni.

magyar-román határ egy katonailag is védhető vasutas falu létesítését indokolta. Az egyetlen utcából álló telep amellest, hogy kiszolgálta a forgalmat (raktárak, irodák, víztorony, villanytelep), igen kellemes lakhatást biztosított a vállalat alkalmazottainak. Az állomás melletti rész ma is őriz valamit ebből a kispolgári milióból, a szónak mind pozitív, mind negatív értelmében. Az előkertes ikerházak sárga és vörös téglából rakott falait azonban nagyrészt bevakolták, szintúgy ritkaságszámba megy egy-egy megmaradt spaletta. A vasút szerepe 1945 után sem csökkent, ezért a sort tovább bővítették. Az újabb épületek, köztük egy igen értékes vasutas pihenő kevesebb romantikával, annál több modern elemmel operáltak, úgymint az alacsonyabb tetőhajlásszöggel, a spaletták elhagyásával, az üvegporthallal vagy a mellékhelyiségekre, fürdőkre helyezett, keskeny ablakokkal (lásd 156. ábra).

A vasutas telep Lökösháza sajátos, az új községtől térben is elkülönülő negyede. A háború utáni falu ugyanis nem itt, hanem az átlomáshoz délről kapcsolódó majorság területén, illetve a majorsághoz vezető utak mentén terül el. Az első rendezési terv nagyvonalú koncepciójából csak néhány sugárút- és körútkezdemény maradt meg, amelyek azonban nem állnak össze logikus alaprajzzá (lásd 84., 85. ábra). A maga teljességében egyedül a majorságból az eleki úthoz vezető allé épült fel. A főként örökzöldekkel szegélyezett utca mögötti parkban szabadon úsznak a középületek tömbjei, mint az iskola, az óvoda, a régi egészségház, a szövetkezeti bolt, a takarékszövetkezet, a kultúrház és a polgármesteri hivatal (204. ábra, lásd 61., 62., 168. ábra). Utóbbi épületek részben már az eleki úthoz tartoznak, amelyet az alléhoz hasonlóan fasor szegélyez. Az első építkezésekre az ötvenes évek elején került sor, majd folyamatosan bővítették az épületállományt, főként az iskolákat.

203. Az 1949-ben átadott vasúti alkalmazottaknak készült pihenő üvegportálja a modern építészeti elvek vidéki megjelenését jelzi.

204. A lökösházi allé, mögötte a szabadon úszó középületek kontúrjaival, a népies modern településrendezés egyik legszebb példája.

205. A templomot csak néhány éve szentelték fel. S noha időben és stílusában is más, mint környezetének vidékies modernitása, annyiban emlékeztet azok alapelvére, hogy a hagyomány és a korszerűség ötvözetére törekszik.

TERVEZŐ: GERMÁN GÉZA

Ezek a bővítések azonban jórészt alkalmazkodtak az eredeti épületek architektúrájához, így a faluközpont egésze a vidékies modern szellemiségét tükrözi. Még a faluközpont legújabb és legkarakteresebb eleme, a templom is ezt a szerkesztési elvet követi, noha csak néhány éve készült el.⁶⁹ A csupasz fehér falak, a földém elhagyásával megnövelt belső tér, a csíkablakok, valamint a napsugarakat bevonzó óriási kereszt a szentély mögött mind a vidékies modern építészetre jellemző puritán formanyelvről szólnak, amely úgy tudott hagyományos maradni – jelen esetben a gótikus falusi templom képét megidézni –, hogy közben elkerülte az anakronizmus veszélyét.

A központ vidékies modern jellegével szemben a település lakóházairól nem mondható el, hogy a népies modern hatása alatt születtek volna. Oromzatos végű házból álló összkép lényegében csak két-há-

rom utcában alakult ki, s főként ott, ahol azok a természetes településképződés részeként amúgy is megszülettek volna, így mindenekelőtt az eleki makadámút mentén és a vasút melletti telkeken. A természetes növekedésre jellemző, hogy közvetlenül a faluközpont mellett kevésbé precíz, valódi paraszti házkimérésekkel találkozni (lásd 39. ábra). Ez azt jelenti, hogy a házvégék alig észrevehetően ugyan, de nem párhuzamosak egymással, amiből következően az utcakép is némileg oldottabb, mint egy mérnöki alapokon nyugvó házsornál. Ez a későparaszti építészet a környéken általános szokás szerint úgy vált másfél traktusossá, hogy az eredeti oromzathoz egy alacsonyabb féltetővel toldották hozzá a kamra-előszoba-konyha helyiségsort. Azért, hogy a hátsó szobának is legyen ablaka, a melléképületeket kénytelenek voltak hátrébb elhelyezni.

206. Az 1945 után felerősödő tanyásodás miatt az új falu kialakulása hosszabb időt vett igénybe. A falu szélein ma is szellős a beépítés. Ami azonban ennél is feltűnőbb, az a házak formai sokszínűsége, ami az elhúzódozó építkezésekre utal.

A megkérdozettek ezeket a népies épületeket FAKSZ-házakként emlegették. Tény, hogy a környéken már a két háború között is voltak parcellázások. Összességében azonban az ötvenes évekig az egész falumag nem volt több, mint a határban is meglévő tanyasorok valamivel sűrűbb folytatása. Az ötvenes évek elején a faluközpont kijelölésével párhuzamosan épültek fel az első típusházak, rendszerint utcával párhuzamos tetővel (206. ábra). A tényleges sűrűsödés csak a tanyafelszámolás két évtizedében, a hatvanas-hetvenes években következett be. A beköltözők nagy része kockaházat épített magának.

Lökösháza, mint Magyarország egyik legnagyobb forgalmú vasúti kapuja speciális helyzetű falu volt. A határőrség és a vasút a nem helybéli alkalmazottak számára tömbházakat is építtetett. Ezeket a két-három emelet magas, széles épületeket a vasúttal párhuzamosan, de meglehetősen ad hoc jelleggel, a családi házas szövetbe ékelve alakították ki. A vidéki modernnel szemben a tömbházak léptékük okán sem találják helyüket a falusi környezetben. Ráadásul a vasúti szállítás szerepének és jellegének 1990 utáni megváltozásával⁷⁰ a szolgálati lakások is feleslegessé váltak.

A népies (és a vidékies) modern kritikája

Az új községek utópisztikus ideálokat voltak hivatva megvalósítani, de anyagi erő és társadalmi akarat hiányában mindenhol torzók maradtak. Kérdés azonban, hogy egy totális megvalósítás esetén valóban azt a harmonikus esztétikai élményt nyújtották volna-e, amit tervezők reméltek. Feltehetően nem. A népies modern legnagyobb problémája a sematikus megoldások nyomasztó rendezettsége, amely végül unalomba csap át (lásd 186, 193. ábra). A pontosan kimért telkeken álló szabványházak ritmikus látványt eredményeznek ugyan, de körülbelül úgy, ahogyan egy

metronóm zenei ütemet képes adni. Az egyenes telekvégződés sora, főként, ha a kerítés vonala is kiemeli, mesteri perspektíva vonalat rajzol ki, de kérdés, hogy ez a perspektíva önmagában eredménynek tekinthető-e. Voltak ugyan próbálkozások a terek és utcák saktáblaszerű rendszerének felbontására, de ezeknek az ötleteknek a túlnyomó többsége nem szakadt el a vonalzó adta biztonságtól (lásd: 83., 84. ábra). Az új községek telekkiosztásának ideálja a sima papírfelület volt, ahol a közművek közötti minimális távolság volt a jó tervezés mércéje (lásd 92., 93. ábra). Noha szinte minden megoldást pénzügyi racionalitással magyaráztak, fel sem merült a kérdés, hogy a valóságban sosem létező színtezett terep kialakítása milyen összegeket emészt fel. Azt pedig pláne nem mérlegelték, hogy az ily módon papír simára egyengetett terep megőriz-e valamit a befogadó táj természetességéből. A régi majorságok rendszerint kisebb magaslatokon emelkedtek, és ha úgy volt szükséges, egymástól akár negyven-ötven méterre is szét-szóródtak az épületcsoportok. Mivel a növénytársulások kialakulását is döntően befolyásolja a terep hullámzása, az épületek úgy tűnhettek, mintha a hasonló adottságú dombtetők vagy szárazulatok természetes karakterelemei lennének (lásd 29. ábra, 30. ábra). Az új községek ezzel szemben rátelepedtek a tájra, átformálták azt. Ez a gondolkodásmód mélyen áthatotta a negyvenes évek egészét, a várostervezéstől a faluépítésen át a mezőgazdasági üzemszervezésig. A tájgazdálkodás egésze tele volt hadászati műszavakkal, mint például „meghódítás”, „leigázás” (ZÁM 1987: 12).

Az új falvak elvi tervezését nemcsak a tájtól igyekeztek függetleníteni, de a meglévő települési örökségtől is. Az ideális új községek nem számoltak a morfológiai előzményekkel, mintha csak egy meghódításra váró, üres területet készültek volna civilizálni. Mindez éles váltás a negyvenes évek első fe-

léhez képest, mikor is a volt kúriákat, cse-
lédlakokat és istállókat már a tervezés fázisában igyekeztek beilleszteni az új község szerkezetébe (lásd 107. ábra). Amikor tehát népies modernről, vidékies modernről beszélünk, akkor ugyanazzal az ahistorikus gondolkodásmóddal állunk szemben, amely a Tabánba fürdővárost, Pest századfordulós kerületei helyére pedig pontházak lakótelepeket álmódott. A természet leigázásához tehát a múlt leigázása, vagy legalábbis feledtetése is társult, noha meg kell jegyezni, hogy finomabb eszközökkel, mint azt a városi párhuzamok sugallnák.

További probléma, hogy a mindent egyszerre megvalósító építészeti eszméje kiiktatta az időt a településképből. Egy-egy templomot vagy igényesebb épületet leszámítva mindent az alapoktól kívánt megvalósítani. A totális tervezési gyakorlat úgy tett, mintha végérvényesen megtalálta volna a felmerülő igényeknek megfelelő formát. Itt persze önmagával került ellentmondásba, hiszen másfelől az építészetben az újat és az ötleteset kereste. Másként szólva predestinálható volt, hogy tíz-húsz év múlva az új községek szövetében az eredeti elképzelésektől idegen épületek fognak megjelenni, erről azonban nem akartak tudomást venni (lásd 176., 177., 184., 199. ábra). Az időt kiiktató stílus tiszta, egységes elvek szerint felépülő, tetszetős falvakat eredményezett (volna), ám itt megint felmerül a kétség, mindez valóban abszolút esztétikai értéket képvisel-e. A falanszter faluban nincsen múlt, de nincsen jövő sem, egyszer és mindenkorra elkészült (lásd 88. ábra). Az ilyen falu voltaképpen szomorú befejezettséget sugall, mintha az egymást követő generációk közül egyetlen egynek lett volna csak lehetősége és joga a településképet kialakítani.

Az idő kiiktatásával függ össze a társadalmi részvétel elhanyagolása és a társadalmi változással szembeni érzéketlenség is. Az új falvak egy jobb világért küzdöttek anélkül, hogy ezt a jobb világot a falusiak ténylegesen igényelték volna. A parkosí-

tott központok csábító pihenési alternatívát jelentettek volna egy polgárosodó kisvárosban, de nem azokban a falvakban, ahol még a nyolcvanas években is felparcellázták a parknak szánt köztelkeket, mondván, „mindenkinek van saját kertje”. Úgyszintén hasznos gondolatnak tűnt a közműköltések csökkentése érdekében összetömöríteni a házakat, de azt is látni kell, hogy a legtöbb helyen a hetvenes évekig kellett várni a vezetékes ivóvízre, a csatornahálózat pedig mindmáig nem épült meg teljes mértékben. Az elmúlt évtizedekben megjelenő zöld technológiák pedig kérdésessé teszik az alaptételt, hogy a házak költséghatékony működtetése sűrű beépítést kíván.⁷¹

Ahol azonban a társadalmi részvétel hiánya a leginkább megbosszulta magát, az a lakóháztervezés. Az építészek a belső terek átszabásával szabadon formálták a család életterét, ám szocializációja révén ez a család még évtizedekig nem igényelte azokat a polgári tereket, amelyeket a kicsiny paraszti házba a tervezők bezsúfoltak. A nemként elkülönített háló, a nappali és a fürdő mind olyan újítások voltak, amelyek majd csak a hatvanas-hetvenes évektől jelennek meg az érintettek lakásigényeiben. Adott volt ezzel szemben egy mobilitási tendencia, amely a ház városias külsőségeiben mutatkozott meg, például a díszes vakolatarchitektúrában (lásd 113., 114. ábra). Erről viszont az építészek nem akartak tudomást venni. Vissza akarták terelni az embereket a meszelt falakhoz és a dísztelen homlokzatokhoz, mindenekelőtt azonban ahhoz a parasztházhoz, amelynek formai felbomlása már jó ideje zajlott Magyarországon (lásd 144. ábra). A helyzet paradoxonja, hogy a háború utáni típustervezés nem szándékolt hatásaként maga is hozzájárult a paraszti térformák gyorsuló eltűnéséhez. A falusi értelmiségieknek szánt tervek révén ugyanis kész mintákat adott a városias hatást imitáló négyzetes kockaházak számára (lásd 135. ábra).

A lakóházak esztétikai hatása kapcsán megismételhetjük mindazt a kritikát, amit a települések egészét értékelve kifejtettünk. A házak mellőzték az esetlegességet, a személyességet, emiatt pedig kimertek és idegenek maradtak. A házak egyformasága az utcák egyformaságánál is nyomasztóbb tud lenni, mivel a totálisan uniformizált átlagot szimbolizálja. Az eredeti népi parasztház, noha majd mindenhol ugyanazokat az alaprajzokat követte, sosem vált teljesen uniformizálttá. Ezért is meglepő, hogy a népies modern típustervek mennyire nem számoltak a kis résztelekben rejlő variációs lehetőségekkel. Vagy nem is annyira meglepő, ha belegondolunk, mennyire ellentettek mindenfajta atechtonikus díszítőelemet, a zsalugáterekbe faragott formákat éppúgy, mint a vértelkek felöltöztetését vagy akár az ablakok keretezését.

Nem feledkezhetünk meg a típustervezés társadalmi munkamegosztásra gyakorolt hatásáról sem. Az előre gyártott ablakok és ajtók költséghatékonyak voltak ugyan, de feleslegessé tették a helybéli asztalosok mesterségbeli tudását. A tipizálás így hozzájárult a falusi kézműipar sorvadásához, a gyári termékek beáramlásához. Még akkor is szóvá kell ezt tenni, ha máskülönben az ekkoriban kialakított megoldások formájukban a népi tradíciók léptékét és gondolkodásmódját idézik (lásd 140., 141. ábra). A kézművesség hiánya ott bosszulta meg magát a leginkább, ahol a népies modernnek a legnagyobb szüksége lett volna rá: a felületkezelésben. A korabeli építészeknek annyiban kétségtelenül igazuk volt, hogy a szecessziós és egyéb vakolatarchitektúrák zavarták a fehér felületek árnyékhatását. Azt viszont nem szabad elfedni, hogy a fehér falazaton jelentkező árnyékhatások akkor igazán hatásosak, ha a fal kisebb-nagyobb egyenetlenségei fodorozzák a világos és fehér játékát. Ilyen falfelület kialakításához elengedhetetlen az emberi kéz munkája. Minél professzionálisabbá válik ugyanis az építés kivitelezése, annál in-

kább sikerül tükörsima felületeket elérni. Ez pedig oda vezet, hogy a sötét-világos hatás a napszaknak megfelelő csikszerű határrá egyszerűsödik (lásd 104. ábra).

Végül a népies modern lakóházak esztétikai értéke kapcsán megint csak hangsúlyozni kell az idő szerepét. A népi építészetben sosem volt kész épület. Ha növekedett a család, hozzátoldottak egy plusz szobát, ha megszűnt egy házkörüli tevékenység, az ahhoz tartozó melléképületet is elbontották. A népies modern ezt a mozgást igyekezett ugyan figyelembe venni, mikor helyet hagyott a bővítéseknek, de úgy, hogy eleve megszabta annak jövőbeni helyét és méretét (lásd 124. ábra). A bővítés ily módon nem számolt az épület architektúrájának a változásával. Más szóval azt remélték, hogy 40–50 év múlva még mindig ugyanazt az alapformát mutatják majd az épületek. A hagyományos népi építészet kevésbé volt szigorú: megengedte az utca felé terjeszkedést éppúgy, mint az udvar felőli toldásokat vagy éppen visszabontásokat (lásd 147. ábra). A különböző megoldások egyedi hangot kölcsönöztek azoknak a házaknak is, amelyek máskülönben ugyanabból az alapformából indultak ki. A régi házak legnagyobb értékét éppen az átépítések révén kialakuló összetett morfológia adja meg. Ezzel szemben az idő előrehaladtával bekövetkező szétfejlődést a népies modern egyértelműen veszélyként érzekelte és élte meg (lásd 147. ábra).

A népies (és a vidékies) modern aktualitása

A negyvenes évek falutervezése óriási lehetőség volt a magyar vidék modernizációs folyamatában. Szerencsésebb történeti helyzetben talán képes lett volna moderálni azokat a hatalmas változásokat, amelyek a következő évtizedekben bekövetkeztek. Annak ellenére, hogy elképzeléseik még az új községek szintjén sem valósulhattak meg teljes mértékben, számtalan ponton értek el olyan eredménye-

ket, amelyek a mai falurendezésben és falu-rehabilitációban is megfontolandóak.

Ilyen eredmény mindenekelőtt, hogy a vidékies modern megteremtette az új községközpont mintáját, amely többé nem csupán templomból, esetleg iskolából és postából állt, hanem közösségi létesítmények tucatjából (lásd 95., 96. ábra). Megszüntette a közösségi épületek túlzó hatalomrepresentációját, feloldotta a hivatalos és a magán tér közötti merev határvonalat. A községházát, iskolát, egészségházat stb. egyetlen térkompozícióként kezelte, ahol viszonylag nagy területen összeolvadnak a látható telekhatárok (lásd 169., 170. ábra). A hivatali épületek körüljárhatóak, megszűnnek a hivatalok, illetve a felsőbb osztályok számára elkülönített külön parkok és egyéb elzárt terek. Manapság, mikor újra erősödőben van a társadalmi rétegek közötti térbeli elkülönülés, ugyancsak érdemes felidézni a közösségi terek ezen elgondolását. A térbeli átjárhatóság a társadalmi átjárhatóságot és kommunikációt is elősegíti, hiszen nem hangsúlyozza túl a hivatali szintek és formák, illetve az állampolgárok között amúgy kétségtelenül létező hierarchikus viszonyokat. Gondoljunk csak a tanácstermekre, a világos és tágas várakozó folyosókra, amelyek egy demokratikusabb és élhetőbb hivatali ügyintézés térbeli kereteit teremtették meg (lásd 161., 172. ábra).

Ma divatos szóval azt mondhatnánk, hogy a vidékies modern egy szolgáltató államot képzelt el, mindenki által használt magas színvonalú közterekkel. Azért, hogy a tényleges állami adminisztráció megszűnjön elkülönült igazgatási tér lenni, az épületek köré tágas parkok kerültek, polgári értelemben vett sétateretek (lásd 204. ábra). Annak ellenére, hogy évtizedekkel ezelőtt a falvak nem igen éltek ezzel a lehetőséggel, manapság komoly törekvés mutatkozik a közterület-rendezésre. A vidékies modern azzal, hogy nem csak kisebb facsoportokban, de sétány-szerű alléokban, parkokban, védőerdőkben, sőt sporttelepekben gondolkodott, a falvakat

átszövő zöldhálózat holisztikus szemléletét teremtette meg. Ennek fontosságát ma már talán nem kell hangsúlyozni, főként az elmúlt évtizedek szuburbanizációs tapasztalatai után. A főváros és a nagyobb vidéki városok előterében azt láthatjuk, hogy a tervezett zöldtengelyek és zöldfolyosók nélküli parcellázás rövid időn belül felszámolja a szabad területeket, megszüntetve ezzel a vidék legnagyobb értéktöbbletét, a természet-közelséget.

A negyvenes évek győztes pályamunkáinak legközvetlenebb formában hasznosítható megoldásai azonban nem a településrendezéshez kötődnek. Azzal, hogy a népies modern a hosszúház polgári jellegű modernizációját szorgalmazta, tulajdonképpen a népi lakóházállomány mai hasznosításához adott alapvető instrukciókat. A plusz ablakkal megvilágított lakókonyha, az északi falhoz sorolt mellékhelyiségek, a közlekedőfolyosó, ami a tornác felszabadulását eredményezi, a kertre nyíló reggeliző terasz, ami mögött egy kisebb télikert is helyet kaphat, bizonyítják, hogy a hosszúház tartálya alkalmassá tehető a modern életformák befogadására anélkül, hogy durván beavatkoznánk az épület utcai térhatásába és általában a tömegforma fegyelmezett zártágába (lásd 128., 129. ábra). Ha ehhez hozzávesszük, hogy az oldalhatáron álló ház a hosszanti telek legracionálisabb kihasználása, ami ráadásul biztosítja a szomszédtól vizuálisan is elzárt udvart, ugyancsak közel kerültünk a mai individualizált lakáseszményhez. A népies modern térkezelése egyszerre két, egymással vitázó érvrendszernek is tanulságos lehet. Azok számára, akik eleve elleneznek minden beavatkozást a történeti épületek esetében, meggyőző lehet, hogy az utcakép, sőt az udvarkép felborulása nélkül is lehetséges a lakások erőteljes modernizációja. Ugyanez a másik oldal számára fokozottan áll: egyáltalán nem feltétlenül igaz, hogy a korszerű lakásformák kötelezően új házformát jelentenek.

ÖSSZEFOGLALÁS

Az uradalmi falu a magyar táj jellegzetes képződménye volt, amely a tanyákhoz hasonlóan másodlagos szórványként jött létre, de attól lényegesen eltérő szerkezettel (lásd 17. ábra). Az uradalmi falu csoportos szórványokból álló, nagy kiterjedésű konglomerátum volt, amelyet egymással közel egyenrangú egységek alkottak (lásd 11. ábra). A csoportos telepeket belső úthálózat, később pedig már kisvasút is összekötötte. Jellegzetes uradalmi táj ott tudott kialakulni, ahol hiányoztak a zárt jobbágyfalvak, és a tanyásodásnak sem voltak hagyományai, így mindenekelőtt a Mezőföldön, Békés, Kunság és a Hanság egyes foltjaiban (lásd 9. ábra). A Dunántúl nagybirtok dominálta aprófalvas-pusztás vidékeit ezzel szemben morfológiai értelemben nem sorolhatjuk az uradalmi falvak közé.

A nagybirtok a 19. századtól kezdve a polgári, szocialista és kisgazda körök állandó céltáblája volt, mivel alacsony munkaerő szükséglete miatt jelentősen hozzájárult a környező vidék elszegényedéséhez (lásd 35. ábra). A kérdés azután válhatott politikai programmá, hogy az első világháború után az arisztokrácia elvesztette politikai funkcióját, és helyét a „hivatalnok állam” vette át. Az állam egyre nagyobb szerepvállalása a falusi lakásügyben tette lehetővé, hogy az okleveles építészmérnökök részt vehettek a jövőbeli falu arculatának kialakításában. A professzionális tervezésre a katasztrófák utáni újjáépítések mellett mindenekelőtt ott volt lehetőség, ahol egyszerre sok lakóházat kellett tető alá hozni, tehát a telepes falvakban. Nem véletlen, hogy a negyvenes évek legnagyobb telepítési akciója, az Országos Népi- és Családvédelmi Alap (ONCSA) egyben építészeti program is volt, amelyet a Magyar Ház Baráti Köre csoportosulás tartott kézben (lásd 42., 43. ábra).

A második világháború utáni községesítés a már létező folyamatokat extrém módon felgyorsította, hiszen a földreform forradalmi változásokat hozott a magyar vidék szerkezetében. Az új parasztközségek ügyét legkonzekvensebben a Veres Péter-féle Nemzeti Parasztpárt képviselte, ezért mondhatjuk, hogy a szintén általa vezetett Országos Földbirtokrendező Tanács az ONCSA programhoz hasonlóan egy időre a falusi építészeti vezető orgánumává vált. Az új községek távlati célja az volt, hogy kisparcellás, intenzíven megművelt parasztközségek jöjjenek létre, amelyekben dániai mintájú szövetkezetek is működnek (lásd 102. ábra). Ebből kifolyólag az új községek egyszerre voltak individuálisak, azaz elvetették a cselédházak bármilyen formában történő újrahasznosítását, és szövetkezetiek, azaz a telepítési tervekben nagyszámú közösségi telket jelöltek ki.

Az új községek meghatározása elsősorban azért problematikus, mivel morfológiai és közjogi értelemben jóval több faluról van szó, mint amelyek községesítésében és felépítésében az OFT részt tudott vállalni (lásd 46., 53., 56. ábra). A nagybirtokon létrehozott új községek számát a három szempont alapján mintegy száz körülire becsülhetjük, ezen belül az OFT közvetlen irányítása alatt körülbelül tizenöt-húsz falu építése kezdődött meg 1945–1949 között.

Az új községek a megszűnt nagybirtok fő majorsági mellé települtek, ami komoly eltérés a korábbi telepítési gyakorlattól. Az 1945-ös földosztás előtt ugyanis vagy egyáltalán nem törődtek a telepek infrastrukturális kapcsolataival, vagy ha igen, a vasútállomások környékét fejlesztették (lásd 82. ábra). A majorságok infrastruktúráját azonban csak ideiglenesen kívánták felhasználni. A templomon, iskolán, egy-egy intézői lakon és kastélyon kívül minden épületet bontásra ítélték. Az elhúzódo ki-

vitelezés és a kommunista hatalomátvétel azonban lehetetlenné tette a tervek következetes végrehajtását, annál is inkább, mert az alakuló kolhoz-szövetkezetek és állami gazdaságok a volt nagybirtok majorságait kapták meg induló vagyonként.

Az új községek ideális esetben tehát függetlenek voltak a korábbi morfológiai adottságtól, legalábbis ami az épületeket illeti. Az uradalmi utak ezzel szemben meghatározónak bizonyultak. A legérdekesebb alaprajzok ott jöttek létre, ahol a meglévő útelágazás feloldotta az amúgy meglehetősen mereven alkalmazott raszteres alaprajzot. Természetesen születtek elképzelések a rasztertől eltérő, térsorozatokból, allékból, sugárutakból és körutakból álló összetettebb alaprajzokra is, de ezek vagy el sem jutottak a kivitelezésig, vagy jelentősen leegyszerűsödtek (lásd 83., 84., 85. ábra). A tipikus telepés falu egyszerű lábastelkes kiosztású mérnöki rendszer, amelynek egyik szabadon hagyott tömbjében helyezték el a közösségi épületeket (lásd 88. ábra). A paraszttelkeken túl iparos és értelmiségi telekkimérésekkel is számoltak, ezekre azonban nemigen volt jelentkező.

A telepesházak építését igyekeztek a budapesti központból kézben tartani. Az állami megrendelés lehetősége megmozgatta az egész korabeli építész társadalmat. Ha hihetünk a korabeli beszámolóknak, mintegy 400 terv született. A győztesként kiválasztottak az ONCSA vonalát követték, de ahhoz képest hangsúlyozottabban voltak modernnek. Nemcsak a díszeket kerülték, de a tömör tömeg bárminemű megbontását is (lásd 137. ábra). Engedményt egyedül a

tornác kapcsán tettek, de a hamarosan életbe lépő előírás, miszerint minimum három lakóhelyiséget kell kialakítani, oda vezetett, hogy a helyiségeket a tornác rovására megnagyobbították. Az így kialakuló alaprajz inkább a négyzethez állt közelebb, mint a hagyományos parasztházhoz. S noha ez a térrendszert sátortetővel is le lehetett volna fedni, az utcai hatás miatt ragaszkodtak az oromzatos, nyeregtetős megoldáshoz.

Ha röviden értékelni akarjuk a korszakot, úgy azt mondhatjuk, hogy egy építészeti szolid modernizációt képviselt, amely főbb vonalaiban megmaradt a falusi építészet hagyományainál, de ahol lehetett, kijavította azok hibáit. Az újjazdák nem fogadták egyértelműen pozitívan a javításokat, mivel azok révén a ház reprezentációs funkciója csorbát szenvedett (nem voltak díszek, nem volt tisztaszoba). Ennél is nagyobb probléma volt azonban az általános szegénység, amely lehetetlenné tette, hogy éppen ezekben az években újuljon meg a magyar vidék. Még a telepés falvak nagy részében is az 1950-es évekre húzódott át a lakásépítés, egy olyan korszakra tehát, amely már nem kívánta fenntartani a paraszti gazdálkodást. Ennek ellenére forgalomban maradtak a népies típusú tervek, ám azok helyett a falusiak inkább a városias, kertvárosias épületeket preferálták. S noha ily módon az új községek végül nem teljesen érték el eredeti céljukat, tehát nem váltak mintafalvakká – talán az egy Mátyásdombot kivéve –, településkéjük markánsan elüt a történeti falvakétól.

JEGYZETEK

1. Az 1945 600/1945 ME sz. rendelet értelmében Magyarországon minden 200 hold feletti birtokot megszüntettek. A korábbi nagybirtokok helyett a föld legnagyobb része maximum 10 holdas kisbirtokok kezébe került (SZAKÁCS 1998: 298).

2. A magyar földreform radikalizmusa részben megkésettiségből fakadt. Nem szabad azonban elfelejteni, hogy a közép-európai térség legtöbb államában a földreform egyben a korábbi uralkodó elit elleni nemzeti fellépés is volt, így Bulgáriában a törökkel, Romániában, Jugoszláviában és Csehszlovákiában a magyar-német nagybirtokossággal számolt le a földreform. Ilyen motívum hazánkban nem volt, és ez nagyban késleltette a megoldást (BEREND 1976: 34).

3. A könyv többféle forrásból dolgozik. Ahol ez nincs másképpen jelezve, ott a hivatkozás könyvre, tanulmányra vonatkozik. Minden egyéb forrás esetében annak jellege is feltüntetésre kerül: pl. tervrajz, cikk. A levéltári források betű-szám kódot kaptak. Az eredeti levéltári fond jegyzék szám és a doboz szám a feloldásban szerepel.

4. Az Tanyai Tanács 1949 januárjában jött létre a tanyarendszer felszámolása érdekében. A politikai cél az önálló paraszti gazdálkodás ellehetetlenítése volt.

5. Az alföldi városfejlődésnek olyan óriási irodalma van, hogy szinte lehetetlen egyetlen szerzőt megadni. Viszonylag rövid, de rendkívül bőszéges hivatkozással ellátott írást közöl: NOVÁK 1997: 283.

6. A nagybirtok és a vasút összefonódása persze csak fedőváltozója volt egy még mélyrehatóbb változásnak, amely a mezőgazdaság kapitalizálódását jelentette. Ezt jelzi, hogy a parasztok tanyasi farmgazdaságai maguk is a vasút felé gravitáltak, mint azt Nemesmilitics és Bajnok környékén a

harmadik katonai felmérés térképe szépen kirajzolja.

7. Nem szabad persze elfelejteni, hogy az uradalmi hierarchián belül igen erőteljes különbségek lehettek az egyes cselédlakok között. Az őrségi Ivánc monográfiájában olvashatjuk, miszerint „minél jobban távolodunk a kastélytól, és minél alacsonyabb rangú uradalmi alkalmazottról van szó, annál inkább hiányzik a szilárd építőanyag, főként a téglá, és lép helyébe a boronafal, a tetőn pedig a cserépszindelyt helyettesíti a szalmazsúp” (BENCZIK 2007: o. n.). Ugyanakkor a szerző hozzáteszi, hogy még a legalacsonyabb rangú cselédek lakásviszonyai is jobbak voltak, mint a környékbeli jobbagságé.

8. Környezetmintázat: az angol „pattern” szó fordítása. Arra utal, hogy az épített környezetnek van egy sajátos, a nyelvi rendszerekhez hasonlítható, kultúrafüggő kódrendszere, amely az adott vidék történeti hagyományaiban gyökerezik. A pattern egyszerre utal az elemek sokféleségére (építészet szavai: kapuk, falak, bejárat, ablak stb.) és ezek kapcsolataira (építészet szintaktikája, illetve grammatikája). Lásd: MEGGYESI 2008: IX. old., ALEXANDER 1977.

9. A nagybirtokos arisztokrácia mezőgazdasági szerepével kapcsolatban látni kell, hogy a 19–20. század folyamán lényegében kivonult a közvetlen termelésből, mikor földjeit tartós bérletekként hasznosította (SZABAD 1957: 404, WEIS 1930: 132).

10. A helyzet paradoxonja, hogy ugyanabban a korszakban a császári udvar maga is külterületekből álló falut épített Mezőhegyesen, amely a maga tökéletes katonai szervezettségében mintául szolgált az uradalmi falvak kialakításához (P. MADAR 1982: 18).

11. A nagybirtok kisajátítása annál inkább előrehaladt, minél radikálisabbá vált a nemzeti politika. A jobboldal birtokren-

dezési törekvései ráadásul összekapcsolhatóak voltak az antiszemizmus gyakorlatba ültetésével, hiszen a nagybérlok jelentős része izraelita volt (GYURGYÁK 2007: 234).

12. A teljes kép kedvéért érdemes megjegyezni, hogy a legnagyobb, etnikai jellegű telepítésekre a bécsi döntések utáni Magyarországon került sor. Legismertebb a délvidékre került bukovinai falvak története (SAJTI 1981).

13. Érdemes megjegyezni, hogy az Országos Földbirtokrendező Tanács megalakulása után nem sokkal saját hatáskörébe vette a korábbi telepítési programokat (levéltári forrás: A. 1.2.).

14. Pl. T 62 No 307 Dombó, Németmokra (Máramaros m.) Osztrák telepesek típus lakóházai 1777; T 62 No 479/1Újtelep (Csanád m.) Telepes lakóház és istálló 1786; T 62 No 1014/1-2 Apatin (Bács m.) Telepeslakás 1795; T 62 No 1053/2 Sósó (Liptó m.) Kincstári telepesházak 1802. Megtalálható: MOL Tervtár-szekció. Tervrajzokat közöl: BALASSA M. 1989.

15. Erről a mentalitásról írta Szabó Zoltán, hogy a magyar középosztály „szeme fölfelé néz, keze lefelé taszít.” (SZABÓ 1938: 144)

16. A két világháború közötti falusi építészetet lényegében négy tendencia határozta meg. Az első az egyszerű népi építészeti konzerválódása azokon a területeken, ahol a szociális fejlődés tartósan megakadt (régí stílus). A második a virágzó népi építészeti, amely a közép- és gazdagparaszti rétegek sajátja volt (új stílus). A harmadik irányzat az itt tárgyalt népies típusvezetés, végül a negyedik a közvetlen városi munkáslakások mintátvétele, amely a kockaházat előlegezte meg (TAMÁSKA 2008: 100).

17. Martfűt a cseh Bata cipőgyár alapította az 1940-es években, Almásfűzitőt pedig az amerikai Vacuum Oil Company irányította.

18. Kiszállás ráadásul nem is szerepel az új községek listáján, mivel jogi értelemben

már 1945 előtt is létezett. Tulajdonképpen Kunadacs is, csak akkor még Peszéradacs-ként hívták, és hozzá tartozott a háború után telkesedő Kunpeszér.

19. A Hortobágy sajátos történetével, klimatikus viszonyaival egészen sajátos fejlődési utat mutat, amelynek részleteit külön tanulmányban lenne érdemes áttekinteni. Faluvégfalom esetét levéltári forrásokra támaszkodva mutatja be Béres András a Hortobágyi Állami Gazdaságról szóló tanulmányában. Ő idézi Dr. Tóth Ferenc „gazdaszakértő” álláspontját, aki szerint „ha a kijelölt területre földhözjuttatottakat telepítenek, ott csak egy nyomortanya létesülhetne.” (BÉRES 1959: 122)

20. Érdemes megjegyezni, hogy Mezőhegyes birtokmegosztását az OFT külön tárgyalta, és mintának tekintette más, hasonló jellegű állami mintagazdaság számára is (levéltári forrás: A.3.1).

21. A földreform irodalma rendkívül gazdag. A legfontosabb, további bibliográfiai adatokat is tartalmazó munkák válogatása megtalálható: SZAKÁCS 1998: 287.

22. A Telepítési Tárgyaló Tanács összetétele és jogköre nem teljesen tisztázott a dokumentumban. Egyrészt az eljárásrend szerint itt hozzák meg a végső döntést, ami után a tényleges építési munkák is megkezdődhetnek. Másrészt azonban Nagyvenyim fennmaradt telepítési tervét személyesen Veres Péter, az OFT elnöke írta alá, tehát úgy tűnik, a TTT inkább operatív, semmint döntéshozói feladatokat látott el.

23. „Az egész terv egyik alap gondolata az, hogy a falusi otthonok megvalósításában az építetők saját munkaerejükkel is részt vegyenek.” (cikk: VERES 1947: 137)

24. A dokumentum érdekessége, hogy közel két évvel a háború után még mindig szerepelnek benne az 1938-ban visszacsatolt területek városai és falvai, mint például Buzinka vagy Galánta (H.3.2.).

25. A vidék szovjet típusú átalakításáról könyvtárnyi irodalom született. Itt csupán

egy frissen megjelent összegző munkára érdemes felhívni a figyelmet: KOVÁCS 2012.

26. Más kérdés, hogy, mint később látni fogjuk, az új községek építési munkálatait a heves politikai átalakulások árnyékában egy viszonylag immanens belső kontinuitás jellemezte, ami miatt még az ötvenes években is forgalomban voltak a népies típus-tervek.

27. A nyugati típusú szövetkezetekről: Hunyadi 2007.

28. *„Hasurának nevezzük azt a zsúpból vagy gyékényből font takarót, amelyet a kertészetekben melegágyak és üvegházak betakarására használnak.”* (SOMOGYI 1942: 37)

29. A teljesség kedvéért érdemes megjegyezni, hogy noha a cselédségre valóban nem volt jellemző az önálló gazdálkodás, pláne nem a piacra termelés, ez nem jelenti azt, hogy teljesen hiányzott volna az ilyen jellegű paraszti tudás. Mint Kovács Imre írja: „a cselédcsalád egy kis üzemet, mégpedig szükségletfedezeti üzemet alkot.” (KOVÁCS 1984: 403)

30. Más kérdés, hogy néhány év múlva ugyanezek a létesítmények a szocialista községnek a szimbólumaivá váltak.

31. Az első kollektív házak a Szovjetunióban létesültek az 1920-as években. Ezekben a kollégiumokra emlékeztető képződményekben „a család organizációja (...) felbomlik, és a fizikai és pszichikai életformák, az étkezés, szórakozás, sport, szellemi élet közös helyiségekben nyerne kielégítést. Individuális csak a legszorosabb értelemben vett lakás tevékenysége marad, az is standardizálva.” (HORNYÁNSZKY 1932: o. n.)

32. „... kevesen ismerik a falusi lakásnyomorúságot, a cselédházak poklát, ahol egy konyhán legalább négy asszony, de gyakran hét is főz...” (cikk: VERES 1947: 137)

33. Sajnos a kiállítás anyaga nem került elő, így a kutatás csak a szakfolyóiratokban megjelent tervekre hagyatkozhatott.

34. Mint szinte valamennyi dokumentum, úgy ez a tervezet is ad hoc jellegűnek

tűnik, amit az is mutat, hogy noha országos listának készült, nagyrészt Fejér megyére koncentrált.

35. Az épületek korát a helyszíni kutatások során felgyűjtött interjúk, illetve az épületek stílusa alapján lehetett meghatározni.

36. Mivel Budapest környékének fejlesztését teljes egészében a fővároshoz igazították, lényegében csak hat körzet foglalkozott a vidék ügyével (A.1.1.).

37. A németek teljes kitelepítéséről azonban nem volt szó.

38. Ráadásul az Észak-Alföldön új községek is születtek, mint például Tiborszállás, Ebes vagy Újtikos. Utóbbi, mint a háború előtti szociális indíttatású falualapítás öröksége többször is felbukkan az iratanyagban, de mivel alkalmatlannak találták telepések befogadására, végül nem foglalkoztak a fejlesztésével.

39. A falusi gyalogos utca ötlete végül Hortobágy községben a hatvanas években vált valósággá (BALASSA M. 2002: 170).

40. A falu urbanizációja másodlagos jelentőségű kérdésnek tűnt ahhoz a társadalmi feszültséghez képest, amely a városba áramló vidékiek szokásai és az urbánus környezet között keletkezett (lásd HORVÁTH 2000).

41. Természetesen az évi ötven-hatvan egyszerűsített rendezési tervnek csak egy része vonatkozott új községekre.

42. Ez a rendszer egyébiránt éppen a nagybirtokokon működött, ahol a gépek, nagyobb épületek, közlekedési rendszerek számtalan javító és karbantartó foglalkozást igényeltek.

43. A nők munkába állítása jellegzetes ötvenes évekbeli fejlemény, amely aztán a szocialista éra egészében meghatározta a kis falvak életét. Eszerint a férfiak fokozódó ipari (ingázó) munkavállalásával párhuzamosan a mezőgazdasági feladatokat egyre inkább a nőknek kellett átvállalniuk (ŐRSZIGETHY 1995: 147).

44. A mintabirtokok átlagos területe 200–500 hold között mozgott: például Buják 400, Dég 500, Balatonkiliti 490, Derekegyház 385, Sopronpuszta 164, Nagycenk 200, Eszterháza 280, Bácsalmás 720, Nagymágocs 177 (A.1.9.).

45. Az osztályvezető beszámolójában a következő nemesítő gazdaságok szerepeltek: Rózsamajor (Bánkút), Öntözési, Mezőgazdasági és Ipari Mezőgazdasági Telep (Sarkad), Egri Káptalan birtoka (Bödönkút), Harkányi gazdaság (Taktaharkány), Főhercegi uradalom (Magyaróvár), Esterházy birtok (Lovászpata), Esterházy birtok (Eszterháza, Pettend).

46. Az ötéves terv első évében mintegy 1300 lakást kívántak felépíteni a gépállomások dolgozói számára.

47. A szerző néhány oldallal később azonban arra is figyelmeztet, hogy „régí épületeket, csak azért, mert rossz helyen fekszenek, ne bontsunk el könnyelműen.” (KOTSIS 1954: 256)

48. Hacsak nem soroljuk ide a kastélyokat.

49. A modern építészet, mint korszak lezárult ugyan, de eszmevilága mind a main napig meghatározza a szakma értékítéletét (NERDINGER 2010).

50. A szakmán belül közvetlenül a háború után Fischer József szociáldemokrata építész-politikus volt a legmeghatározóbb figura. Lényegében az ő befolyása ellenében szerveződött az „igazi baloldal” Major Mátyával és Perényi Imrével az élen (SAÁD 1985, SIMON 1999).

51. A folyóirat főszerkesztője Perényi Imre volt, mellette Kozma Lajos és Major Mátyé dolgoztak.

52. A további kísérletekről akkor tudnánk képet kapni, ha előkerülnének az eredeti pályamunkák.

53. Az összeérő zsaluszárnyak alkotta sávablak ötlete néhány évtized múlva a budai várnegyed foghíjbeépítéseinél bukkan fel újra.

54. A kockaházak igazi nagy korszaka a második TSZ szervezés utánra tehető. Saját föld híján az emberek a házépítésbe fektették be munkaerejüket (TAMÁSKA 2008: 104).

55. Az Építés- és Közmunkaügyi Minisztérium Építéspolitikai Főosztálya a tervek elkészítésével Gábor Lászlót, ifj. Kis-marty-Lechner Jenőt, Németh Pált, Ráth Györgyöt, Schöner Ervint, Tőkés Györgyöt és dr. Szendrői Jenőt bízta meg. Ugyancsak feladatot kaptak Zoltán László, dr. Kiss Tibor és Tóth Kálmán, akik a bányászházak és értelmiségi lakások terveit készítették el (cikk: VÖRÖSMARTY 1947/12, 227).

56. Legalábbis a Dunántúlon, aminek az oka, hogy a tanyásodott alföldi új községekben csak a hatvanas években került sor a belterület beépítésére.

57. A szövetkezetek, illetve az állami mintagazdaságok létrehozásával megjelenik a harmadik lakástípus is, a mezőgazdasági munkáslakás, amely a paraszti és az értelmiségi otthonok között félúton helyezkedett volna el, ha az ötvenes évek politikai diktatúrája át nem szabja az új falu teljes koncepcióját.

58. A parasztházaknál rendszerint az udvarról indult a padlásfeljáró.

59. Vannak persze vitatható átmenetek. A Felső-Tisza mentén nagy számban megmaradt haranglábak például joggal tekinthetők népi alkotásoknak, úgyszintén a templomok kazettás mennyezetei. Szintén kérdéseket vet fel a falusi iskola kérdése. Nemcsak azért, mert az első iskolák gyakorta parasztházakban nyitották meg kapuikat, de azért is, mert a tervezett épületek kőműves megoldásait a falusiak ellesték és saját házaikon alkalmazták.

60. Rácz egyébiránt az egyik legromantikusabb alkotója volt a korszaknak. Az oromzat alá csempézett timpanonról még lesz szó, itt csak annyit érdemes megjegyezni, hogy a könyvében ajánlott köz-

épületek mindegyike játékos, a történeti építészeti formáit újraalkotó szemléletről tanúskodik.

61. Nagykarácsonyról, Nagyvenyimről és Besnyőről, azok telepes karakteréről lásd részletesebben: TAMÁSKA 2009: 107–110, TAMÁSKA 2011: 45–54.

62. Mátyásdomb történetéről lásd: VÁR-NAI 1990.

63. Hantos történetéről lásd: VÁR-NAI 1987.

64. Nagylók történetéről lásd: FARKAS 1991B.

65. Kiszállásról lásd bővebben: PETRÓ é. n.

66. Ne feledjük, hogy olyan uradalomban, mint a kiszállási rengeteg szakember, gépszerező, kovács, lakatos, kőműves dolgozott, akiket a gépállomás is szívesen alkalmazott.

67. Ténylegesen persze csak a nyári konyhát lakták, sőt az idősek mind a mai napig itt töltik idejük nagy részét.

68. Lökösháza történetéről lásd bővebben: BÉKÉS 1987.

69. A lökösházi templom terveit ifj. Germán Géza építészmérnök készítette.

70. A vasút korábban néhány vagonnyi árut is szállított, ami a kocsik gyakori rendezését igényelte. Ennek köszönhetően alakult ki Lökösháza is. Manapság előre összeállított szerelvények közlekednek, a határállomáson szinte semmilyen érdemi munka nem zajlik.

71. Gondoljunk csak a föld hőjét hasznosító házakra, amelyek viszonylag tágas telken valósíthatók csak meg, vagy a telken belüli szennyvíztisztításra, a napkollektorokra, ami szintén ritkább beépítést igényelne. Noha ezek a csúcstechnológiák a mai községek szegényes hétköznapjaitól távol állnak, nem minden hatás nélküliek. Lökösházán például divatba jött a megüresedett házak elbontása, hogy ott „energiaerdőt” telepítsenek. Itt végső soron megint csak arról van szó, hogy a lakóház energiaigényét nem vezetékkel, hanem egy tágasabb környezettel igyeksenek kielégíteni.

HIVATKOZÁSOK

Könyvek, tanulmányok:

- ÁGOSTHÁZI LÁSZLÓ – BOROSS MARIETTA (1985): *Szántódpuszta építéstörténete*. Panoráma, Szántódpuszta.
- ALBERT GÁBOR (1983): *Emelt fővel*. (Magyarország felfedezése sorozat), Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
- ALEXANDER, CHRISTOPHER – ISHIKAWA, SARA – SILVERSTEIN, MURRAY (1977): *A Pattern Language: Towns, Buildings, Construction*. Oxford University Press, Oxford.
- ANDRÁSFALVY BERTALAN (1975): Duna mente népének ártéri gazdálkodása Tolna és Baranya megyében az ármentesítés befejezéséig. Tolna Megyei Levéltár, Szekszárd.
- BAJMÓCYPÉTER–BALOGH ANDRÁS (2012): Egykori majorok tipizálása Vas megyei példakon. In: *Földrajzi Közlemények* 2. 165-181.
- BAKÓ FERENC (1978): *Parasztházak és udvarok a Mátra vidékén*. Műszaki Könyvkiadó, Budapest.
- BALÁSHÁZY JÁNOS: 1840. Vízsabályozások földművelési tekintetben. In: *A Magyar Tudós Társaság Évkönyvei IV*, Buda, 184–193.
- BALASSA IVÁN (1975): *Lápok, falvak, emberek*. Gondolat, Budapest.
- BALASSA M. IVÁN (1989): A magyarországi németek némi építkezéséről. In: *Ház és ember V*. 31–49.
- BALASSA M. IVÁN (2002): A FAKSZ-házaktól a szocialista faluig. In: *Ház és ember 15*. 164–174.
- BALASSA M. IVÁN (2010): Paraszti építézet, falusi építézet. In: *Műemlékvédelem* 4. 258–263.
- BÁLINT SÁNDOR (1978/79): *A szögedi nemzet: a szegedi nagytáj népelete 3. rész*. Móra Ferenc Múzeum évkönyve. Szeged.
- BALOGH ISTVÁN (1980): Egy tőkés tanyás gazdaság a 19. század második felében. In: *Pölöskei–Szabad* 1980. 272–312.
- BARABÁS JENŐ – GILYÉN NÁNDOR (1979): *Vezérfonal népi építézetünk kutatásához*. Műszaki Könyvkiadó, Budapest.
- BARABÁS JENŐ – GILYÉN NÁNDOR (2004): *Magyar népi építézet*. Mezőgazda, Budapest.
- BÁRTH JÁNOS (1975): *A kalocsai szállások településnéprajza*. Kalocsa Város Kiadása, Kalocsa.
- BÁTKY ZSIGMOND (1922): Néhány vonás Fejér megye településföldrajzához. In: *Föld és ember* 2. 185–191.
- BEER, MATHIAS – DAHLMANN, DITTMAR (Hg., 2004): *Über die trockene Grenze und über das offene Meer. Binneneuropäische und transatlantische Migrationen im 18. und 19. Jahrhundert*. Klartext, Essen.
- BÉKÉS GÉZA (1987): *Szemelvények Lökösháza történetéből*. Kézirat. Megtalálható Lökösháza Római Kat. Plébánia.
- BELUSZKY PÁL – GYÖRI RÓBERT (2005): *Magyar városhálózat a 20. század elején*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs.

- BELUSZKY PÁL (2000): Magyarország településrendszer fejlődése. In: Enyedi György (szerk.): *Magyarország településkörnyezete*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 9-76.
- BENCZIK GYULA (2007): *Ivánc*. Budapest (internetes kiadás: <http://www.sulinet.hu/oroksegtar/> Utolsó megtekintés 2012. november 1.)
- BENISCH ARTUR (1940): *Az eszmei (uradalmi) községek alkonya*. Dunántúl Ny. Pécs.
- BEREND T. IVÁN (1976): *A szocialista gazdaság története Magyarországon 1945–1968*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- BÉRES ANDRÁS (1959): A Hortobágyi Állami Gazdaság kialakulása és előzményei. In: *Hajdú-Bihar Megyei Levéltár évkönyve 21*. 121–136.
- BEREY KATALIN (1978): Népies törekvések és a népi építészet kutatása a század első felének magyar építészetében. In: *Ethnographia* 3. 434–453.
- BERKOVITS GYÖRGY. (1976): *Világváros határában*. (Magyarország felfedezése sorozat), Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
- BODROG GYÖRGY (1966): A tőkés gazdálkodás kialakulása az előszállási uradalomban. In: *Agrártörténeti Szemle* 4. 502–543.
- BORECZKY BEATRIX (1987): Az Újjáépítési Minisztérium működésének válogatott dokumentumai, 1945–1946. In: *Források a magyar népi demokrácia történetéhez* 6. Új Magyar Központi Levéltár, Budapest.
- BOROSS MARIETTA (1980): Szántódpusztá. Egy Somogy megyei nagybirtok majorsági épületei és épülettervei. In: Knézy Judit (szerk.): *Anyagi kultúra. Tárgyi néprajzi dolgozatok*. Somogy megyei Múzeumok igazgatósága, Kaposvár, 231–286.
- CASTEL, ROBERT (1995): *A szociális kérdés alakváltozásai*. Max Weber Alapítvány, Wesley Zsuzsanna Alapítvány, Kávé Kiadó, Budapest.
- CSÁK GYULA (1977): *A szikföld sóhaja*. (Magyarország felfedezése sorozat) Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
- CSEMEZ ATTIL (1996): *Tájtervezés – tájrendezés*. Mezőgazda Kiadó, Budapest.
- CSURGÓ BERNADETT (2007): Építészek és a falvak (szemelvények). In: Kovách Imre (szerk.): *Vidék- és falukép a változó időben*. Argumentum, Budapest, 99–114.
- DÁNIEL ARNOLD (1930): A nagybirtok mai helyzete és kilátásai Magyarországon. In: *Korunk* június-szeptember. Interneten megtalálható: epa.oszk.hu oldalon.
- DEMETER ZSÓFIA – LUKÁCS LÁSZLÓ (1980): *A puszták népe: a Mezőföld története*. István Király Múzeum, Székesfehérvár.
- DÉRY ATTILA (1995): *Nemzeti kísérletek építészetiünk történetében*. Terc Kiadó, Budapest.
- DOBROVITS, CS. DOROTTYA (1983): *Építkezés a XVIII. századi Magyarországon (Az uradalmak építésze)*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- DÓKA KLÁRA (2006): *A Körös- és Berettyó-völgy gazdálkodása az ármentesítés előtt és után*. Békés Megyei Levéltár, Gyula.
- DUNKA SÁNDOR – FEJÉR LÁSZLÓ – VÁGÁS ISTVÁN (1996): *Veritékes honfoglalás*. Vízügyi Múzeum, Levéltár és Könyvgyűjtemény, Budapest.
- EPERJESSY ERNŐ (2006): *Puszták népe a Zselicben*. Mikszáth Kiadó, Budapest.

- ERDEI FERENC (1942): *A magyar paraszttársadalom*. Franklin Társulat, Budapest.
- ERDEI FERENC (1971): Makó. In: Erdei: *Város és vidéke*. (Magyarország felfedezése sorozat). Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 247–373.
- ERDEI FERENC (1973): Egy régi települési probléma új megoldása. In: *Erdei Ferenc válogatott írásai és beszédei*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 286–300.
- ERDEI FERENC (1976): *Magyar tanyak*. Akadémiai Kiadó, Budapest (1941, hasonmás kiadása).
- ERDEI FERENC (2004): *A magyar falu*. Internetes kiadás: Neumann Kht, Budapest.
- ERDÉSZ ÁDÁM: (1987): *A mezőhegyesi ménesbirtok gazdálkodása a két világháború között*. Békés Megyei Levéltár, Gyula.
- FARBÁKY PÉTER (2012): *A reneszánsz és a barokk építészete Magyarországon. V.2. Uradalmi építési irodák*. Szabadbölcsezet tananyag. Letölthető: <http://mmi.elte.hu> oldalról (linkek – szabadbölcseztananyagok). Utolsó megtekintés 2012. október 14.
- FARKAS GÁBOR (1970): Az agrárátalakulás néhány kérdése Fejér megyében. In: *Fejér Megyei Történelmi Évkönyv* 4. 273–350.
- FARKAS GÁBOR (1984): A tőkés nagybirtok irányításának néhány kérdése az előszállási uradalomban, 1800–1914. In: *Levéltári Szemle* 34. 85–108.
- FARKAS GÁBOR (1991 a): Nagykarácsony. In: *Fejér Megyei Történelmi Évkönyv* 22. 151–178.
- FARKAS GÁBOR (1991 b). Nagylók. In: *Fejér Megyei Történelmi Évkönyv* 22. 179–224.
- FARKAS GÁBOR (1991 c). Pusztaszabolcs. In: *Fejér Megyei Történelmi Évkönyv* 22. 267–302.
- FÉJA GÉZA (1937): *Viharsarok. Az Alsó Tiszavidék földje és népe*. (Magyarország felfedezés sorozat). Atheneum, Budapest.
- FÉNYES ELEK (1851): *Magyarország geographiai szótára 1-2*. Pest.
- FÜLÖP ÉVA MÁRIA (1997): Az uradalomtörténelmi monográfiák historiográfiája a magyar történetírásban. In: Gyüzi László: *Helyismereti Könyvtárosok III. Országos Tanácskozása*: Tata, 1996. július 17–19. Szentendre, 101–109.
- GERGELY JENŐ – GLATZ FERENC – PÖLÖSKEI FERENC (2003, szerk.): *Magyarországi pártprogramok 1919–1944*, 2. kötet. Kossuth Kiadó, Budapest.
- GERZSON LÁSZLÓ – SZILÁGYI KINGA (2011): Gondolatok a nagyeceni hársfasor állapotról és megújításának lehetőségéről. In: *4D Tájépítészeti és kertművészeti folyóirat* 21. 6-19.
- GESZTELY NAGY LÁSZLÓ (1937): Küzdelem az Alföld jövőjéért. Beszámoló a Duna-Tiszaközi Mezőgazdasági Kamara másfél évtizedes munkájáról (1922–1937). Duna-Tiszaközi Mezőgazdasági Kamara, Kecskemét.
- GHEORGHIU, TEODOR OCTAVIAN (1999): Bányai telepített falvak – tipológiai megközelítés. In: Balassa M. Iván – Cseri Miklós (szerk.): *Népi építészet Erdélyben*, Szentendre, 45–56.
- GRANASZTÓI GYÖRGY (2006): A dunai térség és Magyarország urbanizációja (1500–1800). In: Rácz Szilárd (szerk.): *Regionális átalakulás a Kárpát-medencében*. Magyar Regionális Tudományi Társaság, Pécs, 181–191.

- GUNST PÉTER (1998): A magyar agártársadalom 1919–1945 között. In: Gunst Péter (szerk.): *A magyar agrártársadalom a jobbágság felszabadításától napjainkig*. Napvilág Kiadó, Budapest, 231–284.
- GYÁNI GÁBOR – KÖVÉR GYÖRGY (1997): *Magyarország társadalomtörténete*. Osiris, Budapest.
- GYIMESI SÁNDOR (1965): A telepítvényes falvak „felszabadítása”. In: Szabó István (szerk.): *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848–1914, I.kötet*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- GYÖRFFY GYÖRGY (1990): A magyarországi kun társadalom a XIII–XIV. században. In: Györffy: *A magyarság keleti elemei*. Gondolat, Budapest, 274–304.
- GYÖRFFY ISTVÁN (1943): *Magyar falu – magyar ház*. Turul Szövetség, Budapest.
- GYURGYÁK JÁNOS (2007): *Ezzé lett magyar hazátok. A magyar nemzeteszmé és nacionalizmus története*. Osiris, Budapest.
- HADIK ANDRÁS (1992): A népi irányzatról, a falu építészetéről. In: *Építészet és tervezés Magyarországon 1945–56*. Magyar Építészeti Múzeum Katalógusa, Budapest, 27–32.
- HAJDÚ ZOLTÁN (1990/1991): A Tanyai Tanács története. A „szocialista tanyapolitika” alapvetése és a tanyakérdés megoldásának radikális, voluntarisztikus kísérlete, 1949–1954. In: *Alföldi Tanulmányok* 14. 105–124.
- HÁMORI PÉTER (2004 a): Korszerű és népi? Korszerű vagy népi? Viták a magyar falu építészetéről a huszadik század első felében. In: *Századvég* 4. 3–26.
- HÁMORI PÉTER (2004 b): ONCSA (Országos Nép- És Családvédelmi Alap) – Egy szociálpolitikai és építészeti kísérlet Magyarországon 65 év távlatából. In: *Országépítő* 2. 5–12.
- HEINRICH-T. ORSOLYA – STRAUB PÉTER (szerk. 2009): Keszthely-Fenekpuszta im Spiegel der Jahrtausende. *Keszthely-Fenekpuszta az évezredek tükrében*. Balatoni Múzeum, Geisteswissenschaftliches Zentrum Geschichte und Kultur Ostmitteleuropas an der Universität Leipzig, Zala Megyei Múzeumok Igazgatósága. Leipzig, Zalaegerszeg.
- HELLER ANDRÁS (1937): *Cselédsor. A mezőgazdasági cselédek helyzete 1935-ben*. Szent István Társulat, Budapest.
- HETÉNYI ISTVÁN (1992): *Nagykarácsony története*. Albex Lap- és Könyvkiadó, Dunaujváros.
- HOFER TAMÁS (1980): A hazai tanyarendszer és a másodlagos településszóródás külföldi példái. In: Pölöskei–Szabad 1980. 9–60.
- HOFER TAMÁS (2009): Agrárváros-régiók Európa peremén. In: Hoffer T.: *Antropológia és/vagy Néprajz*. L'Harmattan, Budapest, 17–50.
- HONVÁRI JÁNOS (2003): *A gépállomások története: 1947–1964*. Távtan, Budapest.
- HORNYÁNSZKY ISTVÁN (1932): Építészet és társadalom. In: *Korunk*, szeptember, www.korunk.org
- HORVÁTH SÁNDOR (2000): Falusból városi, parasztból városiak. In: Cseri Miklós – Kósa László – T. Bereczky Ibolya (szerk.): *Paraszi múlt és jelen az ezredfordulón*. Magyar Néprajzi Társaság - Szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeum, Budapest – Szentendre, 377–392.

- HUNYADI ATTILA (2007): A különböző szövetkezeti típusok és a szövetkezeti értékrend kialakulása. In: Somai József (szerk.): *Szövetkezetek Erdélyben és Európában*. Romániai Magyar Közgazdász Társaság, Kolozsvár, 111–140.
- ILLYÉS GYULA (1987): *Puszták népe*. Magvető Kiadó, Budapest.
- ISTVÁNYI GYULA (1997): *Az építészet története*. Őskor. Népi építészet. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- JÁMBOR IMRE (2009): *Kertépítészet-történet*. FVM Vidékfejlesztési, Képzési és Szaktanácsadási Intézet, Budapest.
- JUHÁSZ ANTAL (1989): *A szegedi táj tanyái*. Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, Szeged.
- KÁLLAY ISTVÁN (1979): A nagybirtokormányzat levéltári forrásai 1711–1848. In: Gazdag István (szerk.): *A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve VI*. Budapest, 202–215.
- KÁROLYI JÁNOS (1904): *Fejér vármegye története*. Csitári Kő és Könyvnyomdája, Székesfehérvár.
- KEMÉNYFI RÓBERT (1999): Az ONCSA-telepek építésének néhány települési térszerkezeti következményéről. In: Újvári Zoltán (szerk.): *Ünnepi kötet Szabó László tiszteletére*. Ethnica, Debrecen, 211–220.
- KETTINGER GYULA – NAGY FRIGYES – TÍMÁR LAJOS (1991): *A magyaróvári nagybirtok története*. Tartalom Kft, Mosonmagyaróvár.
- KISS TIBOR (1943): *A Szigetvidék és az Ormánság népének építésze*. Magyar Építőművészet, Budapest.
- KOGUTOWICZ KÁROLY (1930): *Dunántúl és Kisalföld*. M. Kir. Ferenc József Tudományegyetem Földrajzi Intézete, Szeged.
- KOTSIS ENDRE (1954): *Mezőgazdasági építészet*. Mezőgazdasági Kiadó, Budapest.
- KOVÁCS IMRE (1984): A gazdasági cselédek kereseti és megélhetési viszonyaihoz. In: Tóth Pál Péter (szerk.): *Agrárszociológiai írások Magyarországon 1900–1945*. Kossuth Kiadó, Budapest, 357–388.
- KOVÁCS, Ö. JÓZSEF (2012): *A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában*. A vidéki Magyarország politikai társadalomtörténete 1945–1965. Korall, Budapest.
- KÖRNER ZSUZSA (2004): *A teleszerű lakásépítés története Magyarországon 1850–1945*. Terc Kiadó, Budapest.
- KUBINSZKY MIHÁLY (1995): *Táj + építészet: a természeti környezet egy építész szemével*. Mezőgazda Kiadó, Budapest.
- KUGLER GYULA (2000): *Lakosságcsere a Délkelet-Alföldön*. Osiris, Budapest.
- KULCSÁR IMRE (1975): *Jánossomorja, Várbalog községek története*. Kiadja a Nagyközségi Tanács, Jánossomorja.
- LÁNG ISTVÁN (szerk., 2002): *Környezet- és természetvédelmi lexikon I. rész*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- LENCSES FERENC (1982): *Mezőgazdasági idénymunkások a negyvenes években*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- LOVAS KISS ANTAL (2007): Telepített földművelők. Újiráz telepítési szempontjainak hatása a lokális identitásra. In: Bánkiné Molnár Erzsébet (szerk., 2007): *Föld és társadalom. Bibliotheca Cumanica 7*. Kiskunfélegyháza, 253–265.

- LUKÁCS LÁSZLÓ (1984): *A mezőföldi tanyák néprajza: A farmtanyák kialakulása és pusztulása a Mezőföldön a XIX–XX. században*. Szent István Király Múzeum, Székesfehérvár.
- MAKSAY FERENC (1976): A dunántúli településrendszer a XVII–XVIII. század fordulójáig. In: Farkas Gábor (szerk.): *A Dunántúl településtörténete*. Magyar Tudományos Akadémia Pécsi és Veszprémi Akadémiai Bizottságának értesítője II., Veszprém, 43–59.
- MÁRKUS ISTVÁN (1967): Urak futása. In: Márkus: *Mit láttam falun? 1945–66*. Magvető Kiadó, Budapest.
- MÁRKUS ISTVÁN (1971): Kifelé a feudalizmusból. In: Márkus: *Kifelé a feudalizmusból (tanulmánykötet)*. Szépirodalmi Kiadó, Budapest, 193–219.
- MÁRKUS ISTVÁN (1979): *Nagykörös*. (Magyarország felfedezése sorozat). Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
- MÁTÉ ZSOLT (2002): *Történeti településeink értékvédelme*. Egyetemi Jegyzet. Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem – Műemlékvédelmi Szakmérnöki Szak, Budapest.
- MEGGYESI TAMÁS (2008): *Települési kultúráink*. Terc Kiadó, Budapest.
- MENDÖL TIBOR (1936): Alföldi városaink morfológiája. Közlemények a debreceni Tisza István Tudományegyetem Földrajzi Intézetéből, Debrecen.
- MIKLÓSSY ENDRE (1994): A táguló és zsugorodó ember. In: *Magyar Szemle*, november, 1156–1166.
- MISKOLCZY LÁSZLÓ – VARGHA LÁSZLÓ (1943): *A Nagykunság-vidék népének építészete*. Magyar Ház Baráti Köre, Budapest.
- NERDINGER, WINFRIED (2010): „Warum wurde und wird rekonstruiert” – Rekonstruktion als politische, ideologische oder ästhetische Handlung. In: Uta Hassler, Nerdinger, Winfried (Hg.): *Das Prinzip Rekonstruktion*, Institut für Denkmalpflege und Bauforschung der ETH Zürich und Architekturmuseum der TU München, Zürich, 14–29.
- NOVÁK LÁSZLÓ (1997): Szőlő Albertirsa és Pilis hagyományos telekrendszerében és üzemszervezetében. Mezővárosi fejlődés az Alföldön In: Novák: *Településnéprajzi tanulmányok*. Ethnica, Debrecen, 71–107. 283–298.
- ORBÁN SÁNDOR (1980): Tanyaközpontosítási, községesítési kísérletek a felszabadulás után. In: Pölöskei–Szabad 1980, 362–398.
- ŐRSZIGETHY ERZSÉBET (1995): *Birsalmasajt*. Sík Kiadó, Budapest.
- P. MADAR ILONA (1982): *Uradalmi cselédek Békés megyében*. Békés Megyei Tanács, Békéscsaba.
- PACH ZSIGMOND PÁL (1971): A kelet-európai „Gutswirtschaft” problematikájához: robotmunka és bérmunka a földesúri majorságokon a XVI–XVII. századi Magyarországon. In: *Agrártörténeti Szemle* 1-2. 1–20.
- PADÁNYI GULYÁS JENŐ – TÓTH KÁLMÁN – MISKOLCZY LÁSZLÓ (1937): *A Fertő-vidék népének építészete*. Magyar Ház Baráti Köre, Budapest.
- PADÁNYI GULYÁS JENŐ (1928): A magyar építőművészet útja. In: *Magyar Szemle* március, 237–244. Részleteket közöl: Baranyai Katalin: *Szemelvények a két háború közti építészeti irodalomból*, Országépítő különszáma 2009, 14–15.

- PALÁDI-KOVÁCS ATTILA (szerk. 2008): *Magyar Néprajz VIII.* Társadalom. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- PARMER NÓRA (1986): *Magyar építézet a két világháború között.* Műszaki Könyvkiadó, Budapest.
- PERCZEL KÁROLY (1973): Faluépítés. In: Pozsonyi Zoltán (szerk.): *Városépítés Magyarországon a felszabadulás után.* Műszaki Könyvkiadó, Budapest, 111–120.
- PERÉNYI IMRE – FARAGÓ KÁLMÁN – MAJOR JENŐ (1962): *Mezőgazdaság és településtervezés.* Műszaki Könyvkiadó, Budapest.
- PERESZTEGI LÁSZLÓNÉ – KÓSÁNÉ HUJBER KATALIN (2008): *A Lonkai Ármin Általános iskola.* Önkormányta. nyomtatott kézirat, Mátyásdomb.
- PERNEKI MIHÁLY (1977/1978): Az eszmei községek kialakulásának történetéhez. In: *Levéltári Közlemények 44–45.* 417–428.
- PETRÓ JÁNOS – BÓR JÓZSEFNÉ (é. n.): *Kisszállás.* Kézirat. Megtalálható: Kisszállás Község Önkormányzat Művelődési Ház és Könyvtár.
- PÖLÖSKEI FERENC – SZABAD GYÖRGY (1980): *A magyar tanyarendszer múltja. Tanulmányok.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- PRINZ GYULA – TELEKI PÁL (1937): *Magyar földrajz. A magyar munka földrajza.* Kir. M. Egyetemi Nyomda, Budapest.
- PUSZTAI LÁSZLÓ – HADIK ANDRÁS – FÜLÖP CSILLA (szerk., 1987): *A népi irányzat továbbélése a magyar építészeten.* Országos Műemléki Felügyelőség Magyar Építészeti Múzeuma, Budapest.
- PÜSKI LEVENTE (2006): *A Horthy-rendszer.* Pannonica Kiadó, Budapest.
- RÁCZ GYÖRGY (1946): *A korszerű parasztház.* Sarló Kiadás, Budapest.
- RÁCZ ISTVÁN (1980): *A tanyarendszer kialakulása.* In: Pölöskei–Szabad 1980. 97–148.
- RADOS JENŐ (1939): *Magyar kastélyok.* Műemlékek Országos Bizottsága, Könyvbarátok Szövetsége, Budapest.
- ROMÁN ANDRÁS (2004): *487 bekezdés és 617 kép a műemlékvédelemről.* Terc Kiadó, Budapest.
- SAÁD JÓZSEF (1985): Építészek az újjáépítés szolgálatában. In: *Medvetánc 2-3.* 237–261.
- SAJTI, A. ENIKŐ (1981): *Székely telepítés és nemzetiségpolitika a Bácskában.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- SÁNDOR ANDRÁS (1948): *Övék a föld.* Szikra, Budapest.
- SÁRI ZSOLT (2009): Típusveres építkezések és az életmód változásainak kapcsolata. In: Cseri Miklós – Sári Zsolt (szerk.): *Vidéki életmódváltozások a 20. században.* Szabadtéri Néprajzi Múzeum, Szentendre, 21–52.
- SIMON MARIANN (1999): „Fordulatnak kell bekövetkeznie építészettünkben – jelentős fordulatnak” – Elmélet és gyakorlat 1949–1951. In: *Architectura Hungariae* 4. o. n.
- SIPOS GYULA (1977): *Pusztaiak.* Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- SOMOGYI IMRE (1942): *Kertmagyarország.* Magyar Élet Kiadása, Budapest.
- SPÉDER ZSOLT (2002): *A szegénység változó arcai.* Századvég Kiadó, Budapest.

- SPIRO, KOSTOF (1993): *Die Anatomie der Stadt. Geschichte städtischer Strukturen*. Campus, Frankfurt/M./New York.
- SZABAD GYÖRGY (1957): *A tatai és a gesztesi Eszterházy-uradalom áttérése a robotrendszerről a tőkés gazdálkodásra*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- SZABAD GYÖRGY (1980): A tanyára telepedés feudalizmus kori korlátai és felszámolásuk. In: Pölöskei–Szabad 1980. 149–169.
- SZABÓ ISTVÁN (1948): *Tanulmányok a magyar parasztság történetéből*. Teleki Pál Tud. Intézet, Budapest.
- SZABÓ ISTVÁN (1960): Kísérletek az alföldi tanyarendszer megszüntetésére az 1780-as és 1850-es években. In: Szabó (szerk.): *Agrártörténeti tanulmányok*. Tankönyvkiadó, Budapest, 139–207.
- SZABÓ ZOLTÁN (1938): *Cifra nyomorúság*. Cserépfalvi Kiadása, Budapest.
- SZAKÁCS SÁNDOR (1998): A földreformtól a kollektivizálásig. In: Gunst 1998. 287–343.
- SZÁNTÓ IMRE (1952): A majorsági gazdálkodás uralkodóvá válása, a parasztság nagyarányú kisajátításának kezdete. In: Spira György (szerk.): *Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon, 1711–1790*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 221–298.
- SZÁVAI FERENC TIBOR (1990): Arany- és ezüstkalászos gazdaképzés Magyarországon. In: *Honismeret* 2-3. 61–67.
- SZÉCHÉNYI ANTAL (2001): *A nagybirtok működése 1924–1944: párhuzamok*. Püski, Budapest.
- SZENDE PÁL (1911): *A nagybirtok és Magyarország jövője*. Galilei Kör Kiadása, Budapest.
- SZVIRCSEK FERENC (1992): Kolonizálás, mint a Salgótarjáni Kőszénbánya Rt. munkáspolitikájának része. In: Somorjai József (szerk.): *Tatabánya 45 éve város*: Tatabánya várossá nyilvánításának 45. évfordulója alkalmából rendezett tudományos konferencia előadásainak anyaga. Komárom-Esztergom Megyei Önkormányzat Múzeumainak Igazgatósága, Tata, 99–105.
- TAMÁSKA MÁTÉ (2005): Nagykarácsony hétköznapon. Egy mezőföldi falu értékvizsgálata. In: *Comitatus*, március. 37–52.
- TAMÁSKA MÁTÉ (2008): Kockaházat a skanzenbe? Az utóparaszti háztípus helye a vidéki házfejlődésben. In: *Múltunk* 3. 98–108.
- TAMÁSKA MÁTÉ (2009): A puszták népének telepes községei 1945 után. In: Cseri Miklós – Sári Zsolt (szerk.): *Vidéki életmódváltozások a 20. században*. Szentendre, 89–118.
- TAMÁSKA MÁTÉ (2010): Egy építészeti forma diffúziója. In: Jancsák Csaba – Nagy Gábor Dániel – Pászka Imre (szerk.): *Állandó párbeszédben. A szegedi műhely tisztelgése Utasi Ágnesnek*. Belvedere, Szeged, 280–295.
- TAMÁSKA MÁTÉ (2011): *A vidéki tér emlékezete*. Martin Opitz Kiadó, Budapest.
- THIRRING LAJOS (1932): *A tanyák, puszták és egyéb külterületi lakott helyek népessége 1930-ban*. Magyar Statisztikai Társaság, Budapest.
- TÓTH ÁGNES (1993): *Telepítések Magyarországon 1945–1948 között*. Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára, Kecskemét. Interneten elérhető: www.mtaki.hu oldalról.

- TÓTH JÁNOS (1961): *Népi építészetünk hagyományai*. Műszaki Könyvkiadó, Budapest.
- TÓTH JÁNOS (1971): *Az Őrségek népi építésze*. Műszaki Könyvkiadó, Budapest.
- TÓTH ZOLTÁN (2010): Melyik ház a „kockaház”? Mit mond a művelt középosztály egy munkásházról? In: *Korall* 40. 5-44.
- TÓTH KÁLMÁN – NÁSZAY MIKLÓS (1936): *A Balaton-vidék népének építésze*. Magyar Ház Baráti Köre, Budapest.
- TÓTH KÁLMÁN (1947): *Új falu, új otthon*. Faust, Budapest.
- TÓTH KÁLMÁN (1978): Építésmérnökök és a népi építészet 1930–1950. Személyes visszaemlékezés. In: *Ethnographia* 89. 426–433.
- TÓTH ZOLTÁN (1976): Egy életforma felbomlása. A szekszárdi kockaházak társadalma 1972-ben. In: *Valóság* 4. 74–84.
- TÖMÖRY TAMÁS (1979): *Lakásunk*. Műszaki Könyvkiadó, Budapest.
- VAJKAI AURÉL (1957): Balatonfelvidéki és Bakony vidéki falusi épületek a XVIII. századból. In: *Ethnographia* LXVIII. 87–108.
- VALUCH TIBOR (2004): A hosszú háztól a kockaházig. A lakásviszonyok változásai a magyar falvakban a hatvanas években. In: Rainer M. János. (szerk.): *„Hatvanas évek” Magyarországon*. 1956-os Intézet, Budapest, 386–407.
- VÁLYI KATALIN – ZOMBORI ISTVÁN (2007) *Ópusztaszer*. Örökség – Kultúra Oktatási E-Könyv- és Médiatár. Budapest.
- VARGA DÁVID (1991): *Mai puszták népe: volt cselédek, mai gondok Dél-Dunántúl állami gazdasági pusztáin*. Baranyai Megyei Könyvtár, Pécs.
- VARGA JÁNOS (1967): *A jobbágyi földbirtoklás problémái 1767–1849*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- VÁRNAI TAMÁS (1987): Hantos. In: *Fejér Megyei Történelmi Évkönyv* 17. 121–172.
- VÁRNAI TAMÁS (1990): Mátyásdomb. In: *Fejér Megyei Történelmi Évkönyv* 21. 177–188.
- VERES PÉTER (2000): Magyar megmaradás. A paraszti jövő. Az Alföld parasztsága. Parasztsors – magyar sors. In: Veres: *Válogatott írások*. Püski, Budapest, 259–308.
- VERES PÉTER (1968): *Szülőházam, „Hortobágy mellyéke”*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- WEIS ISTVÁN (1930): *A mai magyar társadalom*. Magyar Szemle Társaság, Budapest.
- ZÁM TIBOR (1987): Tévedések és tanulságok. A hortobágyi Állami Gazdaság tizenöt évéből. In: Zám: *Tények és indulatok*. Válogatott szociográfiai írások. Magvető Kiadó, Budapest, 7-28.

Cikkek szakfolyóiratokból:

- BENKHART ÁGOSTON (1947): Parasztház vagy „házfalu”. In: *Új Építészet* 7, 165–166.
- BORBÍRÓ VIRGIL (1947): Régi falu – új falu. In: *Új Építészet* 7, 138–140.
- CSERI PÉTER (2006): Nem örülnek a védetségnek. In: *Népszabadság*, február 17.

- GRANASZTÓI RIHMER PÁL (1943 a): Farmertelep az Egyesült Államokban. In: *Tér és forma* 16. évf., 54–55.
- GRANASZTÓI RIHMER PÁL (1943 b): Népi építészet és az európai agrárcivilizáció. In: *Tér és forma*, 16. évf., 37–39.
- GUNDA BÉLA (1937): Az Ormánság paraszti építkezése. In: *Tér és forma*, 10. évf. 102–105.
- HEGEDŰS BÉLA (1947): A telepesház, az Országos Földbirtokrendező Tanács tervpályázata. In: *Új Építészet*, 1. 10.
- HÖNSCH LÁSZLÓ (1947): Visszapillantás a földreform városrendezési vonatkozású feladataira. In: *Tér és forma*, 3. 34–35.
- KODOLÁNYI JÁNOS (1940): Építsünk magyarul! Beszélgetés Padányi Gulyás Jenővel építészetünk feladatairól. In: *Híd*, 1. 24–26.
- KOZMA LAJOS (1947): Falu város lakásépítési kiállítás. In: *Új építészet*, 7. 141–152.
- MAJOR MÁTÉ (1943): Népi építészet – népies építészet. In: *Tér és forma* 16. évf., 20–21.
- MAJOR MÁTÉ (1981): „Sziget”-ház, „sziget”-lakás vagy közösségi otthon (In: Kortárs, 1960/11.). In: Major Máté – Oskó Judit (szerk.): *Új építészet, új társadalom 1945–1978*. Budapest, 1981. 195–200.
- PERCZEL KÁROLY (1947): Vertföld-beton, a falu új építőanyaga. In: *Új Építészet*, 7. 157–158.
- PERÉNYI IMRE (1947): A kolhozok építészete. In: *Új Építészet*, 7. 162–163.
- PREISICH GÁBOR (1947): Az újjáépítési Minisztérium tervpályázata. In: *Új Építészet*, 1. 11.
- VERES PÉTER (1947): Beszélgetés Veres Péterrel a faluépítésről és a lakáspolitikáról. In: *Új Építészet*, 7. 137.
- VERES PÉTER (1961): Lakáskereső – életmű. In: Kortárs 1961/január 20. Másodközlés: In: Major Máté – Oskó Judit (szerk.): *Új építészet, új társadalom 1945–1978*. Corvina Kiadó, Budapest, 206–215.
- VÖRÖSMARTY KÁLMÁN (1941): A korszerű magyar falusi ház, az Országos Nép- és Családvédelmi Alap mintaháza. In: *Építészet 1. kötet, 2. füzet*, 33–38.
- VÖRÖSMARTY KÁLMÁN (1947): A hároméves terv magyar parasztházai. *Új Építészet*, 8. 178–179.
- VÖRÖSMARTY KÁLMÁN (1947): Épülettervek az új falusi telepések részére. In: *Új Építészet*, 12. 227.

Törvények:

1920. évi XXXVI. törvénycikk a földbirtok helyesebb megoszlását szabályozó rendelkezésekről.

1936. évi XXVII. törvénycikk a telepítésről és más földbirtokpolitikai intézkedésekről.

1940. évi IV. törvénycikk a kishaszonbérletek alakításának, kisbirtokok és házhelyek szerzésének előmozdításáról s más földbirtokpolitikai rendelkezésekről.

1940. évi XXIII. törvénycikk az Országos Nép- és Családvédelmi Alapról.

1945. évi VI. törvény a nagybirtokrendszer megszüntetése és a földműves nép földhözjuttatása tárgyában kibocsátott kormányrendelet törvényerőre emeléséről.

1947. évi V. törvény a földreform befejezése érdekében szükséges egyes rendelkezésekről.

1949. évi XXIV. törvény a földreform és a telepítés befejezésével összefüggő egyes kérdések rendezéséről.

Térképek:

Besnyő topográfiai térképe 1:10000, 1980 (83. ábra)

Derekegyházi uradalom térképe, OSZK, S 82 No 0213 (13. ábra)

HANTOS GYULA: Magyarország nagybirtokok térképe 1926. (5. ábra)

Előszállási uradalom térképe (1846), szerző tulajdona. (26., 27. ábra)

Három Katonai felmérés (1780, 1850 és 1890 körül), elérhető: lazarus.elte.hu (utolsó letöltés 2013. január 20.)

Kataszteri felmérés nagykarácsonyi szelvénye (1900 körül)

Kisvasutak térképe, www.kisvasutak.hu (utolsó letöltés 2012. szeptember 10.) (21. ábra)

Lökösháza topográfiai térképe 1:4000, 1963. (helyi tanácsi használatra készült másolat) (85. ábra)

Máriaháza eszményi újközség tervrajza. Megtalálható: Virágzó... 1949. (88. ábra)

Nagykarácsony Általános (munka)Terve (1950): Készült, Budapest, Múzeum Krt. 1/b. Mezőgazdasági és Településfejlesztő Iroda. Nagykarácsony Polgármesteri Hivatal leselejtezett iratanyagból, saját gyűjtemény. (95. ábra)

Topográfiai térkép Magyarország 1:25 000: Kunadacs, Ápráthalom és Újrónafő környéke, 1958. (48., 49. ábra)

Tervek:

ANTAL DEZSŐ: Dunántúli és Szabolcsi falusi ház, 1941. In: *Új Építézet*, 1947/7. 139. (43. ábra)

BÍRÓ TIBOR: „2.” jelű ház. Nagyút telepes község számára. Lásd: levéltári forrás: Y.244.3. (38. ábra)

BRÓZ BÉLA: Országos Földhivatal Telepítési Akciója. Növekvő lakóházak és istállók terve. In: *Új Építézet* 1947/8. 152. (138. ábra)

CSERI JENŐ: III. 10. számú kétszobás lakásokból álló földszintes sorház. In: *Típusstervek katalógusa*, Építésügyi Minisztérium 1950–51, Budapest. (154. ábra)

DÁVID KÁROLY: Falusi ház kőből. In: *Új Építézet*, 1947/7. 141. (125. ábra)

FARKASDI ZOLTÁN – KISMARTY LECHNER ÖDÖN: Fürdőszobás parasztház. 49.IV.11. In: *Falusi lakóházak típustervei* (szerk. Perényi Imre, Tabéry Iván), Magasépítési Tervező Intézet, Budapest 1949. (137. ábra)

GÁBOR LÁSZLÓ: Telepes ház, Építési és Közmunkaügyi Minisztérium. In: *Új Építézet*, 1947/8. 179. (139. ábra)

GÁBOR LÁSZLÓ – LÉVAY ANDOR: Földműves ház. 1947/7. 150. (131. ábra)

GÁDOROS LAJOS – GERLE GYÖRGY – MÁLNAI LÁSZLÓ – PREISICH GÁBOR: Vályogból épülő falusi lakóház. In: *Új Építézet*, 1947/1. 10. (122. ábra)

GOSZTONYI GYULA: Baranyás ház, 1941. In: *Új Építézet*, 1947/7. 140. (43. ábra)

- HEGEDŰS BÉLA: Falusi ház. In: *Új Építészet*, 1947/8. 149. (127. ábra)
- HERVAI HUGÓ MOT I. 1-48/59 típusszámú bővíthető lakóépület. In: *Magyar országos títustervek katalógusa*, kiadja Építésügyi Minisztérium Műszaki Fejlesztési Főosztály 1960 Budapest, Házi sokszorosítás. (133. ábra)
- IMRÉNYI-SZABÓ IMRE: Pest megyei lakóházak az ONCSA számára, 1941. Magyar Építészeti Múzeum Archívuma. (43. ábra)
- IVÁNKA ANDRÁS: Telepes ház. In: *Új Építészet*, 1947/8. 147. (128. ábra)
- JANÁKY ISTVÁN: Falusi ház. In: *Új Építészet*, 1947/7. 148. (121. ábra)
- JÁNOSSY GYÖRGY: Falusi kultúrház, modell 1957. In: Hadik 1992: 31. (173. ábra)
- KISMARTY LECHNER ÖDÖN: Kétszobás parasztház, 49.IV.1.a. In: *Falusi lakóházak títustervei* (szerk. Perényi Imre, Tabéry Iván), Magasépítési Tervező Intézet, Budapest 1949, (137. ábra)
- KISMATRY LEHNER ÖDÖN – K. L. GYULA – PONGRÁCZ PÁL: Mezőgazdasági település 1960, Építésügyi Minisztérium első díja, Mezőgazdaság és településtervezés : szempontok a mezőgazdasági jellegű települések és tájak tervezéséhez. In: Perényi Imre – Faragó Kálmán – Major Jenő: 1963, 175. (96. ábra)
- KOTSIS ENDRE: Új major eszményi terve. In: Kotsis 1954: 252. (81. ábra)
- KOVÁCS FERENC: Falusi községháza. In: *Új Építészet*, 1947/7. 146. (161. ábra)
- LE CORBUSIER: Village Coopératif. In: cikk: Granasztói 1943a: 37. (63. ábra)
- NÉMETH PÁL – SZILÁGYI JENŐ: 1949/III. 2 számú ikerháza, illetve III/3 számú sorháza. In: Títustervek katalógusa 1950-51. Építésügyi Minisztérium, Budapest. (155. ábra)
- NÉMETH PÁL: Telepes ház, Építési és Közmunkaügyi Minisztérium. In: *Új Építészet*, 1947/8. 178. (139. ábra)
- PADÁNYI GULYÁS JENŐ: Csallóközi telepes ház, 1941. In: *Új Építészet*, 1947/7. 139. (43. ábra)
- PAYR EGON: Falusi iskola. In: *Új Építészet*, 1947/7. 143. (167. ábra)
- PREISICH GÁBOR – GÁDOROS LAJOS: A falusi lakóház alaprajzi vizsgálata. In: *Új Építészet*, 1947/7. 155–156. (124. ábra)
- RÁCZ GYÖRGY (a): Egy-két-háromszobás (növekvő) falusi lakóház és látványtervek a helyi dialektusoknak megfelelő kialakításra. In: *Új építészet*, 1947/1. 10, Rác 1946: 25-26. (123. ábra)
- RÁCZ GYÖRGY (b): Egyszobás bővíthető parasztház, 49.IV.10.d. In: Falusi lakóházak títustervei (szerk. Perényi Imre, Tabéry Iván), Magasépítési Tervező Intézet, Budapest 1949. (137. ábra)
- RÁCZ GYÖRGY (c): Szövetkezeti bolt. In: *Új Építészet*, 1947/7. 144. (171. ábra)
- RÁCZ GYÖRGY (d): SI IV. 13. típusszámú városi lakóház. In: Títustervek katalógusa 1950-51. Építésügyi Minisztérium, Budapest. (135. ábra)
- RÁCZ GYÖRGY (e): községháza tervek: kis községháza 1949/IV.12, nagyobb községháza fésűs beépítéshez 1949/IV.13, nagyobb községháza 1949/IV.13. In: *Títustervek katalógusa 1950–51*. Építésügyi Minisztérium, Budapest. (172. ábra)

REGULA EDE: MOT. I. 1-30/58 típus-
számú tetőtér beépítéssel családi háza. In: *Magyar országos títustervek katalógusa*, kiadja Építésügyi Minisztérium Műszaki Fejlesztési Főosztály 1960 Budapest, Házi sokszorosítás. (136. ábra)

SALAMON ISTVÁN: Falusi boltos háza. In: *Új Építészet* 1949/7. 131. (134. ábra)

ZALAVÁRY LAJOS: Falusi kultúrház. In: *Új Építészet* 1949/7, 135. (174. ábra)

SCHÄFFER FERENC: Földműves ház. In: *Új Építészet*, 1947/7. 150. (129. ábra)

SCHÖMER ERVIN: Móricz Zsigmond falva. In: *Új Építészet*, 1947/7. 154. (86. ábra)

TÁRNOK VILMOS: Kultúrház. In: *Új Építészet*, 1947/7. 143. (165. ábra)

TÓTH KÁLMÁN: Tanítói, illetve jegyzői lakás. In: Tóth 1947: 25. (153. ábra)

TURÁNYI LÁSZLÓ: Termelőszövetkezeti lakóház terve, 1952. In: Hadik 1987: 30. (132. ábra)

VAITS SÁNDOR: Móricz Zsigmond falva, templom és paplak (eszményi terv). In: *Tér és forma*, 6. 132. (162. ábra)

VÁKÁR TIBOR: Falusi kislakás terve az Újjáépítési Minisztérium pályázatára 1946. In: Hadik András – ifj. Vákár Tibor (szerk.): *Az elpattant láncszem*. Budapest, 2008. 87. (120. ábra)

VIDOS ZOLTÁN: Falusi egészségház. In: *Új Építészet*, 1947/7. 144. (159. ábra)

WEISZ OSZKÁR: Falusi egészségház. In: *Új Építészet*, 1949/7. 132. (175. ábra)

ZILAHY ISTVÁN – MOLNÁR GYULA: III. 1. számú egyszobás lakásokból álló földszintes sorház. In: *Títustervek katalógusa*, Építésügyi Minisztérium 1950–51: 15. (154. ábra)

ZÖLDY EMIL: Hatszemélyes falusi lakóház. In: *Új Építészet*, 1947/1. 11. (126. ábra)

Levéltári források:

Országos Földbirtokrendező Tanács jegyzőkönyvei [XVII-1-a]

A.1.1. A Budapest 30 km-es gyűrű településeinek listája (1945. ápr. 23.)

A.1.2. Raj Béla beszámolója a régebbi telepítésekéről és a mostani lehetőségekről (1945. máj. 15.)

A.1.3. Veres Péter Kerék Mihály beszámolójához (1945. ápr. 20.)

A.1.4. Kerék Mihály beszámolója a dunántúli földosztás és telepítés lehetőségeiről (1945. ápr. 20.)

A.1.5. Határozat az OFT mellé rendelt földhivatal új hivataláról (1945. jún. 9.)

A.1.6. Vita az OFT feladatairól, főként, ami az Elhagyott Javak Kormánybizottsága és a Népgondozói Hivatal kapcsán felmerült konfliktusokat illeti (1945. jún. 14.)

A.1.7. Tanácsi határozat, amely lehetővé teszi a bontási anyagok igénylését (1945. jún. 13.)

A.1.8. Nagy Imre beszéde az OFT első ülésén (1945. ápr. 4.)

A.1.9. Az állami mintabirtokok kijelölésének aktuális állapota (1945. júl. 19.)

- A.1.10. Balogh Vilmos FM termelési osztályának vezetője kéri a nemesítő gazdaságok mentesítését (1945. máj. 28).
- A.2.1. Dégen Imre beszámolója a dunántúli kiszállásról (1945. aug. 7.)
- A.3.1. Mezőhegyes birtokmegosztási vitája (1946. május 29.)
- A.3.2. Hajdú István, az Országos Földhivatal ügyvezetőjének előadása a Népgondozói Hivataltól átvett 162 személy elhelyezéséről (1946. május 14.)
- A.3.3. Körlevél a Megyei Földhivataloknak (1946. május 14.)
- Országos Földhivatal, Telepítési Főosztály, Országos Telepítési Hivatal – XIX-K 11 e*
- E.1.1. Jelentés Békés megyéből, Elek és Dévaványa telepítési előkészületeiről, 1945.
- E.1.2. Jelentés a Fejér vármegyei Földhivatal ügyvezetőjétől, Nagypataki Sándortól, 1945. (78. ábra)
- E.1.3. Javaslát mintagazdaságok kialakítására Fejér megyében, 1945.
- E.1.4. V. J. telepes levele az Országos Telepítési Főfelügyelőségnek Mélykútról, 1945.
- E.1.5. Ötvenöt mélykúti cseléd család tiltakozása egy állítólagos kitelepítés ellen, 1945.
- E.1.6. Előszállási telepfelügyelő jelentései április, május, augusztus, november hónapokban, 1946.
- E.1.7. Evangélikus püspök kérelme Elek újratelepítése kapcsán, 1945.
- E.1.8. Főfelügyelő jelentése Bács-Bodrogból, 1945.
- E.2.1. Javaslát mintagazdaság kialakítására Dég Pál-majorban, Fekete-pusztán és Antal-majorban.
- E.3.1. T. J. nagylóki telepfelügyelő jelentése, 1946.
- E.3.2. Magánlevél a nagylóki telepfelügyelő jelentése mellett, 1946.
- E.3.3. Cserki Gyula főfelügyelői jelentés, 1946.
- E.3.4. Beadvány Nagyvenyim lakossága részéről Nagyvenyim telepes község belterületével kapcsolatban, 1946. (50. ábra)
- E.3.5. Építkezések Nagyhantason, 1946.
- E.3.6. Észrevételek a telepes községek telepítési terveivel kapcsolatban, 1946.
- E.3.7. Jászárokszállási telepesek panasza, 1946.
- E.3.8. Nagylók telepítési terve (térképi dokumentum), 1946. (58. ábra)
- E.5.1. Etyek telepítési vázlatrajza, 1945.
- E.5.2. A Metternich féle és a Székesfehérvári r. k. káptalan volt uradalmainak telepítési terve, 1946. (Herceghalom)
- E.5.3. Vasúti jegyigénylések Visznek, Tarnalelesz, Bükkszék, Mátraballa, Sirok, Fedémes, Kisfüzes, Recsk, Szajla, Szuha falvakból, 1946.
- E.5.4. Adatlap áttelepülési kérelemhez, 1946.
- E.5.5. Sárbogárdi gazdaiskola igénylése tan-gazdaság létesítése céljából, 1946.
- E.5.6. Cserky Gyula telepítési főfelügyelő jelentése, 1946.

- E.6.1. A telepítések gyakorlati végrehajtásánál követendő eljárás, 1946.
- E.6.2. Kislók, havi jelentések, 1947.
- E.6.3. Lökösháza telepes község telepítési tervjavaslata, 1947.
- E.6.4. Jelentés Nagylók házhelyek felmérési munkáiról, 1947.
- E.7.1. Nagykarácsony panaszlevele a kiosztott földek aránytalansága miatt, 1946.
- E.7.2. Gazdasági főfelügyelői jelentés, 1946.
- E.7.3. Építési anyag kérelem, Göböljárás, 1946. (ma Besnyő)
- E.8.1. Pészeradacs átalakított lakások alaprajza, 1946. (112. ábra)
- E.8.2. Nagyvenyim telepes község telepítési terve, 1946. (94. ábra)
- E.10.1. Az alsókisvenyimi, a nagyvenyimi és a mélykúti tisztli lak megosztási vázlata, 1946. (109., 110., 111. ábra)
- E.11.1. A volt nagybirtokon létesített telepes községek építkezési munkái, 1947.
- E.13.1. Telepítési Tárgyaló Tanács jóváhagyott tervei. Eddigi építkezések áttekintése, 1947.
- E.13.2. Nagylók telepfelügyelő jelentése, 1947.
- E.13.3. Építési szabályok Lökösháza telepes községben, 1947. (58. ábra)
- E. 13.4. Lökösháza telepítési terve (térképi dokumentum). (84. ábra)
- E.14.1. Előszállási Földműves Szövetkezet juttatásai, 1947.
- E.15.1. Igazolvány kiutalás telepfelügyelőknél, 1947.
- E.15.2. Jelentés a nagyvenyimi bejárásról, 1947.
- E.15.3. Vasúti jegyek Nagykarácsonyba Gyöngyös, Recsk, Bükkcenterzsébet, Bükkszék, Visznek, Mátraballa községekből. Hercegfalvára Fedémes, Kisfüzes, Bükkcenterzsébet, Recsk, Szuha, Kisfüzes községekből, 1947.
- E.15.4. Jelentés a K.F.B. kislóki vizsgálatáról, 1946.
- E.16.1. Vasúti jegyek Nemesnádudvarról, Hartáról, Hajósról, Nagykarácsonyba, Kisvenyimbe és Kislókra, 1947.
- E.20. P.L. juttatása, 1948.
- E.21.1. Nyilatkozati űrlap a házhelyjuttatottak részére, 1947.
- E.22.1. Mány telepítési javaslata, 1947.
- E.28.1. Kimutatás a telepfelügyelőkről (benne a kitelepített sváb falvakkal és a nagybirtokon létesített telepes községekkel), 1948.
- E.28.2. Kimutatás 1945. VI. t.c.-vel törvényerőre emelt 600/1945. M. E. sz. rendelet végrehajtása során volt nagybirtokok területén létesített, illetve létesítendő telepes községekről (csoportos telepekről) – előzetes adatok.

Országos Földhivatal, Műszaki Főosztály
(*Országos Műszaki Hivatal*) – XIX-K 11 h
H.1.1. Jelentés a földmérési tanfolyamról,
Kecskemétről, 1946.

H.1.2. Gyulavári határában létesítendő új
község ügye, 1946.

H.1.3. Elkobzott vagy megváltott ingatla-
nok, Zala megye, 1947.

H.3.1. Traktorállomány kimutatás, 1947.

H.3.2. A házhelyosztásokat megelőző ad-
minisztratív szabályzatról, 1947.

H.3.3. Göböljárás H. Gy. szülész nő la-
kásügye, 1947.

H.3.4. Vizesfási, békéscsüdi, Tarhos-
pusztai és Kamut-pusztai tanyaközpontok
létesítése, 1946.

H.3.5. A volt nagybirtokon létesített tele-
pes községek kút és vízellátási ügye, 1947.

H.3.6. Panaszlevél a lakásépítési szövetke-
zetek telkeinek kisajátítása ügyében, 1947.

H.3.7. Traktorállomány kimutatás. Tele-
pes községek, 1945.

H.5.1. Dévaványa telepes építkezések bon-
tási munkálatai, 1946.

H.5.2. Az elkobzott Nyugat-Magyarországi
Albrecht birtokon létesített ipartelep
üzembeállításáról, 1945.

H.5.3. Jelentés Dég, Fekete-Pusztán, 1945
(ma Mátyásdomb).

Földbirtokrendezési Főosztály
– XIX – K – 1 Y

Y.244.1. Költségadomány kórósszigeti telepes
építkezésekhez szükséges vályogvetésre, 1939.

Y.244.2. Csökmő-Kóróssziget telepfelü-
gyelői lakás átépítési terv, 1939. (108. ábra)

Y.244.3. Bíró Tibor egy és kétszobás telepes há-
zai Kóróssziget telepes község számára, 1939.

Y.245.1. Építési napló a Bihar megyében
Csökmő község mellett fekvő Kórósszigeten
épülő telepes község iskolájának és tanítói la-
kásának kőműves munkálatairól, 1943.

Y.262.1. G. S. ácsmester által Nagyút köz-
ségben 1939-ben végzett munkák utóla-
gos felülvizsgálata, 1947. (115. ábra)

Y.318.1. Cselédlak átépítése istállóná, gé-
pészlakká, csendőrpihenővé és gépházzá
Rónafő telepes községben, 1941.

Y.928.1. Házhelyek juttatása Besnyő köz-
ségben, 1949.

Y.928.2. Ercsi telepesek büntetése, 1947.

Y.928.3. F. M. telepes bontási engedély ké-
relme, 1947.

Y.928.4. R. J. és nejének épülő családi ház
terve, Göböljárás/Besnyő 1947. (117. ábra)

Y.928.5. Besnyő telepítési ügyirat, 1949.

Y.928.6. Jegyzőkönyv Göböljárás telepes
község kijelölése céljából, 1947. (83. ábra)

Y.928.7. Szakértői Bizottság jelentése Ercsi
község határában létesítendő telepes község
végleges telepítési tervének előkészítéséről,
1946.

Y.928.8. Bontási anyagok kimutatás, 1946.

*Építésügyi Minisztérium Nemzetközi
Kapcsolatok Főosztálya [XIX-D 3 t]*

D.98.1. Falvak, mezőgazdasági jellegű lakótelepek építésének tapasztalatai Magyarországon az 1949–1959 években, 1960.

Újjáépítési Minisztérium

U.32.1. Tervpályázat a falusi kislakások terveinek beszerzésére (1946. jan. 22.)

U.34.1. Rongálást szenvedett falusi lakóházak helyreállításához szükséges hitel rendelkezésre bocsátása (Kovács Béla levele, 1946. jan. 14.)

Egyéb források:

Építésügyi értesítő 1949. december 3., 17. Szemelvényeket közöl: Csurgó 2007: 112–113.

Helységnevtár (KSH) 1973.

Historia Domus: Kapitány Gyula plébános feljegyzései 1901–1906. Letölthető: <http://hantos.ementor.hu>

MÁSZT: Magyar Állam Szervei története 1945–1990. Magyar Országos Levéltár adatbázisa. Elérhető: <http://www.mol.gov.hu/>

MTI 1943. okt. 10. Tudósítás Fábíánsebestyén építkezéseiről.

MTI 1947. máj. 19. Bokrétaünnep Göböljárás új községben.

Virágzó községeket a tanyavilág nyomorúsága helyett. Kiadja a Tanyai Tanács, 1949. (Propaganda kiadvány, szerző nélkül.)

Víg István (1956): Régen tanyavilág – most: hét központi település. In: *Magyar Nemzet*, május 29.

SUMMARY

The manorial village is a typical formation of the 18-20th century Hungarian landscape having developed as secondary scatter, similarly to homesteads that have different structure (See Fig. 17). The manorial village used to be a vast conglomerate consisting of grouped scatters, units of similar rank (See Fig. 11). An inner road network, and later a light railway connected the grouped plantations. The typical manorial land could develop where closed serf villages were missing, and homestead formation had no traditions, mainly in the Mezőföld (Middle of Hungary, near to Dunaújváros), in some parts of Great Hungarian Plain, as in Békés, Kunság and in the Hanság in Nord-West Hungary (See Fig. 9). In a morphological sense, the Dunántúl's (Transdanubia) regions of tiny villages and manorial farmsteads – however dominated by large estates – do not belong to manorial villages.

Large estates were ever the target of civil and small holder circles since the 19th century as their low manpower demand greatly contributed to the impoverishment of the surrounding region (See Fig. 35). This issue could become a political program, when the aristocracy had lost its political function after the I. World War and the 'clerk state' took its place. The increasing role of the state in village housing matters enabled professional architects to participate in shaping the image of the future village. Professional planning could take place besides reconstructions after disasters, where many dwelling houses were to be completed, that is, in plantation villages. Not a coincidence then, that the grandest plantation action between the two World Wars was at the same time an architectural program, Országos Nép- és Családvédelmi Alap (hereafter ONCSA – Na-

tional People and Family Protection Foundation) controlled by Magyar Ház Baráti Köre (Fellows of the Hungarian House Society) (See Fig. 42, 43).

Municipalisation after the II World War accelerated the already existing processes extremely, since the land reform brought about revolutionary changes in the structure of the Hungarian countryside. The Peasants' Party led by Péter Veres represented the issue of new peasant villages the most consistently, therefore it can be stated that the Országos Földbirtokrendező Tanács(hereafter OFT - National Estate Directory) also led by him became the leading medium of the country architecture for a while just as had ONCSA been. The perspective goal of the new villages was to establish peasant communities with intensively cultivated small plots, like the Danish type co-operatives (See Fig. 102). Consequently the new villages were at the same time individualistic – they rejected the re-usage of servants' quarters in any form – and cooperative, that is, plantation schemes designated a large number of common plots.

Defining new villages seems problematic in the first place, because in a morphological and legal sense there are a lot more villages than whose municipalisation and construction the OFT took part in (See Figs. 46, 53, 56). According to three aspects, the number of new villages established on large estates can be estimated about a hundred, wherein the construction of about 15-20 villages commenced between 1945–1949 under the direct command of OFT.

The new villages were established nearby the one-time manors as a fundamental difference to the former plantation method that concentrated around railway

stations (Fig. 82). However the infrastructure of the manors was to be employed only temporarily, as all was condemned to be pulled down except the church, school, mansion, or a steward lodge. Yet the prolonged execution and the communist takeover made the steady implementation of plans impossible, all the more, as the kolkhoz-cooperatives and state estates received the manors of the former large estates as starting assets.

Thus ideally the new villages were independent from the previous morphological potentials as far as buildings were concerned. The manorial roads proved determinate nevertheless. The most interesting ground plans developed where an existing junction thawed the otherwise rather rigidly employed raster-like ground plan. Naturally there arose notions that differed from the raster, complex ground plans of space sets, avenues and rings, yet these either never came to execution or got simplified significantly (Figs. 83, 84, 85). The typical plantation village is a double row of plots and a simply engineered system, where one block was left to accommodate community buildings (Fig. 88). Besides peasant plots, allotments were ready for craftsmen and intelligentsia, yet applicants were infrequent.

The centre in Budapest tried to control the construction of plantation houses. The opportunity for state orders agitated the whole contemporaneous architectural society. Reports from that time claim that some 400 plans had been conceived. The winners followed the line set up by ONCSA, but with even more emphasis on modernism. Not only ornamentation, but opening the solid mass in any way was avoided (See Fig. 137). As an only concession they allowed verandas, yet an imminent regulation to build three living rooms soon entailed that the rooms were enlarged into the place of verandas. The ground plan

thus formed was closer to square than to the traditional peasant house. Although this spatial structure could have been covered with a tent roof, yet for the street effect the ridged, gabled roof was enforced.

To sum up this period, it actually represented a modest architectural modernization, as its main features retained the traditions of rustic architecture and possibly mended it as well. The new holders did not clearly welcome the corrections that hindered the representation functions of the house (no ornaments, no fancy room). However the general poverty posed an even greater problem, which made it impossible to revive the Hungarian countryside in those years. Still in most of the plantation villages, house constructions passed through into the 50s, into an era that was not going to maintain peasant economy. Nonetheless the rustic model plans remained in circulation, while the locals preferred the urban-suburban-like buildings instead. Even though the new villages could not fulfil their original goal completely, so that they did not become model villages except for one – Mátyásdomb -, their typical settlementscapes differ significantly from those of historical villages.

Criticism of the rustic (and provincial) modernism

The new villages were to materialize utopian ideals, but for the lack of financial capacity and social volition they have only come to half-completion. The question remains though, if fully realized whether they would provide that harmonic aesthetic experience that the designers had projected. Probably not. The biggest problem of rustic modernism is the depressing regularity of schematic solutions that turn tedious eventually (See Figs. 186, 193). Although the standard houses on the

punctually designated plots produce a rhythmic scene, but somehow as metronome will do a musical rhythm. The straight plot ends – especially when highlighted by fences – delineate a masterly perspective line, yet it is in doubt that this perspective itself is an achievement. There were attempts to open up the chessboard-like system of places and streets, but most of these ideas never left the safety given by the ruler (See Fig. 83, 84). The ideal of allotment in new villages was the smooth paper surface where the standard for good engineering was to achieve the shortest distance between public utilities (Figs. 92, 93). While all solutions were explained by financial rationality, the question did not arise that what costs tailed from levelling the ground as it had never existed. Let alone whether such a ground levelled to smooth paper retained something from the naturalness of the accommodating environment. The old manors used to stand on smaller heights, and when necessary, the clusters of buildings could scatter about forty-fifty meters from each other. As the undulation of the terrain significantly determines the formation of plant communities, also the buildings might seem to be character elements of hilltops, plots or knolls of similar potentials (See Figs. 29, 30). The new villages were imposed on the land on the other hand and transformed it. This mentality deeply penetrated the whole of the 40s from town planning through village construction to agricultural plant organization. Military terms dominated the entire land cultivation like conquest or subjugation (ZÁM 1987: 12).

Engineers attempted to detach the conceptual planning of the new villages from the land as well as from the existing settlement heritage. The ideal new villages did not consider the morphological antecedents as if it all had been a vacant ground to conquer and civilize. This was a sharp

shift compared to the first half of the 40s when manors, servants' quarters and barns were to be integrated into the structure of the new village in the first phase of planning (See Fig. 107). When we talk about rustic modernism, rural modernism we face the same ahistorical mentality that imagined a spa resort in the Tabán, and detached block house estates in the stead of Pest's fin de siècle districts. Conquering nature also occasioned conquering or at least relinquishing the past, although by remarkably finer means than suggested by the urban parallels.

The conception of omnipotent architecture eliminated time from the settlementscape. Except for a church or a more demanding building it endeavoured to accomplish everything from the foundations. The totalitarian planning practice pretended to have found the ultimate form for answering potential needs. Here of course it ran into contradiction with itself, because otherwise it sought the new and ingenious. To put it in another way, buildings foreign to the original conceptions would predictably emerge in the contexture of the new villages within ten or twenty years, yet the projectors ignored this (See Figs. 176, 177, 184, 199). The style that had eliminated time (would have) brought about clear, pleasant villages built according to uniform principles, yet doubt arises here as well whether all this represents absolute aesthetic values. There is neither past nor future in the phalanstery village, it is completed once and for all (See Fig. 88). Such a village imparts completeness as if only one of the successive generations could have had the opportunity and right to create the settlementscape.

Eliminating time relates to neglecting social participation and to indifference towards social changes. The new villages strove for a better world without the villagers actually wanting it. The centres con-

verted to parks might have proved to be attractive leisure alternatives in an embourgeois small town, but not in those villages where even in the 80s the common ground for park was allotted saying 'everyone has his own garden anyway'. The aggregation of houses to reduce public utilities costs also seemed a useful thought, but as a matter of fact running water was only installed in most places in the 70s and sewerage in many areas has not been completed. Also the green technologies of the recent decades impugn the paradigm that cost effective operation of houses requires aggregated building-in. (1)

However the lack of social participation took revenge in house planning at the most. Architects freely shaped the family's living space by retailoring the inner rooms, yet for their socialization the given family did not require those civic rooms that were crammed into the small rustic house. Separate bedrooms for the two genders, living room and bathroom were all such new inventions that the dwellers would only require in the 60s-70s. Whereas there was a given mobility tendency that materialised in the urban appearance of the house, for example in rich plaster architecture (See Figs. 113, 114). Architects ignored this. They wanted to drive people back to whitewashed walls and undecorated gables, and primarily to those peasant houses whose form had already been dissolving for sometime in Hungary (See Fig. 144). As a paradox in this situation, the post-war standard design involuntarily contributed to the accelerating disappearance of rustic spatial forms. Along with the plans for rural intelligentsia that provided ready patterns for quadratic cube houses imitating urban effect (See Fig. 135).

As concerns the aesthetic effect of the dwelling houses I can repeat all the criticism expressed about evaluating the whole of the settlements. The houses waived

eventuality and personality, therefore remained rigid and extraneous. The uniformity of the houses can be even more depressing than that of the streets, since it symbolizes the totally uniformed average. The original rustic peasant house – although following the same ground plans almost everywhere – never became totally uniformed. Surprising therefore that rustic modern standard plans did not count on the wealth of varieties hidden in small details at all. Or perhaps not, considering how much the projectors opposed any kind of atectonic ornament, like shapes carved into the shutters, doing up pediments or framing jambs.

Noteworthy is the effect of standard design on social division of labour. Prefabricated windows and doors were cost-effective though, nonetheless they discarded the local carpenters' craftsmanship. Thus typification contributed to the decay of the rural handicraft and to the influx of industrial goods. This is remarkable, even though the shapes of the solutions designed in that period invoked the scale and mentality of rustic traditions (See Figs. 140, 141). The absence of handicraft took its toll where rustic modernism would have needed it the most. Well, contemporaneous architects were right in that the secessionist and other plaster architectures disturbed the shading effects of white surfaces. Meanwhile shading effects appearing on the white masonry are effective when the lesser and bigger unevennesses of the wall ripple the play of light and dark. Only human hands can create such a wall surface. In fact the more professional is the execution of the building the easier is to achieve glass-smooth surfaces, which leads to that the light-dark effect gets simplified to a stripe-like border in the given day part (See Fig. 104).

Finally concerning the aesthetic values of rustic modern dwelling houses, the role

of time has to be emphasized. No complete building existed in rustic architecture. When the family grew, an extra room was added, and when a household activity ceased the pertinent outbuilding was pulled down along. Rustic modernism tried to take this motion into account by leaving room for extensions, but also determined its future place and dimension (See Fig. 124). Thus the extension did not account for the changes in the architecture of the building. In other words, it was expected that the buildings would still show the same base form after 40-50 years. The traditional rustic architecture was less scrupulous: it allowed expansion towards the street, or extensions from the yard, or pulling down things (See Fig. 147). The different solutions lent unique character even to those houses that had set out from the same base form. The greatest value of old houses derives from their complex morphology, which results from reconstructions. As a contrast, rustic modernism considered and realized this branching development in the passing time as an explicit threat (See Fig. 147).

Actuality of rustic (and provincial) modernism

Village planning of the 40s was a great opportunity in the modernization of the Hungarian countryside. In a more fortunate historical situation it could have moderated the immense forthcoming changes of the following decades. Notwithstanding that the projectors' conceptions could not be fully realized even on the level of new villages, they had several achievements that may apply to today's village organization and rehabilitation.

For example rustic modernism has established the model of new village centre which no longer consists of only a church, or a school and a post office, but dozens of

common institutions, amenities (See Figs. 95, 96). It has also eliminated the excessive power representation of the communal buildings, and dissolved the rigid borderline between official and private spaces. It has treated village hall, school, health centre, etc. as one spatial composition where the visible plot borders dissolve in a relatively large area (See Figs. 169, 170). Public offices can be walked around, segregated parks and spaces for offices and upper classes disappear. As today the spatial separation between social classes is increasing, this conception of communal spaces is worth deliberation. Spatial penetrability fosters social penetrability and communication as well, because it does not exaggerate the obviously existing hierarchical relations in official levels and forms, as well as in among citizens. One should just consider the council halls, the light and commodious waiting corridors that have created the framework for a more democratic and liveable office administration (See Figs. 161, 172).

Coining a fashionable word I can state that the rustic modernism imagined a provident state with high quality public spaces used by everyone. Large parks, promenades in a civil sense were established around the buildings to eliminate the segregated managerial space of the actual state administration (See Fig. 204). Despite that villages have not cared for public domain arrangement for decades they do now. As rustic modernism employed not only smaller groups of trees, but promenade-like allees, parks, shelter forests, and even sports complexes; it has created a holistic aspect of green networks interweaving the villages. It is needless to emphasize its importance today, especially in the view of last decades' suburbanization experience. Conspicuously in the foreground of the capital (Budapest) and some bigger country towns, allotments will soon eradicate all free spaces

if no green axes and corridors have been planned – thus eliminating the greatest asset of the countryside: the natural environment.

However the most directly utilizable solutions of the winning tenders of the 40s do not relate to settlement organization. When rustic modernism promoted the civic modernization of the longhouse, in fact it has given fundamental instructions to the current utilization of the rustic housing stock. The tank-like longhouse may be adopted to accommodate modern life styles without roughly interfering with the spatial effect of the building towards the street, and generally with the orderly containment of mass form – by adding an extra window to a live kitchen, placing bath and auxiliary rooms along the northern wall, with a corridor to join them and relieve the veranda, or opening a breakfast terrace to the garden with a smaller winter garden at the rear (See Figs. 128, 129). Furthermore the best utilization of the longitudinal plot is a house situated along the side border, which also provides the dwellers with a separate, visually segregated court from the neighbour, and then today's individualized house ideal is close at hand. The spatial disposition of rustic modernism may at the same time assist two principle systems in dispute. People who in principle object to any interference in the case of historical buildings can appreciate that the heavy modernization of flats may occur without upsetting the streetscape or even the courtscape. This appeals to the other party all the more: it is not quintessentially true that modern housing forms should necessitate new house models.

(1) Let us consider the houses utilizing geothermics that can only be implemented in rather large plots, or on site wastewater treatment or solar collectors that would also require sparser building-in. Although all these advanced technologies fall far from

the meagre everyday life of today's villages still they do have an effect. It is fashionable for instance in Lökösháza to pull down vacant houses to plant 'energy forests' instead. This shows that ultimately not a cable but a more extensive environment should supply the energy demand of a house.

1. Arrangement of Újdombóvár, an ideal manorial village. The distant farmsteads were annexed to the nearest closed village, and also a new village was taking shape, the later Dalmand. *eszmei*
According to Benisch 1940, partly the author's edition
2. Arrangement of ideal manorial villages of Majsamiklósvár, Szemcsed and Fürged. In Tolna County which has a dense village-network, Majsamiklósvár was eliminated in a way that its whole territory was annexed by the neighbouring settlements
According to Benisch 1940, partly the author's edition
3. Spatial distribution of ideal manorial villages between the two World Wars.
According to Benisch 1940, the author's edition
4. Comparison of the concepts of manorial village, manorial farmstead and ideal manorial village.
5. Spatial distribution of large estates in the 1920s. Apparently, *latifundia* were aggregated mainly on the plains or mildly articulated lands. In the Alföld (Great Hungarian Plain) however, not only landlords and the Church, but also towns possessed large tracts of land.
map: According to Hantos 1926, partly the author's edition
6. The different structures of land of Hódmezővásárhely and the Károlyi demesne in military survey of 19th

- Century. The first is a densely settled peasant world of homesteads, while the other is a special settlement form adjusted to the large-scale production system.
- Third Military Map*
7. Mezőföld was the home of manorial villages.
Third Military Map
  8. In Somogy County, manorial farmsteads settled into the gaps of the existing settlement network of tiny villages, therefore they could not become contiguous manorial villages.
  9. Good soil was the physical geographical prerequisite to establishing manorial villages.
map: according to third military survey and data by Láng 2002: 379.1926, the author's edition
  10. Magyaróvár demesne gained large arable lands due to the land transforming works of the 18-19th centuries. A manorial village was established in the ploughed lands, then in its stead two new villages Várbalog and Újrónafő were built in the 1940s.
Third Military Map
  11. A manorial village is a settlement is the landscape which is established as a consequence of rational planning in the 19-20th centuries. Its weak centre is the inner manor often with a church, mansion and a village-like street. The road network partly functions as streets because scatters of the same settlement system communicate via it.
  12. The large manorial landscape and the little peasants' parcels lend a different image to the region. At the Austrian-Hungarian border, in the cases of Halbtorn/Féltorny and Albertkáz-mérmanor this difference is still well observable.
satellite image: Google Earth
  13. The Károlyi demense in Derekegyház with a regular baulk system is a typical example of the agricultural organization of labour, which is independent from the landscape and the local customs.
map: Derekegyház...
  14. The raster-like structure of paths across the fields assisted (helped) the municipalisation of manorial villages whereof one or two squares were designated to establish a village of chessboard ground plan as it happened in Újrónafő in the 1940s.
picture source: ww2.legifotok.hu, Somogyi-Tóth Péter
  15. The manorial village as land architectural cluster. The Nagycenk lime alley runs between plough lands of large tracts from the castle to the lookout by the lake.
According to Gerzson-Szilágyi 2011 partly edited
  16. Entrance of Mezőhegyes. The tree alley was the essential element of the character of the manorial village.
Archive postcard, and present state
  17. Road networks of the homestead and manorial lands, and the view of the settlement from the roads. The town is the centre of the homestead region where from the bourn roads set out radially and branching. The manorial village has no clear point of gravitation, thus its road network is casual and slightly adjusting to the inner manor and since the 20th century to the railway station. The two types have different settlement scapes opening up from the roads. Small yards align the homestead roads frequently as if one walked in an airily built up village. Walking the manorial roads on the other hand, the settlement dimly shows up. Usually a forest shelters the buildings that stand in the middle of large

- fields, therefore the manorial land seems even more isolated.
18. The difference between homestead and former manorial regions today on the outskirts of Szegvár and Derekegyház.
satellite image: Google Earth
  19. The manorial road network was organized independently from the settlements. Thus, such kind of crosses and branches, where no houses stood often were occurred. The 20th century municipalisation frequently preferred such junctures as it can be seen in the example of Nagymágocs.
source of picture: ww2.legifotok.hu, Somogyi-Tóth Péter
  20. The farmsteads of the manorial villages and the railway had a mutual attraction. From one hand, railway lines were preferred to lead through large estates, and from the other hand these large estates tended to establish their farmsteads near the railway.
Third Military Map
  21. The most important light railway lines in Hungary. Economic light railways (besides forestry and mining) usually operated in manorial villages settled on the black soils. These lines had countless branches, and like tramways in towns did the trains run in the farmstead villages (grey). Railways of the homestead region on the other hand rather resembled the longitudinal tracks of the traditional public railways.
Map: light railways, partially revised
  22. Possible classification of the farmsteads of manorial village.
according to Eperjessy 2006's division, author's edition
  23. Villa in Mezőhegyes. The manorial village was a well-organized agricultural factory.
Archive postcard
  24. Besides productive functions, the manorial villages were holiday resorts at the same time, and for that reason elegant parks, mansions and guest houses were built (Mezőhegyes).
  25. The agrarian population settled on vineyards and lived in deep poverty, which is indicated by the fact that the 19-20th century rustic decoration practices have left only sparse traces in the architecture (Nagyvenyim).
  26. Layout of the manorial village of Előszállás from 1846. The road network is still adjusted to the track of the roads passing the pastures. Előszállás is an inner manor in the most important juncture, at the branches the most important auxiliary manors emerged from hamlets and villages: Karácsonyszállás and Nagyvenyim. A regular plantation village is also found here: Hercegfalva (today Mezőfalva). The smaller new manors are the result of rational settling and the road network stringing them is taking up a raster shape.
Map: according to Előszállás 1846, author's edition
  27. A few typical ground plans from 1846. Előszállás is an outstretching demesne centre of clusters, with church, mansion and stud stable. Nagykarácsony is smaller but it also has a randomly built structure. Hercegfalva is an absolutely regular plantation village. The buildings of Bernátút, Kisvenyim and Mélykút compose closed or half-closed courts.
Map: Előszállás 1846
  28. Nagylók-középmajor in 1948 at the time of the formation of the new village. The manor appears to have three separate groups: first is the servants' quarters, second is the stables, third is miscellaneous (here probably were re-

- tired serfs' quarters and bondagers' barracks).
29. Zichy demesne of Nagyláng above, Aba's high street below in the 1930s. This pair of pictures plainly express the fundamental difference between manorial and tenant village. The manor is characterized by free orientation, blocks of imposing dimensions and expansive interspaces while the village has boundplot order and dense building-up.
photosource: Kogutowicz 1930: LI
  30. Szántódpuszta's open-air museum. The building stands on a smaller knoll sheltered by trees against the wind. Only the rational orientation imposes some order in the cluster of blocks with various shapes and function (source of picture: ww2.legifotok.hu, Somogyi-Tóth Péter).
  31. Fenékpuszta, near Keszthely. The stud ranches stand out from the 18-19th century farmsteads for elaborate design. The buildings form regular half-closed courts, and there is also a mansion.
photosource: Heinrich-T.-Straub 2009: 62
  32. Manorial stables of Nagyvenyim. The large-scale longitudinal blocks flank a quadratic court.
  33. Allotting demesnes chiefly enriched the large estates so they should be treated differently from a socially-oriented settlement. Kisláng, a Zichy demesne was allotted in the beginning of the 1900s. Street distribution follows the allees of the old manor.
  34. Difference between plantation and allotment
according to Körner 2004, author's edition
  35. The economic success of the manorial village was partially due to low wages caused by manpower surplus. The management of the manorial villages strove to limit the populace to ser-vants. The surrounding lesser or bigger villages absorbed the excess populace overstraining the provision capacity of the earth. So much that from the 19th century onwards, people began settling half-illegally in the vine hills within the demesnes. Without possessing land, the livelihood of the populace on the vine hills almost completely depended on the manorial seasonal jobs. However, the masses of harvesters arriving from distant parts worsened their wage options greatly.
  36. Population on the outskirts in 1930. The territorial hub is evidently the homestead region of the Middle Alföld where manors played only a secondary role in population deconcentration. Whereas in the Dunántúl (Transdanubia) people were settled down scatteredly, one of the most important reasons of this spatial expansion? is the manorial village.
source of figure: Thirring 1932
  37. Hantos-Újtelep is a typical formation of the land reform between the two World Wars. The building plots allotted about one and a half kilometer from Hantos did by no means violate the economic interests of the large estate. The plantation closed from transport had little development potentials.
  38. Reconstructed house plan in Nagyút plantation village built in the bourn of Kál-Kápolna in 1939. The building is a late example of FAKSZ (Village Small Flat Building Society) houses, as the architect conformed to the contemporaneous vil-lage traditions both in ground plan and ornamentation (plan: Bíró).
plan: Bíró, visualization by Orsolya Horváth

39. Peasant houses mentioned as FAKSZ houses in the high street of Lökösháza. The slight unevenness of the street line indicates that rustic architecture and not rustic modernism created this row of buildings.
40. The rustic dwelling house subsidised by ONCSA (National People and Family Protection Foundation) followed a near uniform ground plan system. Although not all plans included it, it was a good initiative to divide the kitchen longitudinally gaining better lighting.
article: Vörösmarty 1941: 38
41. The new ground plan meant new life style. The living room with alcoves should have taken the place of the former fancy room. People nevertheless clung to the traditional living space usage.
photosource: article: Vörösmarty 1941: 38
42. Dwelling house variant for ONCSA in Pest County. The plan series is not complete, but as it can be seen in the presented material, buildings of very different proportions may be realized with small changes. The architect tried to impart a 'Pest County' character by shaping cylindrical columns, walled up pediment and round attic opening.
plan: Imrényi
43. The projectors of the ONCSA houses regarded them as the revival of the countryside by the accentuation of traditions. They employed different roof shapes in different regions, and although they claimed simplicity they also used ornamentation generously as seen in this house from Nógrád County.
plan: Antal; Gosztonyi, Padányi, see plans without name: article: Vörösmarty 1941
44. The dynamism of establishing legal new villages from 1900 to 1970. Although the process went along the 20th century, the decade after 1945 clearly stands out for its intensity.
othersources: according to Helységnévtár 1973 data, author's edition
45. The most frequent reasons to establish municipal new villages. Although the general consciousness remembers the elimination of the homesteads the most, the municipalisation of the manorial villages was also significant in the 20th century history of the countryside.
othersource: according to Helységnévtár 1973 data, author's edition
46. Legal new villages established in the place of manorial villages
othersources: according to Helységnévtár 1973 data, author's edition
47. One of the few remaining homesteads in the bourn of Lökösháza. The allotted manorial demesnes became homesteads in the 40s, yet most of the buildings a couple of decades old were demolished at the turn of the 60s-70s.
48. Kunadacs in 1958. The map displays well the breaking up of the former manorial fields, as well as the core of a new road network gravitating towards the homestead centre, however it could not develop further due to the contemporaneous anti-homestead policy.
map: topográfiai 1958 according to author's edition
49. Újrónafő lies at the western border of Hungary, and Árpádhalom in the so-called Viharsarok (southeast). The municipalisation of both settlements goes back to the before World War 2-era. Újrónafő shows no traces of homestead formation, it immediately turned into a closed village. Meanwhile Árpádhalom had become a ho-

- mestead region by the 1950s occupying the large tracts of the former manor, and in the 60s it was again municipalised. The grey part indicates the present municipal area.
map: topográfiai 1958 according to author's edition
50. Settlement plan of Nagyvenyim. The vine hill originally consisted of a street perpendicular to the high road, and later a few houses were built on the other side of the road. In 1947, the people demanded that the vine hill be annexed to the municipality of the new village. On the short run, the village gained an allotted municipal area. On the long run however, it has kept the settlement divided since the former manor and the vine hill cannot merge because of the ravine between them.
Map supplement E.3.4.
51. Vine hill quarter of Nagyvenyim today
source of picture: ww2.legifotok.hu, Somogyi-Tóth Péter
52. The difference of municipalisations after and before 1945. As for relative weight, before 1945 the transformation of the manorial villages were more dominant, while by the formation of the communist dictatorship the elimination of homesteads became the most significant process.
53. Names of villages and farmsteads in the archive of OFT (National Estate Directory)
54. Kislók today belongs to Sárbogárd, it is one of those new villages that has never been built up entirely.
satellite image: Google Earth
55. Dissipating/Vanishing homestead region in the bourn of Bélmegyér, a new village. After the land reform, first homesteads were built. The ones close to the settlement cores have persisted, while only bushy-woody patches indicate the once remote ones.
satellite image: Google Earth
56. Settlements municipalised from a morphological aspect
author's edition, according to the third military survey and current topographical maps
57. The official selection protocol of settlements. The TTT (Plantation Negotiation Council) was primarily an operative organization, the final resolutions were made by OFT.
according to archival source: E.6.1., author's edition
58. Nagylók settlement plan. The first settlement plans were only to designate the municipal area and the borders, and excluded house plot allocations. A characteristic of Nagylók was that it had had a village-like interior and even a railway station in the form of Gorda-telep. Despite all this, the new village was designated separate from these morphological potentials.
archival source: E.3.8.
59. Building Code of Lökösháza. The Land Registry administration tried to control the construction issues of the new villages so that not mere plantations but attractive villages should be built.
archival source: E.13.3.
60. The idealized landscape of the new villages: horticultural fields in the title page of Imre Somogyi's book 'Towards a Hungary of gardens'. Intensive gardening should have replaced the large wheat fields.
Somogyi 1942
61. Savings bank in Lökösháza. When planning the new villages, there was a special emphasis to allocate appropriately the institutions serving economic cooperation. Nevertheless, the buildings themselves often came to construction only after the beginning

- of the 60s in the style of rustic modernism.
62. Cooperative shop in Lökösháza, with the shadow of the tower of the recently build church in front.
  63. Le Corbusier's cooperative village is the most extreme example utopia of collectivism with a five-storey dwelling house, village hall, cooperative shop, club, silo, workshops and garage. Although leftist architects could set out from the ideal above to engineer socialist village scape, reality required the family houses using private endeavour.
plan: Le Corbusier
  64. Block houses in Mezöhegyes. There was no financial backing until the late 60s for these projects, and then in the agricultural boom of 70s they were – in a simplified form though – executed.
  65. Southern barracks in Mezöhegyes. Although the totalitarian collectivism was a leftist ideology, the construction idea of blockhouse and multiple flats derives from the large estates based on military patterns in the countryside.
  66. Young lady's portray and a servant's licence book from between the Wars period. The manorial villages created exorbitant conditions in a scale from the proprietary aristocracy's richest families to serfs without a house and dependant in person.
Source of pictures: the local museum of Kisszállás' school
  67. The way, as the manorial village was transformed socially into a new village between 1945-49. The previous dichotomy that had been the world of landlords and peasants continued in the relation system of state and new holders. The 1945 land reform abolished the class of large estate owners, yet their specialist staff were welcome.
  68. The new holders arrived from the poor peasantry who retained their rustic micro world in the socialist era.
  69. Demolition plan of Ercsi demesne. The OFT took regular inventory of the standing manorial buildings between 1945-47 for recyclable material.
  70. Plantation house in Nagykarácsony. The bricks from manorial buildings were relished therefore they were often left unplastered to release their decoration potential, in an imitation of the old manorial buildings.
  71. Besnyő plantation village was to be built nearby Ercsi, and OFT intended to make it a model project, thus OFT had the stables built as well. The locals call the 36 houses completed in 1947 as 'ten house' (with one window), and 'twenty houses' (with two windows).
  72. Constructions planned in 1947. Although the numbers were not excessive, the schedule could not be met.
according to archival source E.11.1.
  73. One-time poor peasant's home in Lökösháza. The newholders' spontaneous house buildings in the grip of destitution lagged behind the subsidised ideal of house construction in both quality and scale.
  74. TSZ (cooperative) barn with tractor drive from the 1950s in Lökösháza. The rigid functionalism of the rustic and the provincial modernism shifted towards representation in the years of social realism.
  75. Culture centre in Besnyő from the turn of the 60s. The building incorporates both social realism (protruding roof) and manorial (longitudinal block shape) architectural heritages.
  76. Building descriptions from the propaganda of the Homestead Council in 1949. Although collectivism was

- under way that time, the house shapes were still rustic.
source: Virágzó 1949
77. The theoretical ways to the municipalisation of the manors and the resultant new settlement forms. In the first case villages along the long road, or road-villages occur, in the second a homestead region does, while in the third smaller plantations organised around the cooperative model estates take place retaining the former manorial structure. The planned new village is only the fourth variant.
78. Amount of allocable arable lands in Fejér County according to Sándor Nagypataki's report (1945). The sheer amount of allotted lands did not create new villages. The significant manorial village hubs like Csákvár, Mór, and Seregélyes attracted the newholders as well.
according to archival source: E.1.2. data, author's edition
79. The theoretical crystallization points of the new villages: further allotment on the vine hill, expanding the plantations settled in the middle of the 20th century, allotment by the railway station, and the most frequently employed method was to allot house plots in the fields around the manor.
80. Előszállás became legally independent in 1928. The successive plot allotments moulded its peculiar shape. In 1945, the new village was projected onto the fields disregarding all previous plot formations.
according to Open Street Map, author's edition
81. After the World War II usually such sites were chosen for settlement that had had a homestead church. A few years later it lost significance with homestead centres, as in the ideal village of the 1950s the culture hall replaced the church. Most important buildings: 1=culture hall, 2=school and sports ground, 3=guest house, 4=council hall, 5=office, 6=post, 7=shopping centre, 8=nursery, 9=infants' nursery, 10=surgery, 11-45 large estate service buildings
plan: Kotsis
82. Relation of the new villages to the former manor. The new villages were usually not settled directly on the manor but next to it on the fields. Their street distribution however depended on the former manor as they were allocated and adjusted to the space pinpointed by the manorial roads.
according to military survey and Open Street Map, author's edition
83. A detail of the interior house plot allotment plan and map of Besnyő from about 1980. The original conceptions projected a radial-ringroad system including squares, allees and pedestrian passages. During the implementation sports grounds replaced the market place, the square and boulevards never got constructed, and the plots grew onto the footways.
map: according to Besnyő, and archival source: Y.928.6. author's edition
84. House plot allotment plan of Lökösháza without plot borders. The plan is noteworthy for the inclusion of the manorial heritage, mainly its park and mansion. Had it been fully implemented, not a village but a smaller town would have been established with immense public spaces, promenades, artisans' and service streets.
archival source: E. 13.4., partially author's edition
85. Lökösháza in 1963. The allee was partially realised, the ringroads existed rather in their names, and a high

- street was built instead of a main square.
- map: Lökösháza according to, partially author's edition*
86. Zsigmond Móricz's village, the plan of an ideal village discarded the raster shape. The terrain configurations determine the tracing of the streets, the soggy parts were left for woody, shrubby groves. The spindle-shaped main square is also embraced by trees. Public buildings: 1 = church, 2 = village hall, 3 = culture hall, 4 = shopping centre, 5 = school, 6 = health centre.
- plan: Schömer partially author's edition*
87. Plots were allotted according to the radial-ringroad system in Nagylók's Szilfajor quarter over the railway. *source of picture: ww2.legifotok.hu, Somogyi-Tóth Péter*
88. Ideal new village plan of Máriaháza in 1949. The raster-like settlement disposes on a middle main axis. The size of the corner main square is variable just as well as the ground plan may be extended in almost any direction. *map: Máriaháza*
89. Two historical structures show Hantos' raster-like ground plan. First, there is the park with the mansion in the middle of the picture, also the street that runs in the bottom of the picture is the heritage of the one-time peasant village. *source of picture: ww2.legifotok.hu, Somogyi-Tóth Péter*
90. In Kisszállás the manorial centre attaches to the originally straight axis so the parallel streets were easily adjusted it. *source of picture: ww2.legifotok.hu, Somogyi-Tóth Péter*
91. Nagylók's ground plan shows the most common raster-like form. The rustic buildings were placed into a corner in the middle of a park. The street that runs out in the bottom of the picture joins the previous plot allotments and the quarter around railway station. *source of picture: ww2.legifotok.hu, Somogyi-Tóth Péter*
92. As compared to the beginning of the 40s the plot sizes diminished continually. This affected the holders' plots, but even more did the house plots of the artisans and formerly privileged rural intelligentsia.
93. The central problem of planning village centres was to minimize the costs of installing public utilities. Therefore the system of double, parallel plots had to be applied everywhere. *Source of figure: Perényi-Faragó-Major 1962: 170*
94. Nagyvenyim at the time of the first plot allotment. Efforts to form a dense village structure are obvious. A centre was planted by the manorial link road. *archival source: E.8.2.*
95. Nagykarácsony's general work plan in 1950 made a vision of a grand-scale centre. The place of the new village centre is indeed remarkable, as municipalisation had commenced around the church between the two World Wars. The service station and its compound signpost the volte-face of 1949. Interestingly enough the plan included a high number of semi-detached houses for the intellectuals. However only a few elements of these notions came to implementation like the school, village hall or sports ground. The main square was partially allotted and the reservoir was placed here as well. 1 = police, 2 = culture hall, 3 = service station compound, 4 = service station, 5 = party headquarters, 6 = civil servants' flats, 7 = phar-

- macy, 8 = village hall, 9 = cooperative shopping centre, 10 = surgery, 11 = school, 12 = nursery, 13 = church, 14 = coach station, 15 = flats for teachers and nursery teachers, 16 = sports ground.
- map: Nagykarácsony, partially author's edition*
96. Ideal village plan that reflects entirely the principles of modern architecture. The structure is absolutely solid, plots are small with semi-detached houses. The centre was completely separated from the living function, also a green strip ran between the village parts and the railway – that time emitting a large amount of pollution – ran far from the dwelling parts.
- plan: Kismarty*
97. A typical example of modern village planning – transforming from rustic to provincial – is the Hortobágy village built on Debrecen's plain. Its building commenced one and a half decades after the land reform, in the 60s. The vacant area between the road and the railway designated the longitudinal shape. The dwelling and managerial functions, moreover the touristic area are clearly separate. Plots are regular and small, not appropriate for cultivation.
- source of picture: ww2.legifotok.hu, Somogyi-Tóth Péter*
98. Nagyvenyim's present centre has a relatively loose composition as opposed to the dwelling quarters. As for reasons the building have diverse functions and shapes, the greeneries string up the the whole sight, and fences are lacking.
- source of picture: ww2.legifotok.hu, Somogyi-Tóth Péter*
99. Hantos' former mansion today functions as a school. In most new villages the planned public institutions got built up decades later or never. Thanks to that, many manorial buildings escaped demolition, and first received a temporary then a permanent new function.
100. Kisszállás' former managerial flat was transformed into culture hall in the 1950s. The colonnade with tympanum seamlessly satisfied the social realist taste as well.
101. The church and vicarage with the adjacent park at the periphery of the settlement in Nagyvenyim. From the manorial heritage, the projectors of the new villages were to permanently keep only sacral monuments, manor houses and mansions of heritage value, but without delegating them with significant roles.
102. From a Hungary of gardens to the kolkhoz village. At the moment of designating the new villages, the formation of closed villages was not a primary objective. The model estates were planted around a former manorial centre. The new holders' plots were allotted here as well, often scattered in a homestead manner. A voluntary economic and social cooperation should have coordinated the loose settlement structure. Whereas the kolkhoz village is/has? a dense settlement structure that is – in a social sense – under direct control of the central state administration. The lands belonged to the kolkhozes, while the production equipment (machines) did to the service stations.
103. Workers' flats in Bréda-puszta near Lökösháza from 1950s. Building was banned for individuals on the outskirts, while the state established several agrarian housing estates there to supply the manpower demand of the cooperative centres and service stations.

104. Hungary's first service station was designated in the stead of Kisszállás' advanced manorial estate. Dwellings for workers impart rather the world of farmstead architecture and not that of rustic modernism.
satellite image: Google Earth
105. Kiskokasd manor near Mezőfalva. The cluster of the old manorial estate is loosely settled and embraced by trees as opposed and separated from the dense blocks of the modern agricultural service centre.
satellite image: Google Earth
106. Hantos' granary, bricks from demolition in front. As the cooperatives collapsed in 1990, the old manorial buildings lost owners and they have been fast decaying since. Even more as today the used brick wall-surfaces have come into fashion as an aesthetic means in modern urban architecture.
107. A refurbished servant's house in Újrónafő at the beginning of the 1940s. Before the land reform the plantation villages were not revolutionarily against the large estates therefore refurbishing the manorial building stock had no ideological opposition.
archival source: Y.318.1. according to author's edition
108. Conversion drawing of Csókmő-Kórósziget plantation into supervisor flat at the beginning of 1940s. The layout is plays the civic needs of the age, that is, the genteel middle class' world as opposed to that of the peasant plantations.
archival source: Y.244.2 according to author's edition
109. Division of a steward's flat in Nagyvenyim (1945). The stewards' buildings were temporarily divided into holders' flats of room-kitchen-pantry arrangement.
archival source: E.10.1.
110. Division of a steward's flat in Alsókisvenyim. The building included a one-room school, and a flat for intellectuals with two hallways. Rustic modernism also planned and put to practice the miscellaneous functions of school - teacher flat, health centre - nurse hostel, church - vicarage.
archival source: E.10.1.
111. Division of a steward's flat in Mélykút. A telling example of temporality and transition is that there was a steward instead of a plantation supervisor, and generally the fact that the best earning officials of the village were accommodated in tiny flats instead of separate houses.
archival source: E.10.1.
112. The new division of Peszéradacs' servant houses. The most important objective in these temporary-like refurbishings was to rid of the common kitchen. Otherwise, conversion options to the buildings were left out as demolition was pending even on the short run.
archival source: E.8.1.
113. The whole leading architectural elite condemned the emergence of ornate villas reflecting bourgeoisie tastes in villages.
114. Kálmán Tóth, the leading figure in house planning after the World War II scorned not only the urban villa but also the sort of building-up that turned onto the street and later became row houses in villages.
115. House plans for plantations from Kál-Kápolna Nagyútat the end of the 1930s. The buildings entirely conformed to the local construction practice in both ground plan and ornamentation.
according to archival source: Y.262.1. drawings made by Orsolya Horváth

116. Typical tent-roofed cube houses from the decades after World War II. The cube house is the village equivalent of the civic flat ideal. The service rooms align to the rear wing while the street side has a communicating 'baroqueish place string'. Other furnishings of civic life are missing like the terrace to the garden.
source of picture: Tömöry 1979 : 77
117. R. J. and wife's house under construction in Göböljárás (Besnyő) in 1947. István Szűcs designed the house plan depicting an urban building of quadratic ground plan. The OMH (National Technical Bureau under Agricultural Ministry) did not oppose this plan far from being rustic. Anyway they changed the roof shape, erased the striping and had the building placed on the side border.
according to archival source: Y.928.4. newly drawn
118. The natural merge of the cube house and the old longhouse. The first house section is completely urban, nevertheless housekeeping typically did not happen here but in the rear summer kitchen.
source of picture: Tömöry 1979 : 79
119. Cube houses in Kisszállás. Cube houses especially dominate the new villages of the Alföld. As the formation of closed villages got delayed here for decades because the land reform had initiated a homestead building boom.
120. Southern frontal drawing of Tibor Vákár's village house submitted for the Renovation Ministry's tender. The board must have judged the Transylvanian-style building too romantic as implied by rejection.
plan: Vákár
121. István Janáky's plantation house. The speciality of the building-up is that the garden is separate from the peasant court and there is a drive-in to access the stables. The arched finish of the veranda and the hearts in the shutters impart some romantic decoration to the overall picture.
plan: Janáky
122. Clerestory plantation house plan. The basic idea derives from rustic architecture. Similar houses occur mainly in Békés County, e.g. Tótkomlós, where crop storage rooms are placed above the stables. The dwelling rooms in this plan are a lot more refined than in a contemporaneous peasant house.
plan: Gádoros
123. György Rácz's growing village house. The longitudinal division of the kitchen has already occurred in the planning of ONCSA houses.
plan: Rácz (a)
124. Gábor Presich and Lajos Gádoros: investigating the ground plan of the villagehouse. Rustic modernism intended far more than retrieving the oldvillage construction practice. It reviewed the entirety of the provincial dwelling house along with the room relations cemented by centuries.
plan: Preisich
125. Károly Dávid's village house. It is rare that the veranda runs all along an architect's house as is the stone façade propped by a remarkable abutment towards the street. The living kitchen runs all along the whole house, which was such a daring idea that it has actually never been put into practice.
plan: Dávid
126. Emil Zöldy's six-person village dwelling house. The planned rustic dwelling house had a different room arrangement than the traditional village house that extended longitudinally or in 'L' shape. As a consequence the

- veranda got partially or fully built up resulting even in quadratic ground plan.
plan: Zöldy
127. Béla Hegedűs's village dwelling house. The base shape is quadratic but the extension of the living kitchen does not occupy the whole width of the veranda thus the mass effect is somehow looser. Breaking the roof plane towards the court is also remarkable resembling the added verandas of the rustic dwelling houses.
plan: Hegedűs
128. András Ivánka's plantation house. The breakfast terrace must have been a preferable spot for an urban holiday-maker, and also the dining room served from the kitchen with a small window rather suggests urban than rural lifestyle.
plan: Ivánka
129. Ferenc Schöffler's peasant house. The veranda used to present rank in the traditional peasant house as well as the communicating and rest rooms therefore it set out from the street. Here the kitchen window is not shaded for better sunlight. At the rear however there is a passage shielded against rain, which is – if not unknown – but certainly rare in rustic architecture.
plan: Schöffler
130. Rustic modernism had a relatively uniform building formation in the longitudinal base block covered with gable roof. Such a general rustic architectural practice, when the roof ridges of the attached outbuildings recede in steps, never entered the plans.
131. László Gábor and Andor Lévy's peasant house. Solutions placing everything under one roof ultimately resulted in longitudinal provincial "band" houses. The almost touching shutters create a band-window effect and facilitated further implantation of the idiom of the modern architecture into the countryside.
plan: Gábor– Lévy
132. László Turányi's agrarian cooperative dwelling house plan from 1952. The ground plan is really foreign to rustic architecture especially concerning the corridor stringing up the sleeping rooms. The gable roof still imitates the old village, while the tympanum of the rain shelter is a landmark of the era's social realist architecture, although in Göcsej for example this shape had a rustic archetype.
plan: Turányi
133. Hugó Hervai's expandable dwelling house. In the second part of the 1950s, rustic modernism did no longer dominate provincial dwelling house planning.
plan: Hervai
134. Village shopkeeper's house, Salamon István architect student's plan. While the heydays of rustic modernism were the 40s, the new generation searched for different shapes.
plan: Salamon
135. György Rácz's urban dwelling house. The same architects projected rustic plans to the countryside and designed houses in towns with hallway and veranda, detached or semi-detached.
plan: Rácz (d)
136. Ede Regula's familyhouse. The vernacular style was forced into obscurity, became insignificant in the second half of the 50s, and made appearance only in the scale of the houses and the gable roof.
plan: Regula
137. Visualization drawings aimed to promote the building types of rustic modernism most frequently used in the

- new villages and also to persuade the builders.
- plan: Rácz (b), Kismarty L., Farkasdi-Kismarty L.*
138. Béla Bróz's plantation house plans for the Land Registry. The ground plan included the extension option for the stables although the stables did not receive state subsidy except in the first houses of Besnyő.
- plan: Bróz.*
139. László Gábor and Pál Németh's plantation houses from the set of standard houses offered by the Ministry of Public Works. Refined interior space arrangement, quadratic ground plan, living kitchen, built-up veranda: the rustic exterior disguises a modern flat form.
- plan: Gábor, Németh*
140. Standardization was important in designing windows and doors, especially in windowpane sizes (however the ultimate solution was different from the one shown here, which was a quadratic windowpane).
- Source of picture: Rácz 1946: 38).*
141. Nagylók's school still shows up the original near quadratic windowpanes. Today the new insulation technologies fast displace this character element of the buildings.
142. Plantation house retaining original windows. (Mátyásdomb)
143. The open shutter is a modern motif resembling band window and also a cheerful element loosening the engineered rigidity of the building. (Nagylók)
144. Rare that no change has occurred on a standard house. This building has retained the shutters and the colour white as well. (Mátyásdomb)
145. Standard houses with veranda resembling ONCSA era were only exceptionally built in the new villages established in the stead of the large estates. (Nagykarácsony)
146. Plantation house retaining the mass shape in Mátyásdomb. Corner stone-plaster decoration indicates the locals' ingenuity.
147. Extension patterns of standard houses. In the case of the upper two ones (Mátyásdomb model) the streetscape hardly changes. In the lower two ones (Nagykarácsony model) however a façade may occur that resembles cube house. 1 = veranda, 2 = summer kitchen, 3 = extraroom, 4 = roofed passage, 5 = veranda built up or fitted with glass.
148. Plantation house, summer kitchen, and the roofed, unheated corridor joining the two. (Mátyásdomb)
149. The room added to the front of the kitchen that changed the courtyard but not the street façade of the house. (Mátyásdomb)
150. Extension of a one-room plantation house with lean-to roof and roofed veranda (Nagykarácsony).
151. Extension of plantation house with lean-to roofed, glassed-in veranda (Nagykarácsony).
152. Extension of a plantation house by duplicating the street rooms, when both the façade and the roof shape get radically transformed (Nagykarácsony).
153. Kálmán Tóth's design for a rural intelligentsia house. The original peasant's plot is above, the intelligentsia's home is below. The main emphases are the same in both cases, yet the intelligentsia's plot has no farmyard but a service way. The rooms have different roles too: the kitchen is more important in the peasant house and the short veranda is a workplace. The main rooms of the intelligentsia house are the living

- room facing the garden and the breakfast terrace free from everyday motion due to the back door.
plan: Tóth
154. Ground plans of row and semi-detached houses at the turn of the 50s. The novelty of the semi-detached houses was a longitudinal hallway or corridor stringing up the rooms, which later appeared in private house building as well.
plan: Németh – Szilágyi
155. Row houses for the village intelligentsia. Although cost-effective this construction method was not really popular. Albeit, it could have been a model in the new villages to convert the servants' houses.
plan: Zilahi – Molnár, Cseri
156. Semi-detached houses for railway personnel in Lökösháza from the very beginning of the 1950s.
157. Semi-detached teacher's houses in Hantos and Nagylók. Teachers' houses built along the schools have no attraction today as they lack both principal advantages of village life: detached house and large garden.
158. Teacher's house plan in Csökmő-Kóróssziget (1939). The building still shows the means of romantic provincial planning. The accentuated chimney, the prominent veranda roof propped by small, narrow columns and the smoke-hole finish provide an intimate rural romanticism.
according to archival source: Y.245.1 drawn by Orsolya Horváth
159. Zoltán Vidos' village health centre. The base block of the building is an enlarged peasant house, where the outbuilding is the nurse's flat. The wide glass surface – so typical of the modern architecture – appears here with a pleasant effect of the plants inside. The visualization plan also indicates a glass surface (in the room of the nurse's flat) where the ground plan does not.
plan: Vidos
160. A doctor's compound of flat and surgery from the 1960s. This building of closed mass shape and a shelter cut out of the wall is typical in the practice of modern planning becoming provincial. (Nagykarácsony)
161. Ferenc Kovács' rustic village hall. The 'L' shaped court formation of the manorial architecture reappears in this plan. The notary's flat is a comfortable, civic home with separate rooms. Disposing form and surface is strictly puritan. The colonnade of the entrance hall, for example, is replaced by 'cut out' wall surfaces.
plan: Kovács
162. Sándor Vait's village church and vicarage. In the village planning of the 1940s, the church was a central building that bore the most stylistic characteristics of historical architecture among public buildings.
plan: Vait's
163. György Rác's sketch for a church interior. The arched window openings widening inwards assume such a historical orientation that was gradually losing ground from the end of the 1940s in the public building planning that turned from rustic to provincial.
Rác 1946: 61
164. Schoolplan in Csökmő-Kóróssziget (1939). As opposed to the plans of rustic modernism, here the traditional means of monumentality – the tympanum – was employed deliberately and daringly.
according to archival source: Y.245.1 drawn by Orsolya Horváth
165. Vilmos Tárnok's village culture hall. A single roof ridge could cover all

- the perpendicular building sections. The small lighting windows are preferred architectural elements of that era.
- plan: Tárnok*
166. Shop and drink shop from the first boom of village construction. The roof shape of the building, the window apertures of the main façade, disposing the two commercial units together are characteristics of traditional planning. While the row of small windows breaking up the large wall surface show the influence of the rustic or rather provincial modernism. (Mátyásdomb)
167. Egon Payr's village school. As the rustic-provincial modern architecture adhered to the closed mass shape of a building, monumentality could only be achieved by increasing size. It resulted in a milieu similar to manorial architecture.
- plan: Payr*
168. Lökösháza's schoolblock resembles the scale of manorial architecture at the beginning of the 1950s.
169. Culture hall in Hantos. The park invoking the manorial times enhances the effect of the late modern provincial building. Nonetheless, the glass portal-traversing the interior and exterior - is encurtained.
170. Culture hall in Nagylók. The proportions of the building may relate to the manorial architecture, yet the window shapes, the glass portal and the awning are unmistakably modern stylistic elements.
171. György Rác's cooperative shop. By the colonnade, the pediment became a tympanum sustaining provincial classicism while it employed a completely new wall-surface disposal by interweaving glass portals.
- plan: Rác (c)*
172. Village hall plans at the turn of the 1950s. Well lit large vestibule, council hall, conference tables, and service desks. The arrangement and furnishings of the rooms are autocratic (e.g. head of the table), but reflecting the ideal of the democratic society. In 1950, it was more like a utopia than a reality.
- plan: Rác (e)*
173. György Jánossy's village culture hall (model 1951). The tympanum gained significance in the short period of social realism in the local planning.
- plan: Jánossy*
174. Lajos Zalaváry, architect student's village culture hall. The young demanded a break from the traditional country atmosphere, and to experiment – though moderately- with new shapes (e.g. shifted symmetry axis, windows with horizontal division).
- plan: Zalaváry*
175. Oszkár Weisz architect student's village health centre. Here rusticism is only a planning principle in the form of simplicity. Inclination angle of the roof, shaping of the colonnade and the façade project a new way independent from old village shapes.
- plan: Weisz*
176. Kisszállás' school canteen in the one-time mansion park. The roof is accentuatedly rustic, although not according to the fashion of the second half of the 1940s. Surface disposition is unmistakably modern.
177. Cooperative shop in the Hortobágy. Provincial modernism – not refuting rusticism – came into fashion again in the 60s-70s as a regional trend. The glass portal suggests modernity as well as the slided roof shape, while the whole of the building clearly implies the mass disposition of the Hortobágy's stable buildings.

178. Walking in the new villages, the manorial village heritage transpires everywhere producing peculiar coincidents. The granary in Nagykarácsony used to stand in the middle of a vacant lot, but now looks bigger than its real dimensions protruding from small houses.
179. Reconstructions of the last decades have considerably changed the images of the new villages. In the lower third of the picture, the cooperative shop built in the 1950s has an elongated shape and salient roof structure that retains the original idiom. (Nagykarácsony)
180. Nagyvenyim's new village had a significant peasant core thanks to the annexed vine hill. Due to this or to the established construction practices, most of the new holders either sustained or developed the forms of the previous rustic architecture instead of the offered standard houses.
181. Mátyásdomb's architectural layers. The ideal settlement of the new village. The manorial buildings lie at the edge of the village separated in space. The street distribution derives after 1945 as well as the building stock. Due to its peripheral situation, its development halted after 1970. An established holiday resort mainly for Germans has brought considerable changes in the last decades but even that has not overwritten the rustic modernist character of the village core.
182. The predecessor of Mátyásdomb was Fekete-pusztá, a typical example of the large estate becoming capitalist. As implied by its baroqueish historized mansion which was built by the tenant Ármin Lonkai at the fin de siècle. The building awaits a new owner in 2013.
183. The agrarian cooperative took over the manor and owing to that, some of the buildings still stand. Yet their decay seems unstoppable since 1990.
184. A newer family house from Mátyásdomb. Today mainly Germans have on-going constructions on the new plots of the village. The dwelling houses conform to the former plantation villages in their main mass shapes although they signal an obviously new world for the awnings, garages and garden terraces.
185. The mayor's office is a characteristic building of rustic modernism. The shelter was stepped back lest the block of the building should be upset and the corridor was fitted with man-high glass surface for good lighting.
186. Streetscape of dwelling houses of rustic modernism. Scenic rhythm is also an important element in rustic architecture however due to engineered planning and precision it has resulted in a rather rigid, schematic overall picture. In the present case the abutment used in the first building cleverly thaws this monotony.
187. Hantos new village's architectural layers. The lowest, manorial heritage layer still determines the image of the village. Rustic modernism primarily appears in the ground plan and the character of the dwelling houses. However the bigger family houses have emerged since the 70s.
188. Hantos has a high street old in structure, but its building stock is a new formation.
189. Originally, the parish church rather belonged to the manor than to the peasant village. Even the new village could not incorporate this building. At the edge of the vacant lot, a semi-detached teacher's house is seen.

190. Nagylók's architectural layers. A plantation village was designated between two manors in a way that it included the plots allotted before World War II. The village core is the centre of the plantation that lies in a former road junction.
191. Peasant house from before World War II. The first allotment of the manorial fields did not entail a settling program. Everyone built the houses in the way he could and liked.
192. Along the high road leading to railway the Hungarian State Railways provided plots for its employees even before 1945, for whom comfortable semi-detached houses were built. In the background, a modern urban blockhouse is also seen from the 70s' village urbanization.
193. Plantation houses designed in the style of rustic modernism dominate most of Nagylók's streets.
194. Kisszállás' architectural layers. The high street of the settlement is the axis of the complex of the one-time factory and holiday mansion, mainly with a contemporaneous building stock. Rustic or provincial modern public buildings occur only sporadically. The raster-like streets structured around the high street partially derive from the manorial heritage as well, yet the bulk of the real estate stock consists not really of rustic modernism but of the newer family houses of the 60-70s.
195. The scale of the street line resembles a market town of the Alföld.
196. The vast halls of the one-time agrarian factory now stand partially vacant, partially used as warehouse.
197. The architectural character of the centre obviously evokes the fin de siècle. On the other hand the blocks of buildings float in the greenery texture of public places, which is close to the ideal of rustic modernism too.
198. Public buildings of rustic modernism. Since Kisszállás had inherited a rich and good-quality building stock, the constructions of the 50-60s only tinged the overall picture.
199. The church represents almost all important architectural layers of the last hundred years (manorial heritage, modern, contemporary), except for rustic modernism.
200. The dwelling houses of the new village had a particular development. Because industrial workers operated the service station established in Kisszállás, the houses had urban ground plan and orientation even at the end of the 40s.
201. Lökösháza's architectural layers. The formation of the village in fact relates to the frontier delineated in 1920 that necessitated the construction of a modern frontier station. After the land reform however, the new villagewas not built there but along the allee setting out from the park of the manor.
202. A standard railwayman house. Ornamentation played an important role in the architecture between the two World Wars-era as seen here in the variation of the brick rows.
203. The rest hall opened in 1949 for railway workers, its glass portal signifies the arrival of the modern architectural principles in the countryside.
204. The allee in Lökösháza with the contours of the free-floating buildings is one of the most beautiful examples of settlement disposition of rustic modernism.
205. The church was only consecrated a few years ago. Although it is different in time and style from the provincial modernity of its environment,

it resembles them in the principles of alloying tradition and modernism.

architect: Géza Germán

206. As homestead formation increased after 1945, the formation of the new

village took a longer period. Building-up is still scanty at the edges of the village. What is more conspicuous is the formal diversity of the houses, which suggests prolonged constructions.